

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches
ISSN: 0255-0644

2023 / 263
MART - NİSAN
MARCH - APRIL

DergiPark
AKADEMİK

EBSCOhost

TÜRKİYE DIYANET VAKFI
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ
İSAM.
TÜRKİYE DIYANET FOUNDATION
CENTRE FOR ISLAMIC STUDIES
مركز البحوث الإسلامية
وقف الديانة التركي

SÖBIAD

intihal.net

İstanbul - 2023

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder

Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner

Közhan YAZGAN

Dizgi / Typesetting

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İletişim Adresi / Management Center

Kemalpaşa Mah. Bukalidede Sok. No: 4 Saraçhane - İstanbul / TÜRKİYE

Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63

İnternet adresleri: www.tdadergi.com - www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turan.org - dizgi@turan.org

Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720

Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press

Hünkâr Organizasyon: Balabanağa Mh. Büyük Reşitpaşa Cad. Doğruman İş Merkezi No: 6 Büro 5-6 Fatih /İSTANBUL

Telefon: 0212 520 72 69

Yayın Türü

2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır.

Ebsco Publishing: www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nin hakemli, uluslararası, süreli ilmî yayın organıdır.

Adedi	1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription	1 Yıllık Yurt İçi Abonelik	Kurumsal Abonelik
100 TL	80 \$ veya karşılığı Türk Lirası	600 TL	1200 TL

Şeref Kurulu / Honorary Board		
Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE	Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ	Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU
Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER	Prof. Dr. Birol EMİL	Prof. Dr. İnci ENGINÜN
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN	Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR	Prof. Dr. Mustafa ERKAL
Prof. Dr. Mümin ERTÜRK	Prof. Dr. Fadil HOCA	Prof. Dr. Metin KARAÖRS
Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK	Prof. Dr. Edalet MURADOV	Prof. Dr. Bolat MYRZALİYEV
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ	Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK	Prof. Dr. Gültekin RODOPLU
Prof. Dr. Yümnü SEZEN	Prof. Dr. Muratgeldi SÖYEGOV	Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ	Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN	

Yayın Kurulu / Editorial Board	
Prof. Dr. Abdurrahman ALİY	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	<i>Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Prof. Dr. Köksal ŞAHİN	<i>Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü</i>
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	<i>Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı</i>
Prof. Dr. Mehmet YÜCE	<i>Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Doç. Dr. Turhan ADA	<i>Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü</i>
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ	<i>İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Böl.</i>

Danışma Kurulu / Advisory Board	
Antropoloji	Prof. Dr. Mustafa AKSOY • <i>Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Başkanı</i> Doç. Dr. Kürşat GÜLBEYAZ • <i>Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Rekreasyon Bölümü</i>
Coğrafya	Prof. Dr. Cemalettin ŞAHİN • <i>Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü</i> Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • <i>İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fakültesi, Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü</i>
Dil	Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • <i>Neveşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü</i> Prof. Dr. Vahit TÜRK • <i>İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü</i>
Felsefe	Prof. Dr. Ayhan BIÇAK • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i> Doç. Dr. Cahid ŞENEL • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Hukuk	Prof. Dr. Fethi GEDİKLİ • <i>İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü</i> Prof. Dr. Faruk ANDAÇ • <i>Çağ Üniversitesi, Hukuk Fakültesi</i>
İktisat	Prof. Dr. Mustafa DELİCAN • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü</i> Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü</i>
İşletme	Prof. Dr. Aycamal KANTÖRÖEVA • <i>Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi / Kırgızistan</i> Doç. Dr. Fariz AHMADOV • <i>Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi / Azerbaycan</i>
Maliye	Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN • <i>Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü</i> Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ • <i>Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Siyaset Bilimi	Doç. Dr. Pınar ÖZDEN CANKARA • <i>Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fak., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Böl.</i>
Sosyoloji	Prof. Dr. Veysel BOZKURT • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü</i> Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • <i>Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Tarih	Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • <i>Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i> Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • <i>Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>
Uluslararası İlişkiler	Prof. Dr. Kutay KARACA • <i>İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i> Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR • <i>Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>

Editör Kurulu / Editorial Board			
Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU	Editör	Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü	gokmenkiloglu@duzce.edu.tr
Doç. Dr. Serkan KEKEVİ	Teknik Editör	Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü	serkankekevi@gmail.com
Prof. Dr. Mehmet YÜCE	Sayı Editörü	Bursa Uludağ Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü	mpyuce@yahoo.com
Mehmet Töre YILDIRIM	Yabancı Dil (İngilizce) Editörü	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	yayin@turan.org

Alan Editörleri / Field Editors			
Prof. Dr. Salih OKUMUŞ	Edebiyat	Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü	salihokumus@gmail.com
Öğr. Gör. Cansever KAYAPUNAR KESGÜL	Edebiyat	Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü	cansever.kayapunar@yeniyuzyl.edu.tr
Doç. Dr. Suat KOL	Eğitim Bilimleri	Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü	skol@sakarya.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ	Eğitim Bilimleri	İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü	cengiz_poyraz@yahoo.com
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ	Sanat Tarihi	Sanat Tarihçisi, Müze Araştırmacısı	moonozet@hotmail.com
Doç. Dr. Kader ÖZLEM	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü	kaderozlem@gmail.com
Doç. Dr. Yavuz CANKARA	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü	yavuz.cankara@bilecik.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Gökçen ÇATLI ÖZEN	Sosyoloji, Felsefe	İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü	gokcenozen@aydin.edu.tr
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM	Tarih	İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü	kursatyildirimtr@yahoo.com
Doç. Dr. Yunus Emre TEKİNSOY	Tarih	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü	yunusemretekinsoy@gmail.com

Dergi Yönetimi / Journal Management			
Saadet Pınar YILDIRIM	Yazı İşleri Müdürü	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	tdav@turan.org
Emel GÖKAY	Dergi Sekreteryası	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	dizgi@turan.org

Hakem Kurulu / Reviewer Board

- Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK** • Ardahan Üniversitesi,
İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Bülent BAYRAM** • Kırklareli Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU** • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ülger BULDUK** • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV** • Hakas Devlet Üniversitesi,
Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU** • Izmir Kâtip Çelebi Üniversitesi,
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recai COŞKUN** • Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dekanı / Türkiye
- Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE** • Nicolaus Copernicus Üniversitesi,
Tarih Bölümü / Polonya
- Prof. Dr. Sebahat DENİZ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Orhan DOĞAN** • Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ** • Erziyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Cezmi ERASLAN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Gülljanat ERCİLASON** • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Reşat GENÇ** • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü
- Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV** • Türkmenistan Azadi Üniversitesi,
Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan
- Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ** • Ankara Üniversitesi,
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL** • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü -
Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU** • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli
Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞÇIOĞLU** • Gazi Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ** • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa,
Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdullah KÖK** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi,
Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI** • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa ÖNER** • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye
- Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN** • George Washington Üniversitesi,
Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD
- Prof. Dr. Mehtap ÖZDEĞER** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Metin ÖZKUL** • Süleyman Demirel Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recep SEYMEN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Sabri SÜMER** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Biyojoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN** • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA** • Hakas Devlet Üniversitesi,
Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN** • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail YAKIT** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Okan YEŞİLOT** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Durali YILMAZ** • İstanbul Kültür Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Osman YORULMAZ** • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Sergei ZAHARIA** • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA • Azerbaycan Millî İlimler Akademisi,
Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
- Doç. Dr. Celil BOZKURT** • Düzce Üniversitesi,
Akçakoca Bey Siyasal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Uğur GÜRSÜ** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Yavuz HAYKIR** • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Cemile KINACI** • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Dinçer KOÇ** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Ömer KURTBAĞ** • Erziyes Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Işıl TUNA PINAR** • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Yunus Emre TANSU** • Gaziantep Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Elvin YILDIRIM** • İstanbul Aydın Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Meşkure YILMAZ** • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU** • İstanbul Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA** • Bingöl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Neşe İŞİK** • İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU** • Kastamonu Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLGEN** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye
- Dr. Murat KARATAŞ** • Abdullah Gül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap
Tarihi Bölümü / Türkiye

Türk Dünyası Araştırmaları'na Gönderilecek Yazılarda Uyulması Gereken Kurallar

1. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA), Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili akademik çalışmalarını teşvik etmeyi, bu çalışmalar için bir veri tabanı oluşturmayı, alanla ilgili bilimsel, eleştirel çalışmaların yayımlandığı bir platform olmayı amaçlamaktadır. TDA; sosyal ve beşeri bilimler alanında iki aylık dönemlerde (Ocak-Şubat; Mart-Nisan; Mayıs-Haziran; Temmuz-Ağustos; Eylül-Ekim; Kasım-Aralık) yayın yapan, hakemli, uluslararası, akademik bir dergidir.

2. Yayın Kurulumuzca, 120. ciltten (Eylül-Ekim 2018) itibaren TDA'da yayınlanacak çalışmalarda Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Ceyhun*; Sir-Derya: *Seyhun*; Türk Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi milli terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

3. Makale Hazırlama:

a. TDA'ya gönderilen bütün yazılar dergipark sistemi üzerinden <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tda> adresimize gönderilmelidir.

b. Gönderilen makalelerin dergi yazım kurallarına uygunluğu ilk olarak dergi sekreteryası tarafından kontrol edilecek, dergi yazım kurallarına uygun hazırlanmış makaleler teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

c. Dergimize gönderilen çalışmalar değerlendirme sürecinin herhangi bir basamağında benzerlik tespit yazılımı (intihal.net) ile taranmaktadır. Benzerlik oranı yüzde 15'in üzerinde olan çalışmalar yazarına iade edilir.

d. Gönderilen makalelerde yazar adı soyadı, kurumu ve/veya yazarı tıbbi bilgilere yer verilmemelidir.

e. Gönderilen bütün makalelerle birlikte ayrı bir başlık sayfası da sisteme yüklenmelidir. Bu sayfa;

• Makalenin başlığını ve makalenin amacını içeren en fazla 50 kelimelik açıklamayı,

• Yazarların isimlerini, kurumlarını ve eğitim derecelerini,

• Yazarların ORCID numaralarını,

• Varsa mali destek bilgisi ve diğer destek kaynakları hakkında detaylı bilgiyi,

• Sorumlu yazarın ismi, adresi, telefonu (cep telefonu dahil) ve e-posta adresini,

• Makale hazırlama sürecine katkıda bulunan ana yazarlık kriterlerini karşılamayan bireylerle ilgili bilgileri,

• Makale daha önceden bir bilimsel toplantıda sunulduysa, ilgili bilimsel toplantının detaylı bilgilerini içermelidir.

f. **Teknik Bilgiler:** TDA'ya gönderilen bütün yazılar A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, Times New Roman veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya ".doc" uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında, eski harfli metinler ise *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

g. **Anahtar Sözcükler:** Makaleler en az 3 en fazla 5 anahtar kelimeyle birlikte gönderilmelidir. Anahtar kelimeler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanıp ilgili özetin altına yazılmalıdır.

h. **İngilizce Genişletilmiş Özet:** Türkçe yazılan makalelerin uluslararası platformda görünürlüğü ve atf oranını artırmak amacıyla, yalnızca araştırma makaleleri için 850-1000 kelime arasında İngilizce geniş özet hazırlanmalı, makalenin kaynakçasının arkasına eklenmelidir. İngilizce geniş özet makalenin hipotezini, çıkarımlarını ve yorumlarını kapsamlı bir biçimde özetleyecek şekilde hazırlanmalıdır.

i. **Makale İçi Başlıklar:** Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

4. **TDA'nın dili** Türkiye Türkçesi'dir. Makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir.

5. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinalinin yüksek yoğunlukta taranmış "jpeg" formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

6. Çeviri türündeki yazılarda, orijinal makalenin yazarından alınan izin ile orijinal makalenin bir kopyası ve asıl metnin tam bibliyografik künye bilgilerini içeren dosyalar da dergipark makale sistemine yüklenmelidir.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

8. Yayımlanmayan yazılar, istek halinde iade edilebilir.

9. Değerlendirme sürecinden geçmiş çalışmaların iadesi için yazarın (çoklu çalışmalarda bütün yazarların) ıslak imzasını içeren dilekçeleri ile dergi yönetimine başvurmaları gerekmektedir.

10. Dergimizde yayınlanmak istenen aşağıda sayılan türdeki çalışmalarda Etik Kurul İzin Belgesi sunulması gerekmektedir:

• Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,

• İnsan ve hayvanların (materyal / veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,

• İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,

• Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,

• Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.

Ayrıca;

• Olgu sunumlarında "Aydınlatılmış Onam Formu"nun alındığının belirtilmesi,

• Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,

• Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

11. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansta, eserle ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayın bilgisi (cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayın yeri, yayınevi, yayın tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. Yazar Adı: Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsın önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgöl konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra 've diğerleri' anlamına gelen 'v.d.' veya Latince 'et. al.' ibaresi kullanılır.

d. Atıf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atıf yapılan eserin iç kapağında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınır.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. Kitap Adı: Kitap adı, atıf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasında, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karıştırılması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgöl konur.

h. Süreli yayınların adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.'nin Adları: Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, 'yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.' dendiikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, 'yay. haz., ed., çev., çiz.', şeklinde kısaltılarak da verilebilirler.

j. Makale Adı: Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgöl konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgöl konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. Tez Adı: Yayınlanmış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. Ansiklopedi Maddelerinin Adları: Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde 'çevrimiçi' ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadıyla eser adı, sonra 'çevrimiçi' ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. Cilt, Basım, Baskı ve Yayın Bilgisi: Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayın bilgileri, Madde 20/a'daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) **Cilt bilgisi:** Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atıf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilmaz. Kitap birden fazla cilt halinde yayınlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgöl konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) **Basım, baskı bilgisi:** Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanılmışsa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atıf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgöl konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) **Yayın bilgisi:** Bu bilgi, atıf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasında virgöl konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum 'y.y.' (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine 'y.y.' (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse 't.y.' (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) **Cilt ve Sayfa Numaraları:** Dipnotlarda, kitap, süreli yayın, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgöl konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgöl, yayım yılı, virgöl, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C: IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar: Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar: Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayın makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığından sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı, yılı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgül, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgül, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününe uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırmız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atf Örneği

Kitaba atf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açılmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

Edite edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Süreli yayında makaleye atf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atf:

Bozkurt, *a. y.*

Ansiklopediye atf:

Paul Bohannon, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atf:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* i, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atf:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atf:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000 veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atf yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yanştırılır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasında virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfa- lar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Etik İlkeler ve Yayın Politikası

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA) yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve ULAKBİM tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser. Gönderilen bütün makaleler özgün, başka bir mecrada yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerinden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, sahte yazarlık / inkar edilen yazarlık, araştırma / veri fabrikasyonu, uydurulmuş veri / sonuç üretimi, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, aynı yayını birden fazla yere gönderme, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Dergi araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser.

- Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.
- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir. Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır. Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır. Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır. Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir. Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdik edilmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluştaki gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır. İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, "yöntem" bölümünde katılımcılardan "bilgilendirilmiş onam" alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin özgün olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı her türlü belge (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir. Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır. Bu bağlamda "yazar" yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve tasarımına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel gözetimi tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen bütün bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Bütün yazarlar yazar sıralamasını Telif Hakkı Anlaşması Formunda imzalı olarak belirtmek zorundadırlar. Yazarlık için yeterli ölçütleri

karşılama ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür / bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir. Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebileceği potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit edilirse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş (Teknik) editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, cinsel yöneliminden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş (Teknik) editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır. Baş (Teknik) editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür. Hakemlerin araştırmayla ilgili, yazarlarla ve / veya araştırmanın finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafından herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark edilirse editöre raporlamalıdırlar. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir. Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir. TDA'ya gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulu'na dergi ilkelerine uygunluk açısından bir ön değerlendirmeye tabi tutulur. Dergi kapsamına girmeyen veya bilimsel bir yazı formatına içerik ve şekil şartları açısından uymayan yazılar, hakemlik süreci başlatılmadan geri çevrilir ya da bazı değişiklikler istenebilir. Yayın Kurulu'nun değerlendirmesi sonucunda makale Alan Editörüne yönlendirilir. TDA'nın yayın kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, değerlendirilmek üzere o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. TDA, değerlendirme sürecinde kör hakemlik sistemini kullanmaktadır. Makaleyi değerlendiren iki hakemden birisinin olumlu diğerinin olumsuz rapor vermesi durumunda makale üçüncü hakeme gönderilmekte veya Yayın Kurulu hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı vermektedir. TDA'ya gönderilen çalışmalarda yazarlar, hakem ve Yayın Kurulu'nun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. TDA'ya katılmadıkları hususlar varsa gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. TDA hakem değerlendirme sürecinde normal koşullarda editör 1-2 gün içerisinde ön değerlendirme aşamasını bitirir. Hakemlerin değerlendirme süresi 15 gün, düzeltme istemesi halinde yazarın düzeltme süresi de 15 gündür. Normal şartlarda bir makalenin tüm değerlendirme sürecinin 20-40 gün içinde bitmesi beklenmektedir. Ancak hakemlerden zamanında dönüş olmaması nedeniyle yeniden hakem atama vb. nedenlerden dolayı hakem değerlendirme süreci uzayabilmekte veya hakemin raporunu son değerlendirme tarihinden önce göndermesi, yazar tarafından yapılması gereken düzeltmelerin kısa sürede tamamlanması vb. nedenlerden dolayı makale değerlendirme süreci kısılabilmektedir. TDA'ya makale gönderen yazar / yazarlar, Derginin söz konusu hakem değerlendirme koşullarını ve sürecini kabul etmiş sayılırlar. TDA'da yayımlanmasına karar verilen (kabul edilen) çalışmaların telif hakkı, TDA'ya devredilmiş sayılır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

SAYI EDITÖRÜNDEN

TÜRK DÜNYASI İKTİSAT FAKÜLTESİ 30 YAŞINDA

Mehmet YÜCE XIII

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

BAĞIMSIZLIK SONRASI AZERBAYCAN'IN EKONOMİK GELİŞİM SEYRİ

AZERBAIJAN'S ECONOMIC DEVELOPMENT AFTER THE INDEPENDENCE

Mehmet YÜCE 141

DAĞLIK KARABAĞ UYUŞMAZLIĞI ÖRNEĞİNDE ERMENİ SALDIRGANLIĞININ İÇ YAPISAL NEDENLERİ

INTERNAL STRUCTURAL REASONS OF ERMENIAN AGGRESSION IN THE CASE OF THE NAGORNO KARABAKH CONFLICT

Ömer Göksel İŞYAR 165

AZERBAYCAN'IN PANDEMİ SONRASI EKONOMİK KALKINMA PERSPEKTİFİ

THE POST-PANDEMIC ECONOMIC DEVELOPMENT PERSPECTIVE OF AZERBAIJAN

Elşen BAĞIRZADE 187

II. KARABAĞ SAVAŞI SÜRECİNDE RUS MEDYASINDA ERDOĞAN VE TÜRKİYE

ERDOGAN AND TURKIYE IN THE RUSSIAN MEDIA DURING THE 2ND KARABAKH WAR

Hüseyin ALTINALAN 207

AZƏRBAYCAN HALQ CÜMHURİYYETİ DÖVRÜNDƏ ŞUŞA HADİSƏLERİ (AZERBAIJAN QƏZETESİNİN MATERİALLARI ƏSASINDA)

*EVENTS IN SHUSHA DURING THE PERIOD OF THE AZERBAIJAN PEOPLE'S REPUBLIC
(BASED ON THE MATERIALS OF THE AZERBAIJAN NEWSPAPER)*

Rukhsara Bahtiyar GULİYEVƏ 219

ASKERİ GÜCÜN DOĞRU KULLANIMINA DAİR TÜRK VAKA ÇALIŞMASI: TÜRKİYE-AZERBAYCAN STRATEJİK ORTAKLIĞI

TURKISH CASE STUDY ON THE USE OF MILITARY POWER: TURKIYE-AZERBAIJAN STRATEGIC PARTNERSHIP

Mehmet ALKANALKA 235

**ELM VE İRFAN İŞİQLİ ŞİRVANLI İSMAYİL ƏFENDİ
MİLLİ QƏHRƏMAN ŞEYX ŞAMİLİN İDEYA RƏHBƏRİ, OSMANLI SƏDR-ƏZƏMİNİN ATASI...**

*WHO WAS SHIRVANI ISMAIL EFENDI, THE SCIENTİST AND ENLIGHTENER
IDEA LEADER OF THE NATIONAL HERO SHEIKH SHAMIL, FATHER OF THE OTTOMAN SEDR-AZAMI*

Namiq ƏHMƏDOV 257

AZƏRBAYCAN VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE RENK ADLARIYLA KURULAN BİTKİ ADLARI ÜZƏRİNƏ

ON PLANT NAMES FORMED BY COLOR NAMES IN TURKISH LANGUAGE SPOKEN IN TURKIYE AND AZERBAIJAN

Hatice ŞAHİN - Ramil TAKHİROVA..... 271

Sayı Editöründen

TÜRK DÜNYASI İKTİSAT FAKÜLTESİ 30 YAŞINDA

Köklü mazisinde aldığı güçle daha önemli başarılarla imza atmak azminde olan Türk Dünyası İktisat Fakültesi (TUDİFAK), 2.380 mezunu olan, 43 öğretim elemanı ile 7 bölüm ve 1.000 civarında öğrencisi ile eğitim- öğretim faaliyeti yürütmektedir. Resmi anlamda “*Türk Dünyası*” adını taşıyan tek öğretim kurumu olan TUDİFAK, aynı zamanda Azerbaycan Cumhuriyeti Yükseköğretim alanında 30’u aşan yıldan beri Türkiye Türkçesiyle eğitim veren yegâne öğretim kurumudur. TUDİFAK, bir taraftan günün şartlarına uygun kaliteli eğitim verirken diğer taraftan da öğrencilerine milli değerleri de aşılıyarak onları Türk Dünyası ruhunu taşıyan birer girişimci, uzman ya da akademisyen olarak yetiştirmeleri için alt yapı oluşturmaktadır. Daha öz bir ifadeyle TUDİFAK, başta Azerbaycan olmak üzere Türk Dünyasının ihtiyaç duyduğu milli bilince sahip beşerî kaynağı temin etmeyi kendisine misyon olarak belirlemiştir.

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerini, Türk Dünyası’nda “*Dilde, Fikirde ve İşte Birlik*” yolunda çağdaş uygarlık düzeyine taşıyacak nitelikli insan yetiştirmek amacıyla 1990 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı arasında yapılan anlaşmayla temelleri atılmıştır. Başlangıçta Halk Tasarrufatını İdare Etme Estitüsü’nü bünyesinde faaliyet gösteren TUDİFAK, Umumi Lider Haydar Aliyev’in emriyle, 06.07.2001 tarihinde Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi’ne bağlanmıştır. İşletme ve Uluslararası İlişkiler bölümleriyle eğitim-öğretim faaliyetine başlayan TUDİFAK, hali hazırda İktisat, İşletme, Maliye, Pazarlama, Muhasebe; Kamu Yönetimi ve Yerel Yönetimler ile Uluslararası Ticaret ve Lojistik bölümleriyle eğitim-öğretim faaliyetine devam etmektedir.

TUDİFAK bir fakülteden öte bir anlamı ifade etmektedir. TUDİFAK, ilkel duruşuyla, 30’u yılı aşkın bir sürede hiçbir şaibeye bulaşmamasıyla, disiplinli, temiz ve prensipli eğitim kalitesiyle Azerbaycan’da Yükseköğretimde bir markayı temsil etmektedir. TUDİFAK’ın marka değer haline gelmesinde kuşkusuz eğitim kadrosunun, idari çalışanlarının ve öğrencilerinin ciddi katkısı olmuştur. Fakülte çalışanları TUDİFAK ile bütünleşmiş bir kimlik ya da statüde kendilerini konumlandırmaktadırlar. Bu bilinç ve samimiyet

mezunları için de geçerlidir. Her bir mezun çalıştığı kurumda kendini TUDİFAK temsilcisi olarak görmekte ve TUDİFAK imajını zedelememek için titizlikle çalışmaktadır.

İlk yıllarda eğitim kadrosu Türkiye'nin muhtelif üniversitelerinden görevlendirme yoluyla gelen öğretim üyelerinden oluşan TUDİFAK, zamanla öz eğitim kadrosunu oluşturmayı başarmıştır. Hali hazırdaki fakülte kadrosunun (akademik ve idari) önemli bir kısmı bizzat TUDİFAK'ın mezunudur. Geri kalanı ise eğitim aşamalarının bir kısmı Türkiye'de tamamlamış kişilerden oluşmaktadır. Ortak noktaları ise eğitimlerinin bir kısmı Türkiye'de tamamlamış olmalarıdır. Aslında fakültenin öz öğretim kadrosunun hazırlanması bizzat fakültenin kurucusu Prof. Dr. Turan Yazgan Hoca tarafından planlanmıştır. Bu plan çerçevesinde uygulamaya konulan projeye her yıl fakülteden mezun olan başarılı öğrenciler Türkiye'nin muhtelif üniversitelerinde yüksek lisans ve doktora yapmak üzere gönderilmiş ve bu öğrenciler içinde lisansüstü eğitimlerini başarıyla bitirenler fakültede öğretim görevlisi olarak işe alınmıştır. O nedenle fakülte Türk Eğitim sistemi geleneğine sahiptir. TUDİFAK çalışanları TUDİFAK'ı bir aile ve kendileri de o ailenin bir ferdi olarak görmektedirler.

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerini, Türk Dünyası'nda *"Dilde Fikirde, İşte Birlik"* yolunda çağdaş uygarlık düzeyine taşıyacak nitelikli insan yetiştirmek amacıyla 1990'da Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı arasında yapılan anlaşmayla temelleri atılmıştır. Bu anlaşma TDAV adına Prof. Turan Yazgan, Enstitü adına ise dönemin Enstitü rektörü Prof. Rahim Rahimov tarafından imzalamıştır. Söz konusu anlaşmayla Azerbaycan Halk Teserrufatını İdareetme Enstitüsü bünyesinde iki yıllık Yönetici yetiştirme kursları oluşturulmuştur. Bu süreçte yapılan faaliyetlerin olumlu sonuçlar vermesi üzerine, 21.03.1992 tarihinde, TDAV ile Halk Teserrufatını İdare Etme Enstitüsü Rektörlüğü arasında yeni bir anlaşma yapılarak Türk Dünyası İşletmecilik Yüksek Mektebi, Türk Dünyası İşletme Fakültesi konumuna gelmiştir. Halk Tasarrufatını İdare Etme Enstitüsü'nün Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı tarafından kapatılması çerçevesinde Umumi Lider Sayın Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in emriyle, 06.07.2001 tarihinde Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi'ne bağlanmıştır. Fakültenin yeni statüsü ile ilgili karar 06.07.2001 tarih ve 48-03- 3223/16 sayılı resmi bir yazıyla ve dönemin Azerbaycan Eğitim Bakanı Prof. Misir Merdanov imzasıyla YÖK Başkanlığına ve TDAV Kurucu Başkanı Prof. Dr. Turan Yazgan'a iletilmiştir. Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi rektörününün 17.12.2002 tarih, 115/3 sayılı emri ile Azerbaycan Eğitim Bakanınının 04.07.2001 tarihli yazısı hayata geçirilmiştir. *"Türk dünyası işletmə fakültəsinin yaradılması haqqında"* başlıklı emir dönemin Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi rektörü Prof. Dr. Ali Abbasov tarafından imzalanmıştır. Fakülte, akademik bölümlerinin artması ve verdiği eğitimin istikametine uygun olarak 2019-2020 öğretim yılında Türk Dünyası İktisat Fakültesi adını almıştır. Fakültenin yapısında bazı düzenlemelerin yapılması zaruryeti ortaya çıkmasıyla 20.07.2018 tarihinde protokol yenilenmiştir. Yenilenen bu protokol Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi adına UNEC Rektörü Prof. Dr. Adalet Muradov ve TDAV adına ise Vakıf Başkanı Közhan Yazgan tarafından imzalanmıştır.

Fakülte bir devlet üniversitesi olan Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi bünyesinde faaliyette bulunmaktadır. O nedenle TUDİFAK Azerbaycan Cumhuriyetinin resmi bir kurumu niteliğindedir. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı (TDAV) ile Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (UNEC) arasında yapılan protokol gereğince Fakülte eğitim dili Türkiye Türkçesi olup, Fakülte dekanı TDAV'ın önerisi üzerine UNEC Rektörü tarafından atanmaktadır.

Türk Dünyası İktisat Fakültesi, YÖK tarafından muadeleti kabul edilmiş bir fakültedir. Azerbaycanlı ve Türkiyeli öğrencilerin birlikte Türkiye Türkçesi ile eğitim aldıkları Türk Dünyası İktisat Fakültesi'nde, mezunlara Azerbaycan Eğitim Bakanlığınca Diploma ve Türk Dünyası Araştırmaları tarafından Mezuniyet Belgesi verilmektedir. Dekanları YÖK onayıyla Türkiye üniversitelerinden seçilmiş hocalardan görevlendirilen fakültede, Azerbaycanlı ve Türkiyeli akademisyenler tarafından çağın gerektirdiği akademik eğitim vermeye devam edilmektedir. Fakülde başarıyla mezun olanlar Türkiye'de birçok üniversitesinde yüksek lisans ve doktora eğitimi almak imkanına sahiptirler

Fakültede İşletme ve Uluslararası İlişkiler bölümleriyle eğitim-öğretim faaliyetine başlamıştır. Bu yapı 2011 yılına kadar devam etmiştir. 2011 yılında açılan Turizm ve Otelcilik, 2017'de açılan Maliye ve İktisat; 2018'de açılan Pazarlama ve Muhasebe; 2020'de açılan Kamu Yönetimi ve Yerel Yönetimler ile Uluslararası Ticaret ve Lojistik bölümleriyle fakülte bölüme ile eğitim-öğretim faaliyetine devam etmiştir. Uluslararası ilişkiler ve Turizm bölümlerinin kapatılmasıyla hali hazırda Fakülte yedi bölüm olarak eğitim faaliyetine devam etmektedir. 2023-2024 eğitim öğretim döneminde Uluslararası ilişkiler bölümü tekrar açılması hedeflenmektedir.

Sonuç olarak, 30 yılı geride bırakırken Prof. Dr. Turan Yazgan hocanın en önemli projesi olan TUDİFAK, eğitim anlayışıyla, milli değerlere yaklaşımıyla, eğitim kadrosu, çalışanı ve öğrencileriyle Azerbaycan'da eğitimde bir marka ve rol bir model haline gelmiştir. Bu projeyi Türk Dünyasına armağan eden merhum Prof. Dr. Turan Yazgan hocamı rahmetle anar, TUDİFAK'ın çıtasını daha da yükselterek büyük başarılarla nail olmasını temenni ederim.

Prof. Dr. Mehmet YÜCE
TUDİFAK Dekanı

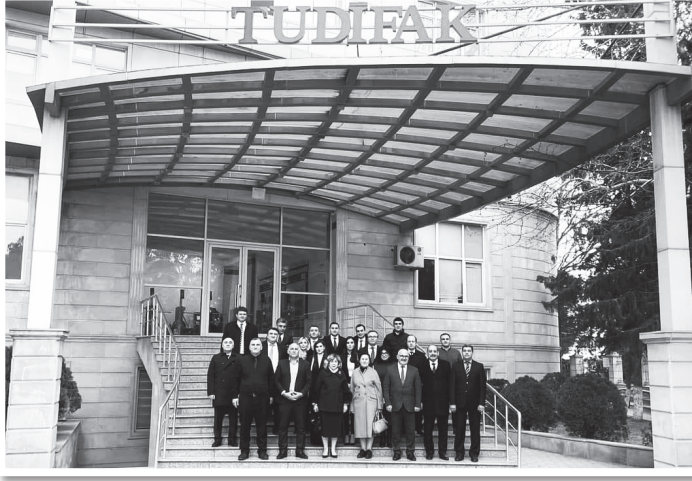
TUDİFAK'TAN KARELER

TUDİFAK'TAN KARELER

TUDİFAK'TAN KARELER

Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan'ın Ekonomik Gelişim Seyri

Azerbaijan's Economic Development After The Independence

Mehmet YÜCE*

* Prof. Dr., Bursa, Türkiye

Orcid Id: 0000-0001-6398-5589

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Mehmet Yüce
Bursa Uludağ Üniversitesi, İİBF, Maliye
Bölümü

E-posta / E-mail:
mpyuce@yahoo.com

Geliş Tarihi / Recived Date:
30 Mart 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
20 Mayıs 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Citation:
Mehmet Yüce "Bağımsızlık Sonrası
Azerbaycan'ın Ekonomik Gelişim Seyri",
Türk Dünyası Araştırmaları, Cilt 133,
Sayı 263, İstanbul 2023, s. 141-164.

doi: 10.55773/tda.1273806

Öz

Güney Kafkasya stratejik konumu dolayısıyla tarih boyunca büyük güçlerin dikkati çekmiş ve bu nedenle de sözu konusu devletlerin nüfuz mücadele alanı içinde kalmıştır. Güney Kafkasya coğrafyasının bir parçası olan Azerbaycan hem bölgesinin sahip olduğu jeostratik açıdan hem de kendi topraklarının konumu açısından büyük bir öneme ve jeostratejik konuma sahiptir. Güney Kafkasya hem coğrafi konumu hem de sahip olduğu doğal kaynaklar itibariyle stratejik bir yapı arz etmektedir. Güney Kafkasya, Asya ile Avrupa birleştiren bir geçit olduğu gibi İslam ve Hristiyan medeniyetinin kesiştiği bir bölge özelliğini de taşımaktadır. Asya-Avrupa arasında bir köprü oluşturan ve kültürlerin kesiştiği önemli bir kavşak noktası olan Güney Kafkasya verimli tarım arazileri yanında doğal gaz, petrol ve demir cevheri gibi madenler bakımından zengin kaynaklara da sahip bulunmaktadır. Enerji tüketimi, petrol ve doğalgaza bağımlılığı giderek artan dünyada petrolün kullanım alanlarının hızla artması nedeniyle dikkatler Kafkasya'ya çevrilmiştir. Bu zenginliğin işletilmeye başlanması, Kafkasya'da kısa zamanda akla durgunluk verecek değişikliklere neden olmuş ve bölge bütün dünyada tanınmaya başlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Cumhuriyeti, Azerbaycan Ekonomisi, Petrol ve Doğalgaz Kaynakları, Türk Dünyası, Güney Kafkasya.

Abstract

Due to its strategic location, the South Caucasus has attracted the attention of great powers throughout history. It has therefore remained within the sphere of the struggle for the influence of these states. As a part of the South Caucasus geography, Azerbaijan has great importance and geostrategic position in terms of the region's geostrategic reputation and the location of its territory. The South Caucasus is a strategic structure regarding its geographical location and natural resources. The South Caucasus is a gateway connecting Asia and Europe and a region where Islamic and

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Christian civilizations intersect. As a bridge between Asia and Europe and an important cross-roads where cultures intersect, the South Caucasus has rich resources in terms of natural gas, oil, and minerals such as iron ore as well as fertile agricultural lands. In a world increasingly dependent on oil and natural gas for energy consumption, attention has turned to the Caucasus due to the rapidly increasing use of oil. The use of this wealth has led to mind - blowing changes in the Caucasus in a short time, and the region has become known all over the world.

Keywords: Republic of Azerbaijan, Azerbaijan Economy, Oil and Gas Resources, Turkic World, South Caucasus.

1. GİRİŞ

Güney Kafkasya coğrafyasının bir parçası olan Azerbaycan hem bölgenin sahip olduğu jeostratejik açıdan hem de kendi topraklarının konumu açısından büyük bir öneme ve jeostratejik konuma sahiptir. Güney Kafkasya hem coğrafi konumu hem de sahip olduğu doğal kaynaklar itibarıyla stratejik bir yapı arz etmektedir. Güney Kafkasya, Asya ile Avrupayı birleştiren bir geçit olduğu gibi İslam ve Hristiyan medeniyetinin kesiştiği bir bölge özelliğini de taşımaktadır. Asya-Avrupa arasında bir köprü oluşturan ve kültürlerin kesiştiği önemli bir kavşak noktası olan Güney Kafkasya verimli tarım arazileri yanında doğal gaz, petrol ve demir cevheri gibi madenler bakımından zengin kaynaklara da sahip bulunmaktadır. 20. yüzyıldan itibaren enerji tüketimi, petrol ve doğalgaza bağımlılığı giderek artan dünyada petrolün kullanım alanlarının hızla artması nedeniyle dikkatler Kafkasya'ya çevrilmiştir. Bu zenginliğin işletilmeye başlanması, Kafkasya'da kısa zamanda akla durgunluk verecek değişikliklere neden olmuş ve bölge bütün dünyada tanınmaya başlamıştır.

Coğrafi anlamda Kafkasya Karadeniz ile Azak denizinin doğu kesimini ayıran Anapa yarımadasından başlayarak Hazar denizi kıyısındaki Abşeron yarımadasına ulaşan Büyük Kafkas dağlarını ve iki yanında uzanan toprakları kapsayan bölgeye verilen addır. Bölgenin adı söz konusu sıra dağlardan geldiği söylenmektedir. Kafkasya kendi içinde Güney ve Kuzey Kafkasya olmak üzere iki bölgeye ayrılmaktadır. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan cumhuriyetlerinin bulunduğu bölgeye Güney Kafkasya (Transkafkasya) denirken, Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan, Kalmuk, Karaçay-Çerkez, Kabarda-Balkar, İnguş, Kuzey Osetya cumhuriyetleri ve Çeçenistan'ın bulunduğu bölgeye Kuzey Kafkasya'da (Kafkasönü) denilmektedir.¹

Kafkasya, Rusya için Avrupa ile Türkistan ve Uzak Asya arasında bir geçiş köprüsü olmasının yanı sıra, Karadeniz ve Hazar denizine kıyısının olması sebebiyle Rusya'nın Karadeniz, Boğazlar, Akdeniz yolu ile Süveyş Kanalına inebilmesine olanak sağlaması yönünden de, Rusya'nın stratejik çıkarları açısından da son derece önemli bir jeopolitik bölgedir. Kafkasya özellikle üç nedenden ötürü büyük öneme sahiptir:

- Jeostratejik anlamda, Türkistan'a giriş kapısıdır.
- Türkistan ve Uzak Asya bakımından, Batı pazarlarına açılan bir geçittir.

¹ Davut Dursun, "Kafkasya" (Fiziki ve Beşeri Coğrafya), TDV İslam Ansiklopedisi, 24. Cilt, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, 157.

- Türkistan ve Uzak Asya ile bir bütün olarak ele alındığında ise, bölge önemli miktarda petrol ve doğal gaz rezervlerine sahiptir.²

Stratejik ve jeopolitik açıdan, Doğu-Batı ve Kuzey-Güney eksenlerinde çok önemli bir geçiş noktasında bulunan Azerbaycan, aynı zamanda coğrafi konumu itibarıyla de tarihsel bakımdan doğuda Çin'den başlayan Asya'nın içerilerinden geçerek Avrupa'nın batı uçlarına kadar uzanan kadim "İpek Yolu"nun üzerinde yerleşmektedir.³ Böylece Avrupa ile Asya'nın kavşağında bulunan Azerbaycan, Avrupa-Kafkasya-Asya ulaşım koridorunu oluşturabilme ve tarihte olduğu gibi güçlü iletişim merkezine dönüşebilme potansiyeline sahiptir.

Azerbaycan coğrafi açıdan Orta Doğu, Avrupa ve Asya'nın kesişmesinde yer almaktadır. Böyle bir coğrafi konumda yerleşmiş olması Azerbaycan'ın jeopolitik önemini artırmakta, onu bölgede ekonomik ve siyasal güce dönüştürmektedir. Buna olanak tanıyan bazı jeopolitik değerler, enerji kaynakları, güvenli enerji ve transit taşıma olanakları, askeri stratejik konum, bölgesel entegrasyona olanak veren toplumsal ve kültürel değerler, politik ve ekonomik yapı ve demografik nitelik önemli jeopolitik unsurlar sayılabilir. Bunların bir kısmı daha çok uluslararası ve bölgesel, diğer kısmı ise ulusal boyutta belirleyici niteliğe sahiptir. Günümüzde Azerbaycan jeopolitik imkânlarına dayanarak Avro Atlantik, Uzak ve Orta Doğu ülkeleri ve Rusya ile çeşitli alanlarda kapsamlı iş birliği yapmaktadır.⁴

Azerbaycan'ın sınırlarının uzunluğu 2.013 km'dir. Topraklarının %7'si verimli tarım arazilerinden oluşan Azerbaycan, doğal gaz, petrol ve demir cevheri bakımından zengin kaynaklara sahiptir. Petrolün ilk üretim yeri Bakü ve yöresidir. Ayrıca, ülkede petrokimya, yiyecek, giyim gibi hafif sanayi de bulunmaktadır. Yetiştirilen başlıca ürünler tahıl, meyve, pamuk, çay, tütün ve üzumdür. Ülke ekonomisi tarım ve sanayiye dayalıdır. Nüfusun yarısına yakın kısmı tarımla uğraşmaktadır. İçki yapımında kullanılan üzüm önemli tarım ürünlerinden biridir. Ayrıca meyve, sebze, tütün, pamuk, şekerpancırı ve patates yetiştirilmektedir. Hayvancılık fazla gelişmemiş olup, çiftlik hayvanı besiciliği yapılmaktadır.⁵

Bu çalışmada tarihi seyir içinde Azerbaycan'ın ekonomik gelişimi incelenecektir. Bu kapsamda öncelikle Hanlıklar, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, İşgal dönemlerinde Azerbaycan ekonomisinin yapısı genel olarak ele alınacak akabinde ise SSCB'nin dağılması sonrasında yeniden bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'ın ekonomik gelişim seyri daha etraflı bir şekilde ele alınacaktır.

Bu çalışma literatür taramasına dayanmaktadır. Bu konu ile ilgili Azerbaycan ve Türkiye'de yapılan çalışmalar taranmış, Azerbaycan Devlet İstatistik

² Bülent Açma ve Kübra Yenişen, "Kafkasya'nın Ekonomik Potansiyeli ve Dönüşümü İçin Politika ve Stratejiler", *Yönetim ve Ekonomi*, Cilt: 20, Sayı: 2, 2013, s. 133.

³ Dadaş Mutallimov, "Hanlıklar Döneminde Kuzey Azerbaycan'ın Osmanlı ile Siyasi İlişkileri", *U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 2, 2015, s. 155.

⁴ Elnur Kazımlı, *Azerbaycan'ın Jeopolitik Konumu ve Karabağ Sorunu. Karadeniz ve Kafkaslar: Riskler ve Fırsatlar*, İstanbul: TASAM, 2018, s. 103.

⁵ Açma, Yenişen, *a.g.m.*, ss. 135-136.

Komisyon tarafından hazırlanan veriler incelenmiş, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığınca hazırlanan Stratejik Plan ve Yol Haritası incelenmiştir. Çalışmada SSCB sonrası diğer Post Sovyet ülkelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da ekonomi çökme noktasına gelmiştir. Genç Azerbaycan Cumhuriyeti bir taraftan yeni dünya düzenine uyum sağlamak üzere bir dizi reformlar yapmak için çaba sarf ederken diğer taraftan ise bağımsızlık sonrasında Karabağ'da Ermenistan ile yaşanan savaş dolayısıyla bir milyon civarında göçmen sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Bu durum Azerbaycan ekonomisi için yıkıcı sorunlara neden olmuştur. 1994 yılında petrolün çıkartılarak dünya pazarına arz edilmesine konu alan "Asrın Anlaşması" olarak adlandırılan anlaşmanın imzalanarak uygulamaya geçilmesi üzerine Azerbaycan ekonomisi toparlanmış ve ülkede petrole dayalı bir kalkınma modeli benimsenmiştir.

2. AZERBAJYCAN EKONOMİK GELİŞİM SEYRİ

2.1. HANLIKLAR DÖNEMİNDE EKONOMİK YAPI

İran'da kısa süren ancak etkili bir otoriteye sahip olan Nadir Şah'ın ölümünden (1747) sonra Azerbaycan'da hanlıklar dönemi başlamıştır. Bu dönemde Han mutlak anlamda ülkenin hâkimiydi. Hanın atadığı "naip"ler kendisine ülke idaresi hususunda yardım ediyordu. Hanlık idarelerinin güvenlik ve posta hizmeti "çapar" adı verilen süvarilerce yürütülürdü. Sosyal düzen şeriat ve töre üzerine kurulmuştu. Yargı (Kaza hakkı), şeriat mahkemeleri tarafından hükme bağlanırdı. Kadılar hanlar tarafından atanırdı. Cinayet davaları köha (kahya)lar, beyler, naipler ve hanlar tarafından sırasıyla görülürdü. Hükümet işlerinin yürütüldüğü yere "Divanhane" denilirdi.⁶

Bu dönemde ülkede siyasi istikrar yoktu. Zira hanlıklar arasında iç çekişmeler ve yönetim kavgaları devam etmekteydi. Bu kavgaları hanlıkları hem ekonomik hem de siyasi olarak çok zayıf düşürmüştü. Feodal bir yapı arz eden bu dönem geleneksel ekonomik yapı egemendi. Yani tarım ve hayvancılık yapılmaktaydı. Bununla birlikte bu dönemi petrolün çıkarıldığı dönem olarak da görmemiz mümkündür. Ancak tüm Hanlıkların bölgelerinde petrol çıkmamaktaydı. O nedenle bu dönemi genel anlamda geleneksel tarım ve hayvancılığın yapıldığı dönem olarak kabul etmemiz gerekmektedir.⁷

2.2. AZERBAJYCAN HALK CUMHURİYETİ DÖNEMİNDE

Azerbaycan'ın tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin büyük öneme sahiptir. Doğuda kurulan ilk demokratik cumhuriyet özelliğine sahip Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, her ne kadar kısa bir süre içinde Rus işgali ile varlığına son verilmişse de Azerbaycan halkının çağdaşlaşmasında ve ulus bilincinin kazanmasında kritik bir rol almıştır. Bu nedenle SSCB dağılması sonrasında bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti kendine Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin devamı olarak saymış, 1991 tarihi "bağımsızlık"

⁶ Mutallimov, a.g.m., s. 159.

⁷ Mehmet Yüce, *Bağımsızlıklarının Otuzuncu Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Bursa: Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi Yayınları, 2022, s. 158.

tarihi olarak değil, “yeniden bağımsızlık” tarihi olarak kabul edilmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti iki yıllık kısa bir dönem içinde faaliyet göstermesine rağmen Azerbaycan’ın eğitim, kültür, sosyal ve siyasal alanda olduğu gibi ekonomik alanda da öncü rol oynamış ve tarihe derin izler bırakmıştır. O nedenle her ne kadar 70 yıllık Rus işgali yaşanmış olsa da Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin yaktığı bağımsızlık meşalesi hiç sönmediğini dikkate alarak bu dönemi bağımsızlık dönemi olarak yorumlamak gerekmektedir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyetinde, Milli hükümet feodal yapıdan liberal yapıya geçiş için gerekli altyapının temini için ülkede gümrük sisteminin kurulması, ticaretin serbestleştirilmesi ve ticaret önündeki engellerin kaldırılması için önemli adımlar atılmıştır. Hükümet mali sistemini oluşturulması amacıyla Merkez bankası kurmuş, “Bakı Bondları” adını millî tahviller çıkarılmış, Bankacılık faaliyetinin tanzimi için çalışmalar başlatılmıştır. Bütçenin finansmanı için vergiler ihdas edilmiştir. Diğer taraftan hükümet dağılmış petrol sanayi ve ulaştırma sisteminin yeniden tesisi için harekete geçmiş, Bakı-Batum boru hattı yeniden kurulmuş, Bakı-Culfa demir yolu inşa edilmiş, kür çayı üzerinde köprü kurulmuş ve Hazar Denizinde nakliyat sistemi yeniden inşa edilmiştir. Diğer taraftan hükümet yabancı sermayeyi çekmek için birtakım düzenlemeler yapmış, başta Nobel kardeşler olmak üzere ülkeye yabancı girişimcileri çekmeyi başarmıştır.⁸

2.3. İŞGAL DÖNEMİNDE EKONOMİK YAPI

2.3.1. Çarlık Rusya Döneminde Ekonomik Yapı

Bilindiği üzere genelde Güney Kafkasya özelinde ise Azerbaycan’ın işgali planı I. Petro dönemine dayanmaktadır. I. Petro’nun sıcak denizlere inme stratejisi çerçevesinde Güney Kafkasya’nın işgal planı işlerlik kazanmasıyla Çar I. Aleksandr döneminde (1801-1825) hanlıklar dönemi sona ermiştir. Bununla birlikte çağdaş Azerbaycan’ın kaderini Rusya’ya bağlayan hukuki belge olan 1828 tarihliydi Türkmençay Antlaşması olmuştur. 1813 Gülistan Antlaşmasının bir devamı ve tamamlayıcısı olan bu antlaşma, Azerbaycan coğrafyası üzerinde gerçekleşen ve bizzat Kaçar Devletinin (Bugünkü İran) başlattığı savaşta Rusya’nın Kaçar Devleti yenmesinin bir ürünüdür. Bu antlaşma Azerbaycan için bir milat kılacak kadar derin ve kalıcı sonuçlar doğurmuştur. Buna göre, Azerbaycan’ın siyasî varlığı tümüyle tasfiye edilmişti. Lenkeran ve Astara bölgesi hariç olmakla Aras Nehri’nin güneyi Kaçar Devletine terk edilmiş, kuzey ise İrevan ve Nahçıvan da dâhil olmak üzere Rusya İmparatorluğuna bağlanmıştı. Böylece Azerbaycan parçalanmış ve Rusya tarafında yutulmaya hazır hale getirilmişti. Bu durumdan yararlanan Rusya kısa sürede Azerbaycan üzerinde sömürge idaresini tesis etmiştir.⁹

⁸ Muradov, Adalet, Bağırzade, Elşen, *Azerbaycan İktisadiyatı (infoğrafika)*, Bakı: Şərç- Qərb, 2021, s. 15.

⁹ Savaş Açıkkeya, “Çarlık Rusya’sı Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 28 Yıl: 2010/1, ss. 404-405.

Rus işgali üzerine varlığına son verilen hanlıklar yerine Rus idaresi kurularak Azerbaycan'ın siyasi ve ekonomik olarak bölünmüş yapısına son verilmiş ve ülke Rusya'nın hammadde tedarik ve pazarı haline dönüştürmüştür. Bakü'nün işgali ile Azerbaycan'ın Çarlık Rusya'nın egemenliğine girmesi ülkenin uzun vadeli bir sömürge ekonomisine maruz kalması sonucu doğurmuştur. Bununla birlikte bu dönemde hanlık döneminin aksine ülkenin ortak para, finans, vergi, gümrük ve ticaretin uygulanması ve büyük ölçekli Rus pazarlarına erişim imkânının ortaya çıkması Azerbaycan'da ekonomik faaliyetlerin canlanmasına neden olmuştur. Başlangıçta Çarlık Rusya'sı Azerbaycan'da feodal yapının güçlendirmesini sağlasa da 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başta petrol sektörü olmak üzere diğer sektörlerde de kapitalist unsurları ortaya çıkmasına ve kapitalist reformların yapılmasına engel olamamıştır. Özellikle 1872 yılından sonra Bakü'de keşfedilen büyük petrol yatakları başta Nobel kardeşler ve Rothschild'ler olmak üzere önemli yatırımcılar petrol ve ilgili sektörlerde ciddi yatırım yapmaları ve ülkeye teknoloji transferinde bulunmaları sonucu doğurmuştur. Ayrıca Siemens kardeşler de Gedebey bölgesindeki bakır maden çıkarması ile ilgili önemli yatırım yapmıştır. Tüm bu faaliyetler beraberinde başta Hacı Zeynelabidin Tagiyev, Ağa Musa Nağıyev, Ağbala Quliyev ve Ahmet Bey Müqimov gibi milli burjuvayı da güçlendirmiştir. Böylece 20. Yüzyıla girildiğinde Azerbaycan, Asya ve Avrupa'nın petrol ve türevleri ihtiyacı karşılayan dünyanın petrol sanayisinin büyük merkezlerinden biri haline gelmiştir.¹⁰

Bu dönem petrol ihracatında önemli bir konumda olan Azerbaycan, ayrıca ülke yurtdışına bakır, yün, pamuk gibi geleneksel ürünleri de ihraç etmekteydi. Ancak Çarlık Rusya'sının ülkede uyguladığı sömürü politikası sonucu elde edilen gelir Azerbaycan yerine Rusya'ya aktarılmakta ve çok az kısmı ülkede kalmaktaydı. O nedenle bu dönemin yarattığı fırsattan yeterince yararlanamayan Azerbaycan'da Sanayi'de getirince gelişme sağlayamamış ve Çarlık Rusya'nın hammadde deposu işlevi üstlenmiştir.¹¹

2.3.2. SSCB Döneminde Ekonomik Yapı

SSCB döneminde merkezi planlamaya dayalı kolektivist ekonomi sistemi ülkeler bazında ihtisasa dayalı bir yapı oluşturulmuştu. Bu yapı içinde Azerbaycan'a düşen ihtisas ise petrol ve pamuk üretimi olmuştur. Petrol çıktığı bölgelerde doğal olarak petrol üretimine ağırlık verilmiştir. Diğer bölgelerde ise pamuk ve tütün üretimine ağırlık verilmiştir. Türkmenistan ve Özbekistan'da da olduğu Azerbaycan'da da pamuk üretimi ciddi ekolojik sorunları beraberinde getirmiş ve ülkenin toprak ve su kaynaklarına onarılmayacak ölçüde zarar vermiştir. İkinci dünya savaşı sonrasında diğer SSCB ülkelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da sanayi yönünde bazı önemli adımlar atılmıştır. Özellikle Haydar Aliyev'in Azerbaycan SSC'ye liderlik ettiği 1970'lı yıllarda ülkenin ekonomik yapısında önemli gelişmeler sağlanmıştır.

¹⁰ Muradov, Bağırzade, *a.g.e.*, s. 14.

¹¹ Yüce, *a.g.e.*, s. 160.

Azerbaycan SSCB üyesi ülkeler içerisinde kendi kaynakları ve üretimi ile kendi kendini idare edebilen ve diğer cumhuriyetlerden devamlı alacaklı durumda olan ve ihracat fazlası veren az sayıdaki cumhuriyetten biriydi. Zengin doğal kaynaklara, verimli topraklara sahiptir. Özellikle petrolü, gazı ve alüminyum cevheri ile diğer ülkelerinde ilgi odağı haline gelmiştir. Ülke yaklaşık 4,5 milyar ton petrol rezervine, 300 bin hektar pamuk ekimine ayrılan verimli topraktan yıllık yaklaşık 788 bin ton pamuk üretim kapasitesine, tahmini 450 milyar metreküp doğalgaz stokuna ve Çin'den sonra en büyük ikinci alüminyum yataklarına sahip bulunmaktadır.¹²

2.4. YENİDEN BAĞIMSIZLIK DÖNEMİNDE EKONOMİK YAPI

2.4.1. Ekonomi Yapıdaki Gelişme Aşamaları

Azerbaycan ekonomisini dört döneme ayırmak gerekir. Bunlar:

- Birinci dönem: Durgunluk Dönemi (1991-1994).
- İkinci Dönem: Reform, Geçiş ve Toparlanma Dönemi (1995 – 2003).
- Üçüncü Dönem: İktisadi Gelişme ve İlerleme Dönemi (2004- 2014)
- Dördüncü Dönem: Petrol fiyatlarında Düşüş ve Post-Neft Dönemi (2014-sonrası)

Şimdi bu dönemleri biraz daha ayrıntılı bir şekilde ele alalım:

2.4.1.1. Birinci Dönem

Bağımsızlığını yeniden ilan döneminde rast gelen ve “iktisadi durgunluk dönemi” olarak adlandırabileceğimiz bu dönem, Azerbaycan'ın savaş durumunda olması, Ermenistan'ın Karabağ işgali ve katliamları sonucunda bir milyondan fazla iç göç ile karşı karşıya kaldığı, SSCB dönemi ülkeler arasında ticari ilişkilerin bozulduğu ve dolayısıyla sosyo-ekonomik yapının çöktüğü bir dönem olarak karakterize edilebilir. 1991-1994 yılları kapsayan bu dönemde bölgesel istikrarsızlık, ekonomik yönetimdeki yetersizlik, mevcut ekonomik kurumların verimsizliği ve tamamen çökmesi Azerbaycan'daki ekonomik krizi derinleştirmiştir. IMF raporlarına göre, bu dönemde Azerbaycan ekonomik potansiyelinin yüzde 60'ını kaybetmiş ve mevcut üretim altyapısı önemli şekilde işlevini kaybetmiş, işsizlikte keskin bir artış baş göstermiş ve ülkede hiperenflasyon gözlemlenmiştir. 1991-1994'te Azerbaycan'ın Reel GSYİH'si esas olarak ortalama yüzde 17 düşmüş, devlet bütçesi emisyon yoluyla finanse edilmiş ve yapılan emisyon nedeniyle ulusal para birimi keskin bir şekilde değer kaybına uğramıştır.¹³

2.4.1.2. İkinci Dönem

Haydar Aliyev'in siyasi iktidara gelmesiyle siyasi istikrarın sağlandığı dönem olan “köklü ekonomik reformlar, geçiş ve toparlanma dönemi” (1995-

¹² Muhammet Akdiş, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayın. No: 99, İstanbul 1995, s. 104-105.

¹³ Azerbaycan Respublikasının Prezidentliyi, *Azerbaycan Respublikasının Milli İqtisadiyyat Perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi*, Bakı, 2016, s. 10-11.

2003) ülkede siyasi istikrarın temin edildiği, serbest piyasaya geçişi ile verimli iktisadi ilişkilerin kurulmasını sağlayacak stratejik reformların hayata geçirildiği ve iktisadi kalkınmanın gerçekleştirilmesi için altyapının oluşturulduğu bir dönem olarak karakterize edilebilir. Geniş kapsamlı toprak ıslahatları ve özelleştirme uygulamaları yanı sıra Azerbaycan'ın hızlı kalkınmasını sağlayan petrol stratejisi uygulamaya konulması bu dönemde olmuştur. 1994 yılında 13 şirketten oluşan uluslararası konsorsiyum ile yapılan "Asrın Anlaşması" ile Azeri-Çıraq-Güneşli petrol yataklarının işletilmesi sağlanmıştır. Böylece hızlı bir ekonomik büyüme gerçekleşmiş, ulusal para ve fiyat istikrarı sağlanmış, işsizlikte önemli düzeyde azalma meydana gelmiştir. Ülkenin stratejik döviz rezervler oluşturulmuş, bankacılık sistemine güven yeniden sağlanmış, devlet bütçesinin finansmanında sağlam kaynak temin edilmiştir.¹⁴

Tablo 1.: Yıllar İtibariyle Azerbaycan'ın Makroekonomik Verileri

	1991	1995	2000	2008	2010	2016	2018	2019	2020	2021
Büyüme										5,6
GSYH (Milyar Dolar)		2,42	5,27	48,85	52,91	37,87	47,11	48,17	42,61	54,62
Sanayi (% GSYH)	29,60	31,00	42,54	65,52	59,99	47,56	52,25	48,82	41,39	48,4
Tarım (% GSYH)	30,48	25,34	16,08	5,57	5,54	5,61	5,21	5,70	6,93	5,9
Hizmetler (% GSYH)	34,24	37,94	35,79	23,66	28,22	39,32	35,28	36,97	42,52	37,63
Deflatör (Yıllık %)	83,55	545,66	12,49	27,97	13,83	14,63	12,18	-0,22	-7,57	21,2
TÜFE (Yıllık %)		411,76	1,81	20,85	5,73	12,44	2,27	2,61	2,76	6,74
İşsizlik (%)	0,11	0,8	11,78	5,86	5,63	5	4,9	4,85		6,6
İthalat (Milyar Dolar)		1,29	2,02	11,46	10,94	16,53	17,71	17,71	15,54	16,34
İhracat		0,79	2,12	32,13	28,73	17,58	25,48	23,63	15,21	25,49
GSYH (Milyar Dolar)		2,42	5,27	48,85	52,91	37,87	47,11	48,17	42,61	54,62
KBGSYH (Dolar)		314,56	655,12	5.574,60	5.843,53	3.880,74	4.739,84	4.805,75	4.214,31	4.900,00

Kaynak: Dünya Bankası

2.4.1.3. Üçüncü Dönem

2004–2014 yılları arasına tekabül eden ve büyük sıçrama dönemi olarak da adlandırabileceğimiz Ekonomik gelişme ve ilerleme döneminde ülkede ekonomik büyümenin en yüksek olduğu bir dönem olmuştur. Petrolle dayalı bir kalkınma stratejisi izlenen bu dönemde, Asrı Anlaşması sonucu işletilen petrol yataklarında elde edilen gelir yatırımlara dönüştürülerek ekonomi canlandırılmıştır. Bu hareketliliğin milli gelirden yarattığı artışla Azerbaycan yüksek orta gelirli bir ülke haline gelmiş, sosyo-ekonomik altyapı tamamen yenilenmiş ve Küresel rekabet gücü itibariyle dünyada 37. sıraya yerleşmiştir. Bu

¹⁴ Azerbaycan Respublikasının Prezidentliyi, *a.g.e.*, s.10-11.

dönemde alınan önlemler ve doğal kaynakların fiyatları yükselişi ülkenin gelişen ekonomisinin temelini oluşturma sürecini başlatmış ve 2004-2010 döneminde GSYİH yılda ortalama yüzde 16,9 artmıştır. Petrol-gaz üretim hacminin ve fiyatının artması petrol sektörünün tek başına yabancı sermayeyi çeken cazibe alana dönüşmüştür. 2006 yılında Bakü-Tiflis -Ceyhan boru açılması, Azerbaycan'ın küresel düzeyde ekonomik bağları geliştirerek petrol-gaz üretimi ve ticaretinin devamlılığını temin etmiştir. Bu yıllar zarfında sağlanan petrol gelirlerinin, inşaat, hizmet, kamu yönetimi, savunma ve sosyal güvenlik gibi diğer alanlara yönlendirilmiş olması, bu sektörlerin inkişafına dolayısıyla ülkenin kalkınmasına yol açmıştır. Böylece ekonomik büyüme sürecinin önemli bir aşamasının başarıyla uygulanma imkân sağlayan petrole dayalı büyüme modeli sayesinde ekonomi 6 kat büyümüş, kişi başına düşen milli gelir 5 kattan fazla artmıştır. Bu dönemde ülkede fiyat istikrarı sağlanmış, döviz kazancındaki önemli artış sonucunda büyük miktarlarda stratejik döviz rezervleri oluşmuş, milli para biriminin aşırı derecede güçlenmesi engellenerek uluslararası rekabet gücü sağlanmıştır. Ayrıca bu dönem içinde bankacılık sektöründe hareketlilik artmış, mevduat hacmi 11 kat, kredi hacmi 19 kat artmıştır. Bununla birlikte 2011 yılından sonra iktisadi büyüme oranında düşüş yaşanmış, yatırımlardaki artışa rağmen, ekonomik aktivitede bir zayıflama görülmüştür. Aktif sermaye birikimi modeli bu dönemden sonra “doyma” düzeyine ulaşmıştır.¹⁵

2.4.1.4. Dördüncü Dönem

Azerbaycan'ı yeni ekonomik büyüme modeli arayışına sevk eden “*düşük petrol fiyatı dönemi*” olarak adlandırabileceğimiz bu dönem, Azerbaycan açısından yeni bir dönemi ifade etmektedir. 2014 yılı sonundan itibaren petrol fiyatlarındaki sert düşüşün dünya emtia piyasaları üzerindeki olumsuz etkileri 2015 yılının ikinci yarısından itibaren Azerbaycan ekonomisinde kendini hissettirmiştir. Bu olumsuz etki öncelikle ödemeler dengesine ve ardından ekonomik büyümenin finansman kanalları aracılığıyla ekonomik faaliyetlere yansımıştır. ABD doları ulusal para birimi karşısında değer kazanmış, döviz kuru neredeyse iki katına çıkmış, finansal istikrarın sağlanması için birtakım riskler oluşturmuş ve kamu borcu üzerindeki mali yük artmıştır. Bunun üzerine Azerbaycan Hükümeti, ekonomik faaliyeti yeniden canlandırmak, ekonomi politikasını işlerlik kazandırmak ve kurumsal reformları hızlandırmak için bir dizi önlem almıştır. 2015 yılından bu yana Azerbaycan ekonomisi niteliksel olarak yeni bir aşamaya girmiştir. Yeni bir yaklaşıma geçiş için hazırlanan 2010-2014 ekonomik büyüme modeli bu dönemde uygulanan ekonomi politikasının analizi sonucunda temel risk ve zorluklara dayalı yeni büyüme modeline belirlenmesine ihtiyaç hâsıl olmuştur.¹⁶ Bunun üzerine post-neft kalkınma modeli hedeflenmiştir.

¹⁵ Azərbaycan Respublikasının Prezidentliyi, *a.g.e.*, s. 11-12.

¹⁶ Azərbaycan Respublikasının Prezidentliyi, *a.g.e.*, s. 12.

Azerbaycan'da Post-neft kalkınma model kapsamında inşaat, turizm, hafif sanayi, iletişim ve bilgi teknolojileri ile tarımın sektörü öncelikli sektör olarak ilan edilmiş, bu sektörlerle ilişkin teşvik uygulamaları belirlenmiş ve programın uygulamasına ilişkin yol haritası çizilmiştir. Bu programın hayata geçirilmesiyle Azerbaycan'ın ithalata bağımlılığını azaltacağı ve ihracat potansiyelini güçlendireceği hedeflenmektedir.

Azerbaycan'ın petrol dışı sektörün gelişimini sağlamak üzere birtakım politikalara öncelik vermiştir. Bu amaçla, ekonomik açıdan uygun olan sanayi işletmelerinin yeniden yapılandırılması, modernizasyonu, yatırım teşviki, modern teknolojilere dayalı sanayi işletmelerinde uluslararası standartlara geçiş ve yenilikçi ürünlerin üretimi, personel eğitim süreci hızlandırılması, rekabetçi ürünlerin tasarımı için devlet tarafından uyarıcı önlemler sürdürülmesi, serbest rekabet ortamı ve geleneksel ulusal girişimcilik alanlarının geliştirilmesi gerekli olduğu düşüncesindeyiz. Ülkede sanayi işletmelerinin gelişim sorunlarından biri, bu işletmelerde pazarlama faaliyetlerinin zayıf olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durumun dikkate alınması sanayi işletmelerinde üretimin artmasına neden olacağı kanasındayız. Azerbaycan'da sanayinin iyi gelişimi ülkenin ekonomik güvenliğinin oluşturulmasına, devlet bütçesi gelirlerinin artırılmasına, istihdam düzeyinin yükseltilmesine ve ticaret dengesinin istikrara kavuşmasına büyük katkı sağlayacağı beklenmektedir.¹⁷

Azerbaycan'da önümüzde yıllara ilişkin izlenecek strateji Azerbaycan Cumhuriyetinin Milli İktisat Perspektifine İlişkin Yol Haritasında ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Bu yol haritasında 4 temel strateji hedef benimsenmiştir. Söz konusu stratejik hedefler şunlardır:

- Stratejik hedef 1: Mali sürdürülebilirliğin güçlendirilmesi ve sürdürülebilir para politikasının benimsenmesi.
- Stratejik hedef 2. Özelleştirme ve Kamu İktisadi Teşebbüslerle ilgili reformların uygulanması.
- Stratejik hedef 3. Beşeri sermayenin geliştirilmesi,
- Stratejik hedef 4. Uygun bir iş ortamının geliştirilmesi.

Yine Strateji Yol haritasına göre, 2025 yılına kadar yıllık ortalama reel GSYİH büyümesi yüzde 3'ün üzerinde gerçekleştirilmesi ve ek 450 binden çok yeni işyeri açılması hedeflenmektedir. Bu hedefe ulaşmak için de;

- Petrol dışı sektörde, petrol dışı doğrudan yabancı yatırımın GSYİH içindeki payı mevcut yüzde 2,627'den 2025'e kadar yüzde 4'e yükselecektir.
- Petrol dışı ihracat kişi başına 2015 yılında 170 dolardan gerçekleşen tutar, 2025'te en az 450 dolar seviyesine çıkartılacaktır.
- Ticari mal ve hizmet sektöründe (İmalat veya turizm gibi) 2025 yılına kadar 150 bin ek işyerinin açılması sağlanacaktır.
- Devlet bütçesinin Azerbaycan Cumhuriyeti Petrol Fonu (SOFAZ) transferlerine bağımlılığını azaltılacaktır.¹⁸

¹⁷ Mehriban İmanova, "Azerbaycan'da Sanayileşme Sürecinin Etkin Gelişim Yönleri", *Uluslararası Turizm, İşletme, Ekonomi Dergisi*, Sayı: 2(2), 2018, ss. 13.

¹⁸ Azerbaycan Respublikasının Prezidentliyi, *a.g.e.*, s. 53.

3. EKONOMİK BÜYÜME VE KALKINMANIN GELİŞİM SEYRİ

SSCB'nin dağılmasıyla birlikte kolektivist ekonominin çökmesi sonucu birçok sorunla karşı karşıya kalan Azerbaycan Sovyet mirası hantal ekonomik yapı serbest piyasa ekonomisine geçiş yapmak üzere birtakım reformlara gidilmiş olmasına rağmen ülke ciddi bir ekonomik darboğaza maruz kalmıştır. Bununla birlikte bir yandan bağımsızlık mücadelesi veren ülkede, diğer yandan da devam eden Ermenistan-Azerbaycan Savaşı siyasi istikrarı bozmuş ve ekonomide çok kötü izler bırakmıştır. Ekonomik yapının öncelikli olmadığı bu dönemde siyasi ve askeri taleplerin en fazla öne çıktığı bir dönem olmuştur. 1991-1994 yıllarına tekabül eden bu dönemde ekonomi büyük ölçüde ilgi dışı kalmıştır. Sovyet mirası eskimiş teknolojiye sahip işletmelerin çalışmaması sonucu üretim düşmüş, bankacılık sistemi çalışamaz hale ve sanayi durma noktasına gelmiştir. Bu durum makroekonomik büyüklüklere yansımış ve GSMH verilerin giderek azalma trendine girmiştir.

Azerbaycan'ın kalkınmasının ana unsuru olarak kabul edilen en önemli olaylardan biri de "Asrın Anlaşması" olarak kabul edilen petrol alanında yapılan anlaşmalar olmuştur. Bağımsızlığın ilk yıllarında ciddi ekonomik sıkıntılarla boğuşan Azerbaycan, sağlanan siyasi istikrar sonucu başlatılan ekonomik hamle ile sahip olduğu doğal kaynakların verimli kullanılması ve dünya pazarına çıkarılmasını sağlayan stratejiye işlerlik kazandırılmıştır. "Asrın Anlaşması"nın imzalanması ve gerçekleşmesi bağımsız Azerbaycan'ın ekonomik gelişim konseptini oluşturan petrol stratejisinin düzgün bir şekilde uygulanmasının göstergesi olmuştur.

Tablo 2: Azerbaycan'da Ekonomik Büyüme Aşamaları

Dönemler	Ekonomik Düşüş (1991-1994)	Reform ve Toparlanma (1995-2003)	İktisadi Gelişme ve İlerleme (200-2014)	Post-Neft Dönemi (2015-sonrası)
Ortalama Büyüme Oranı	%-17	%5,9	%16,9	%2,7
Dönemin Özellikleri	-İstikrarsızlık, -Yüksek Enflasyon, -Yüksek İşsizlik	-Siyasi İstikrar, -Devletin müesseseleştirilmesi -Ekonomik Yapılanma	-Yüksek Büyüme, -Yüksek Orta Gelirli Ülke Statsü, -Modern altyapı -İktisadi İstikrar.	-Büyüme hızının düşmesi, -Petrol dışı büyüme modeline geçiş

Kaynak: Devlet İstatistik Komitesi verileri alınarak tarafımızca hazırlanmıştır.

Azerbaycan'ın petrol sanayisinin, genel olarak ekonomisinin gelişmesinde yeni dönemin temelini atan "Asrın Anlaşması"nın imzalanmasıyla başlamış

çalışmalar 21. yüzyılda Azerbaycan'ın dinamik gelişim yolunu belirlemiştir. "Asrın Anlaşması" 20 Eylül 1994'de Bakü'de "Gülüstan" Sarayında imzalanmıştır. Denizin derinliğinde bulunan "Azəri", "Çırag", "Güneşli" yataklarının işlenilmesi ve gelir dağılımına ilişkin 400 sayfalık olan bu sözleşme 4 dilde hazırlanmıştır. "Asrın Anlaşması"na 8 ülkeden (Azerbaycan, ABD, Büyük Britanya, Rusya, Türkiye, Norveç, Japonya, Suudi Arabistan) 13 şirket (Amoco, BP, McDermott, Yunocal, SOCAR, LUKoil, Statoil, Exxon, Türkiye Petrolleri, Penzooil, Itochu, Remko, Delta) katılmıştır. Bu anlaşma sonradan 19 ülkeyi temsil eden 41 petrol şirketi ile daha 27 anlaşmanın imzalanmasına yol açmıştır. "Asrın Anlaşması"nin imzalanması ve başarılı bir şekilde uygulanması yönündeki çalışmalar sonucunda Azerbaycan'ın nüfuzu uluslararası alanda daha da artmıştır. Petrol üretimi Azerbaycan'ı petrol ve doğalgaz ihraç eden bir ülkeye dönüştürmüştür. Bakü-Supsa ve Bakü-Novorossiysk hatlarının kullanılmasına rağmen bu hatlar gittikçe üretimi artan Azerbaycan petrolünün dünya pazarına nakli açısından yeterli gelmemiştir. Buna için de esas ihraç boru hattının kısa sürede inşası zarureti doğmuştur. Bakü-Tiflis-Ceyhan esas ihraç boru kemeri düşüncesi en önemli konulardan biri olarak gündeme getirilmiştir. Bu konseptin gerçekçi, aynı zamanda ekonomik açıdan semereli bir proje olduğu görülmüş ve "üç deniz efsanesi" gerçeğe dönüşmüştür.¹⁹

Böylece 1990'lı yılların başlarında petrol üretimi yok denilecek kadar azalan Azerbaycan, 30'dan fazla ülkeye petrol ve petrol ürünleri ihraç eden konuma gelmiştir. Bu durum ekonomik büyümeye neden olduğu gibi Azerbaycan'da petrol temeli sanayileşme modelinin uygulama geçmesini sağlayarak ülkede ekonomik kalkınma hamlesi başlamıştır. Bu gelişme sonucu Azerbaycan ekonomisinde üretim ve dış ticaret açısından petrole bağımlı bir yapı ortaya çıkmıştır. Başka bir ifadeyle Azerbaycan petrol sektörüne yapılan önemli miktarlardaki yabancı yatırım neticesinde ülke eski Sovyet Cumhuriyetleri içinde en hızlı büyüyen ekonomilerden biri haline gelmiştir. Azerbaycan ekonomisindeki bu büyüme petrol sektöründen ve petrol sektörüne bağlı inşaat faaliyetlerinden, ulaşım sektörlerinden ve az miktarda tarım sektöründen kaynaklandığı görülmektedir.

2008 yılı verilerine bakıldığında Azerbaycan devlet bütçesinin %70'i, sanayisinin %80'i, ihracatının %97'si petrol sektörüne dayandığı görülmektedir. 2004-2010 döneminde Azerbaycan'ın petrol gelirlerinin ekonomiye aktarılması sonucu yüksek oranda ekonomik büyüme sağlanmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası verilerine göre bu dönem ortalama ekonomik büyüme oranı yüzde 16,9 olmuştur. Bu oran BDT ülkeleri için 12,6 puan daha yüksek bir oran olmuştur.

Petrole dayalı büyüme üzerine tesis edilen yapı beraberinde birtakım sıkıncaları da getirmiştir. Zira petrol sektörüne dayalı olarak gerçekleşen büyüme modeli dünya ekonomik krizi ve petrol fiyatlarındaki düşüşüne karşı oldukça kırılgan bir yapı arz etmektedir. Bu kırılgan yapıyı gören Azerbaycan, petrole dayalı büyüme modelinden vazgeçip, "post-neft" (petrol dışı) kalkınma

¹⁹ https://www.azerbaijans.com/content_775_tr.html, Erişim: 22.12.2021.

modeline işlerlik kazandırmak istemektedir. Azerbaycan'da petrol dışı sektörün sürdürülebilir ve rekabetçi gelişimi, devletin ekonomik politikasında öncelikli yer almaktadır. Petrolle dayalı büyüme modelinin taşıdığı riskleri dikkate alan Azerbaycan yönetimi özellikle bölgede ve küresel ekonomide yaşanan olumsuz gelişmeler, petrol gelirlerindeki keskin düşüş ve karmaşık dış ekonomik ortamın ülkenin makroekonomik ve finansal istikrarını olumsuz etkilemesi hususları da dikkate alarak yeni bir kalkınma modelini benimsemiştir. Azerbaycan 2015 yılından itibaren petrole bağlı kalkınma modelinden petrol dışı kalkınma modeline geçmiştir. Bu husus 6 Aralık 2016 tarihli "Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın ulusal ekonomi ve ekonominin kilit sektörleri için stratejik yol haritalarının onaylanmasına ilişkin Kararnamesi'nde şöyle ifade edilmektedir:²⁰

"Küresel süreçlerin ortaya çıkardığı yeni zorluklara uyum sağlamak ve mevcut küresel ekonomik krizin Azerbaycan ekonomisi üzerindeki etkisini en aza indirmek için ekonomik reformların ana stratejik hedeflerine uygun bir dizi sistemik önlemin uygulanması, organik bir bağ oluşturulması ve karşılıklı anlaşma, niteliksel olarak yeni bir ekonomik kalkınma modelinin oluşturulması ana önceliklerden biridir.

Bu bağlamda, ülkedeki ekonomik politikaların ve reformların sürdürülebilirliğini sağlamak için ekonominin mevcut durumunun derinlemesine bir analizini sağlamak ve yeni bir ekonomik kalkınma stratejisi geliştirmek için Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı 16 Mart 2016 tarih ve 1897 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (Sərəncamı) ile "Ülke ekonomisi ve ekonominin kilit sektörleri için stratejik yol haritasının ana yönleri" onaylanmıştır."

4. YATIRIM ALANINDAKİ GELİŞMELER

Azerbaycan Sovyet sonrası cumhuriyetler içerisinde en fazla doğrudan yabancı yatırım çeken ülkelerin başında yer almaktadır. Bu durumu temel üç faktör ile açıklamak mümkündür. Bunlardan *birincisi*, Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz yönünden oldukça zengin olmasıdır. Nitekim ülkenin sahip olduğu zengin petrol rezervleri hakkında yeterince bilgi sahibi olan Batılı sermayedarlar Çarlık Rusya döneminde de ülkeye önemli yatırımlar yapmışlardır. Günümüzde de Azerbaycan'da ekonomik büyümenin temel motoru petrol ve doğalgaz sektörleri olup, yabancı sermayenin büyük bir kısmı bu sektörlerle gelmekte, ihracatın %90'ını bu sektöre bağlı gerçekleştirmekte ve kamu gelirlerinin büyük bir kısmı da bu sektörlerden kaynaklanmaktadır.

İkincisi ülkenin coğrafi ve lojistik yapısıdır. Bilindiği gibi bir ülkenin yalnız başına petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip olması yeterli değildir. Burada önemli olan hususlardan biri de bunları işletme kapasitesine sahip olması ve yaptığı üretimi pazarlayabilmesidir. Örneğin Türkmenistan çok önemli doğalgaz yataklarına sahip olmasına rağmen bunu Batı'ya sevk etme olanağına sahip olmadığı için yıllarca tek alıcı durumunda olan Rusya tarafından (daha sonra Çin de iştirak etmiş) sömürülmüş ve bu kaynaktan yeterince

²⁰ <https://president.az/articles/21953>, Erişim: 22.12.2021

istifade edememiştir. Azerbaycan, petrol ve gaz ürünlerini dış pazarlara ihraç etmek ve ihracat yollarını çeşitlendirmek açısından hem Kazakistan hem de Türkmenistan'dan daha avantajlı bir konumdadır. Zira Azerbaycan'ın yapmış olduğu üretimi Gürcistan ve Türkiye üzerinde Batıya sevk ederek alıcılara ulaşma imkânına sahip olması hem Batılı şirketlerin bu alana yatırım yapmasını cazip hale getirmiş hem de ülkenin bu kaynaklarda yararlanması imkânı doğurmuştur.

Üçüncüsü ise Azerbaycan'ın izlediği realist stratejidir. Azerbaycan 1994 yılında dünya petrol devleri ile "Asrı Antlaşması" imzalaması, ülke için yeni bir dönem başlatmıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarında ekonomik sıkıntılarla boğuşan Azerbaycan'da, merhum Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in iktidara gelmesiyle ülkenin sahip olduğu doğal kaynakların verimli kullanılması ve dünya pazarına çıkarılmasını sağlayan bir strateji izlenerek ekonomik atılımlara doğru yol alındı. Azerbaycan, 20 Eylül 1994'te ilk uluslararası büyük anlaşmasını yaparak, Azeri-Çırac-Güneşli havzasındaki petrolün enerji piyasasına sunması ülkenin kalkınma vizyonunun işlerlik kazanması sonucu doğurmuştur. Böylece Azerbaycan, bölgenin hidrokarbon kaynakları için Avrupa'ya alternatif bir yol belirleyerek, yeni bir strateji belirlemiştir. İşte Azerbaycan'ın bu anlaşmayı imzalayarak ortaya koyduğu yeni petrol stratejisi ve ulus ötesi enerji politikası petrol boru hatlarıyla da realize edilmesi Azerbaycan'ı önde gelen ülkeler ve şirketler için çekici bir ortak haline getirmiştir. Böylece Azerbaycan ekonomisine yabancı sermayenin akımı 1994 yılından itibaren başlamıştır. Bu şekilde gelen doğrudan yabancı yatırımlar Azerbaycan'ın ekonomik canlanmasında anahtar rolü oynamıştır.

Azerbaycan'ın yabancı sermaye çekmesinde ülkenin geçiş döneminde önemli reformlar yaparak hızlı bir şekilde serbest piyasa ekonomisine uyum sağlaması, Uluslararası kurumlarla işbirliğine girmesi ve ülkede siyasi ve ekonomik istikrarın kazanması da önemli bir unsur olmuştur. Diğer taraftan ülkede hukuksal ve ekonomik alt yapıya ilişkin atılan adımlar da yabancı sermaye için alt yapı oluşturmuştur. Bu kapsamda Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın 13 Ocak 1995 tarihli 952 numaralı fermanı ile onaylanmış olan "*Yatırım faaliyeti hakkında Azerbaycan Cumhuriyetinin Kanunu*" ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın 15 Ocak 1992 tarihli 57 numaralı fermanı ile onaylanmış "*Dış yatırımların korunması hakkında Azerbaycan Cumhuriyetinin Kanunu*" önem arz etmektedir. Azerbaycan yasalarına göre, yabancı yatırımlar tam ve koşulsuz olarak yasal korumadan yararlanmakta ve çıkan sorunlara karşı *alternatif uyumsuzluk çözümü yoluna* başvurma hakkı tanınmaktadır. Azerbaycan'da yürürlükte olan Yabancı Yatırım Kanunu'na göre yabancı yatırımcıların taraf oldukları ticari anlaşmazlıklar Azerbaycan mahkemelerine götürülebileceği gibi tarafların üzerinde anlaşacakları bir prosedür (örneğin uluslararası tahkim) çerçevesinde de ele alınabilir. Ayrıca, Azerbaycan hükümeti birçok yabancı ülkelerle çifte vergi önleme anlaşmaları, yatırımlara teşvik ve onların karşılıklı korunması hakkında anlaşmalar imzalamıştır. Hali hazırda ülkede ekonomik reformların devam etmesi, iş ortamının iyileştirilmesi, petrol sektö-

rü ile beraber petrol dışı sektörlerin de geliştirilmesine ilişkin çalışmalar sürdürülmektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti ekonomisine yatırımların yapılması için hükümet tarafından “açık kapı” politikası izlenmektedir.

Azerbaycan’da yatırım seyrine bakıldığında 1995-2011 yıllarında 119 milyar dolar yatırım yapılmıştır. Bu yatırımın %60’tan fazlası, yani yaklaşık 63 milyar dolar kadarı dış yatırımdan oluşmaktadır. 1995-2002 yıllarında dış yatırımların hacmi 9 milyar dolar olmuştur. 2003-2011 yıllarında ise bu tutar 6 defa artarak 54 milyar dolara ulaşmıştır. 1995-2011 yıllarında ülke gelen dış yatırımların 25.5 milyar doları petrol dışı sektörüne, 37.7 milyar doları ise petrol sektörüne yapılmıştır. Azerbaycan’ın doğrudan yabancı yatırım girişi 2014 yılında 8.049 milyon dolar seviyesine ulaşmıştır. Bu yatırımların %83,3’lük bölümü petrol ve doğalgaz sektöründe geri kalan bölümü ise petrol dışı sektörlerde gerçekleştirilmiştir. Bu yatırım tutarının %27.6’lık kısmı Türkiye, %11.7’i Birleşik Krallık, %6.8’i Rusya, %6.2’i İran, %5.9’u Almanya tarafından gerçekleştirilmiştir.²¹

Tablo 3: Farklı Yıllar İtibarıyla Azerbaycan’da Doğrudan Yabancı Yatırım Tutarı (Milyon Dolar)

	2010	2019	2020	2021*	2022*	2023*	2024*
Ülkeye Giren Yatırım	3.347	1 503,9	507,16	2.000	58 552	2 200	2.600
GSMH Oranı(%)	6,3	3,12	1,19	3,7	3,6	3,5	3,7
Ülkeden Çıkan Yatırım	- 232	-2 431,7	-825,27	-1.500	-1.900	-1.900	-1 899
Ülke dışından gelen doğrudan yatırım stoku		66.429	66.936	68.936	71.136	73 336	75.936
Ülke dışına yapılan doğrudan yatırım stoku		56.227	57.052	58.552	60.452	62 352	64.251

Kaynak: Economist Intelligence Unit (EIU). * Tahmin

5. SEKTÖREL YAPIDA GELİŞMELER

Güney Kafkasya bölgesinde en büyük enerji kaynaklarına sahip olan Azerbaycan, esas itibarıyla petrol ve doğal gazın üretim ve ticaretine bağlı bir ekonomik yapıya gelişmiştir. O nedenle gerek iç gerek doğrudan yabancı yatırımların önemli bir kısmı bu sektöre yönelmiştir. Bu durum ülke için oluşturduğu avantaj kadar bazı dezavantajları da beraberinde getirmiştir. Azerbaycan ekonomik açıdan “*Hollanda Hastalığı*” diye ifade edilen ve en genel anlamda; bir sektörün hızlı gelişimi karşısında diğer sektörlerin gelişmemesi sonucunu doğuracak bir tehlike ile karşı karşıya getirmiştir. Yine petrol yatırımlarına bağlı olarak Azerbaycan’ın bir bölgeye bağımlılık (yani petrolün çıktığı bölge) tehlikesi ile de karşı karşıya olduğunu söylemek mümkündür.

²¹ https://www.azerbaijans.com/content_1614_tr.html, Erişim: 31.12.2021.

Bununla birlikte Azerbaycan aynı zamanda bir tarım ülkesi olduğunu söylemek mümkündür. Tarım sektörü günümüzde ülke ekonomisinde önemli bir katkı sağlamaktadır. Tarım sektörü ülkede en fazla istihdam yaratan sektör olmak önceliğine sahiptir. Diğer taraftan tarihi birikim ve doğal zenginlikleri itibarıyla da turizm açısından ciddi bir potansiyele sahiptir. Ayrıca diğer Post-Sovyet ülkelerine göre finans sektörü oldukça gelişmiştir.

Tablo 4: İstihdam Edilen Nüfusun Sektöre Göre Dağılımı (%)

Yıllar	Sanayi	Tarım	İnşaat	Ulaştırma	Bilişim ve İletişim	Diğer
2000	7,2	39,2	4,9	4,3	0,7	43,7
2004	7,2	38,6	5,2	4,3	0,8	43,9
2006	7,4	38,5	5,3	4,3	0,8	43,7
2008	7,5	38,2	5,4	4,3	0,8	43,8
2010	7,1	38,2	6,6	4,1	1,3	42,7
2012	7,0	37,7	7,2	4,1	1,3	42,7
2014	7,0	36,7	7,3	4,0	1,3	43,7
2016	7,1	36,3	7,2	4,2	1,3	43,9
2018	7,4	36,3	7,3	4,2	1,3	43,5
2020	7,3	36,3	7,3	4,2	1,3	43,6

Kaynak: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture>, 28.12.2021

5.1. TARIM SEKTÖRÜNDEKİ GELİŞMELER

Bağımsızlık sonrası dönemde SSCB dönemi tarım üretim çiftlikleri olan Kolhoz-Sovhoz sistemi işlevini yitirmiştir. Bu nedenle tarımın ve toprak yapının yeniden düzenlenmesine ilişkin hukuki alt yapıya ihtiyaç duyulmuştur. Ülkede Haziran 1996'da toprak reformu hakkında kanun kabul edilerek tarıma elverişli toprakların özelleştirilmesi imkânı oluşturulmuştur. 2006 yılına gelindiğinde Sovhoz ve Kolhozlara ait makine-ekipmanları ve binaların özelleştirilmesi büyük ölçüde tamamlanmıştır. Diğer taraftan planlı üretim lağvedilmesi yanında fiyatlar serbestleştirilmiş, ithalat ve ihracat serbestleştirilmiş, tarım ürünlerinin üretimi için gerekli malzemelerin ithalatında gümrük vergisi kaldırılmıştır. Ayrıca tarım ürünleri üreticileri bütün vergilerden (toprak vergisi hariç) muaf tutulmuşlardır. 2007 yılından itibaren Azerbaycan'da tarım sektörüne sübvansiyon verilmeye başlanmıştır.

Azerbaycan hükümeti diğer sektörler gibi tarım alanında da uluslararası ekonomik ve mali kurumlarla işbirliği içinde olmuştur. Bu kuruluşların gözetim ve denetiminde tarımda verimliliğin artırılması ve teknik alt yapının oluşturulması amacıyla master programlar hazırlamış ve uygulamaya koymuştur. Tarım sektöründe reformların ve kalkınma politikalarının uygulanmasında dünya ülkelerinin deneyimini öğrenmek ve yararlanmak amacıyla 1994 yılında birçok ülkeden ekonomist bilim adamlarının, yönetici ve uzmanların katılımıyla Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi'nde "Tarım Reformlarının

Yürütülmesi Deneyimleri” konusunda uluslararası konferans düzenlemiştir. Ayrıca, ülkenin tarım sektöründeki yöneticileri, uzmanları ve bilim adamları ülke deneyimlerini öğrenmek üzere yurt dışına göndermiştir. Böylece devlet tarım sektörünü desteklenerek ülke ekonomisine olumlu katkı sağlamak hedeflemiştir.²²

Karabağ Zaferinden sonra işgal altındaki topraklarını özgürlüğe kavuşturan Azerbaycan, Karabağ bölgesindeki toprakların ıslahatı ve yeniden tarıma elverişli hale getirilmesi için çalışmalar sürmektedir. Bu kapsamda Azerbaycan bir taraftan mayınlı araziler tarıma elverişli hale getirmek için çaba harcarken diğer taraftan ise bölgede başta organik tarım olmak üzere bitkisel üretim, hayvancılık, balıkçılık ve su ürünleri, ormancılık, tarımsal altyapı ve sulama gibi alanlarda eylem planları yapılmaktadır.

Tahıl üretimi Azerbaycan'ın en eski ve önde gelen ürün olarak kabul edilmektedir. Ülkede yerel üretim yoluyla gıda güvenliğini sağlamak için sürekli tedbirler alınmakta, aynı zamanda düzenleyici çerçeve güçlendirilmektedir. Ayrıca Azerbaycan'da tarımda üzüm ve şarapçılık da önemli bir yere sahiptir. 2012-2020 dönemi için Azerbaycan Cumhuriyeti'nde “Üzümçülüğün Gelişimi Üzerine Devlet Programı” hazırlanmıştır. Bu program kapsamında ülkenin üzüm üretiminin artırılması, ülke nüfusunun ihtiyacının taze ve kaliteli ürünlerle karşılanması, şarap imalathaneleri ve üzümler için hammadde tedarikinin geliştirilmesi için yol haritası belirlenmiştir. Bunun yanında Azerbaycan'da sebze ve meyve yetiştiriciliği ve tarım sektöründe pamuk üretimi önemli bir yere sahiptir.

5.2. SANAYİ SEKTÖRÜNDEKİ GELİŞMELER

Sanayileşmesinin temeli SSCB dönemine dayanan Azerbaycan'da sanayi alanı ise yine SSCB döneminde üye ülkeler arasındaki ihtisaslaşma esasına dayalı olarak biçimlenmiştir. Bilindiği üzere bu dönemde Birlik içinde Azerbaycan petrol üretimine dayalı bir sanayileşme alanında uzmanlaşması istenmiştir. Bu nedenle Azerbaycan'da petrol temelli kimya, petro-kimya, makine, sanayi-imalat sektörü oluşmuştur. Dolayısıyla Azerbaycan sanayi potansiyelinin önemli bir kısmını, petrol işleme makineleri üretim sektörü ve bağlı makine-inşaat sektörü oluşturmaktaydı. Burada göz ardı edilmemesi gereken bir durum da merkezi planlamaya dayalı kolektivist ekonomik sisteminin bir gereği olarak da birlik ülkelerinde ekonomik ünitelerin birbirine bağlı olarak işlemesidir. O nedenle Azerbaycan'da sanayi tesisleri diğer üye ülkelerinin yapısı ve ihtiyaçları esas alınarak tesis edilmiş ve bu çerçevede üretim yapılmıştır. Bu nedenle SSCB'nin dağılması diğer sektörlerde olduğu gibi sanayi sektöründe de ciddi problemlere neden olmuştur.²³

Azerbaycan'da sanayi sektörünün önemli bir bölümünü yaklaşık bağımsızlık sonrası özellikle 1996 yılından itibaren kurulan ağır sanayi oluşturmaktadır. Ağır sanayi içinde en önemli sektörler demir, alüminyum ve çimento olup,

²² Yüce, *a.g.e.*, s. 177.

²³ Yüce, *a.g.e.*, s. 180.

çoğu petrol sanayinin gelişiminden sonra ihmal edilmiştir. Azerbaycan'ın Ağır sanayinin temelini petrol sanayii oluşturmaktadır. Ülkede petrol, doğal gaz ve yan ürünleri sanayisi gelişmiştir. Ayrıca metalik madenlerin (demir, bakır, çinko, kurşun, alüminyum) üretimi ve hammadde kaynaklarına bağlı olarak yan sanayi de gelişmiştir. Ayrıca Sumgayıt'da demir-çelik, demir dışı metalleri, işleme sanayi ve kimya endüstrisi; Bakü, Gence ve Mingeçevir'de petrol ve doğal gaz endüstrisi ve yan sanayisi, makine ve ekipmanları gibi elektronik ürünler üretim sanayisi bulunmaktadır. Ülke sanayisinin tekrar canlanmasına yönelik olarak, Azerbaycan'da 2014 yılı "sanayi yılı" ilan edilmiştir. Reel sanayi üretiminin hızla düşmesine rağmen, konut inşası, kırsal altyapı çalışmaları ve ulaşım altyapısının iyileştirilmesinden dolayı inşaat sektörü son yıllarda çok hızlı büyümüştür. Azerbaycan'da sanayi sektörünün gelişim seyri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 5: Azerbaycan'da Faaliyette Bulunan Sanayi Kuruluşu Sayısı
(Mülkiyet Türüne Göre) - Birim

Yıllar	1995	1998	2000	2005	2010	2012	2015	2018	2019	2020
Toplam (Kamu ve Özel)	094	1299	1974	2621	2650	2514	2583	2837	3169	3389
Maden Endüstrisi	88	76	124	243	311	289	325	309	331	337
İmalat Endüstrisi	1844	1151	1634	2010	1909	1795	1778	2034	2330	2515
-Gıda	630	296	405	534	409	427	382	393	449	487
-İçecek	128	37	65	110	134	127	120	120	126	131
-Tütün	7	10	11	12	8	8	7	10	11	13
-Dokuma	88	95	90	94	85	72	68	74	80	89
-Giyim	76	55	103	93	90	75	52	77	99	112
-Deri	24	20	30	29	21	21	23	29	29	30
-Mobilya	63	35	63	74	73	68	35	45	55	56
-Kağıt	6	8	11	14	20	24	23	28	40	44
-Petrol Ürünleri	3	12	14	7	9	4	3	7	8	9
-Kimya	25	45	68	95	77	73	69	93	99	110
-İlaç	3	4	5	9	8	8	11	12	13	17
-Kauçuk ve Plastik	9	39	52	87	87	93	98	118	134	147
-İnşaat	255	124	189	227	280	220	239	236	254	266
-Makine ve teçhizat imalatı	92	81	65	58	72	57	59	64	77	82
Elektrik-Gaz	118	45	161	203	226	215	239	232	236	249
Su Techizatı	44	27	55	165	204	215	241	262	272	288

Kaynak: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture>, 28.12.2021

5.3. ENERJİ VE MADENCİLİK SEKTÖRÜNDEKİ GELİŞMELER

Azerbaycan yeraltı kaynakları bakımından zengin bir ülkedir. Başlıca yer altı kaynakları, petrol, doğalgaz, kurşun, çinko, bakır, demir cevheri, barit, alüminyum, kobalt, arsenik, mermer, kireç taşı, siyanit, maden tuzu ve kaya tuzudur. Az miktarda altın ve gümüş gibi değerli madenler de bulunmaktadır. Ülkenin en büyük yeraltı zenginliği petroldür. Petrol (Azerbaycan Türkçesinde neft) ve doğalgaz, Bahar, Kum Adası, Neft Taşları, Neftçala ve Sangaçal'da çıkarılmaktadır. Kaynakların çoğunun kullanılmasına rağmen, madenciliğin acil modernizasyona ihtiyacı vardır.²⁴

Azerbaycan'da en zengin doğal kaynaklar genelde Karabağ bölgesinde bulunmaktadır. Bunlar; 5 adet altın, 6 adet cıva, 2 adet bakır, 1 kurşun-çinko, 19 adet kaplama taşı, 10 adet zımpara taşı, 4 adet çimento hammaddesi, 13 mıcır, 1 adet soda üretimi için hammadde, 21 adet pomza-volkan külü, 10 adet kil, 9 adet kum-çakıl, 5 adet inşaat kumu, 9 adet alçı-anhidrid, 1 adet perlit, 1 adet obsidyen, 3 adet vermikülit, 14 adet süs taşları (akik, yesem, oniks, jad, pefritoid vb.) yatakları bulunmaktadır. Ayrıca 11 adet tatlı yeraltı su yeri ve 10 adet maden suyu yatakları olup, bunlar da Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ekonomik potansiyeli için önem arz etmektedir. Şuşa ilinde Şuşa kaplama taşı, Keçeldağ (Lisokor) kil, Şuşa yeraltı tatlı suyu, Şırlan ve Turşsu köyleri maden suyu yatakları bulunmaktadır.²⁵

Diğer sektörlerde olduğu gibi bağımsızlığın ilk yıllarında, Sovyet döneminden miras kalan durgunluk enerji sektörü de etkilenmiştir. Ermenilerle ateşkes imzalandıktan sonra sağlanan siyasi ve ekonomik istikrar neticesinde petrol sektörüne öncelik verilmiş ve konsorsiyum ile 20 Eylül 1994'de Bakü'de "Gülüstan" Sarayında imzalanan "Asrın Anlaşması" olarak adlandırılan uluslararası anlaşma ile "Azeri", "Çırag", ve "Güneşli" yataklarının işletilmeye başlanmasıyla ülkenin kaderi değişmiştir. Azerbaycan'ın petrol sanayisinin, genel olarak ekonomisinin gelişmesinde yeni dönemin temelini atan "Asrın Anlaşması"nın imzalanmasıyla başlamıştır. Bu strateji 21. yüzyılda Azerbaycan'ın dinamik gelişim yolunu belirlemiştir ve petrol temeli kalkınma modeline geçilmiştir.

Azerbaycan, ürettiği petrolün önemli kısmı ihraç etmektedir. Azerbaycan mevcut petrol üretimini 3 farklı boru hattı yoluyla ihraç etmektedir. Bunlar; Bakü'yü Gürcistan'ın Karadeniz kıyısındaki Supsa limanına bağlayan hat, Bakü'yü Rusya'nın Novorossisk limanına bağlayan hat ve Azeri-Çıralı-Güneşli yataklarından çıkartılan petrolü 1,776 km uzunluğu ve yıllık 50 milyon ton ham petrol taşıma kapasitesi ile Bakü'yü Tiflis üzerinden Ceyhan'a bağlayan BTC Ham Petrol Boru Hattı'dır. Azerbaycan Üretim %80'lik bölümü Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) yoluyla ihraç edilmektedir. Bu yolların dışında karayolu ve demiryolu gibi ulaşım biçimleri de ihracat sürecinde kullanılmaktadır.

²⁴ Karaca, Nurullah; Aydoğdu, Burak; Bozkırlı, D. Okan, *Azerbaycan Cumhuriyeti Ülke Raporu*, İstanbul: T.C. Serhat Kalkınma Ajansı, 2016, s. 18.

²⁵ Ümit Aydın vd., "Azerbaycan Cumhuriyeti Yeraltı Kaynakları", *MTA Doğal Kaynaklar ve Ekonomi Bülteni*, Sayı: 29, 2020, s. 64.

Özellikle Azerbaycan'ın en zengin rezervlere sahip Azeri-Çırac-Güneşli bölgesi başta olmak üzere petrol üretimi Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) tarafından üstlenilmekte ve ihraç edilme süreçlerinde de aktif rol oynamaktadır. Bununla birlikte SOCAR ülkenin petrol üretiminin %20'lik bölümünü karşılamakta, geriye kalan bölüm ise BP yönetimindeki Azerbaijan International Operating Company (AIOC) tarafından yapılmaktadır. Bu konsorsiyumu oluşturan diğer firmalar ise Chevron, Statoil, Türkiye Petrolleri, ExxonMobil'dir. BP 1992 yılından itibaren ülkedeki en önemli yatırımcı konumunu sürdürmektedir.²⁶

Tablo 6.: Ham Petrol ve Doğalgaz Üretimi Bu Alanda Hizmet Veren İşletmelerin Temel Göstergeleri

	1995	2000	2005	2010	2015	2020
Faaliyet Gösteren Toplam İşletme Sayısı	16	58	63	81	118	165
Üretilen Ürün (İş, Hizmet) Hacmi (Cari Fiyat-Milyon Manat)	344	1623	5 673	20741	16221	22364
Fiziksel üretim hacmi endeksi. (Bir önceki yılın yüzdesi olarak)	73,6	101,2	142,3	101,2	103,4	93,9
Ortalama çalışan sayısı (Bin kişi)	55,7	31,4	37,6	32,5	30,9	30,1
Ortalama Aylık Nominal Maaş (Manat)	44,7	207	540,5	1063	2386	3612
Yıl Sonunda Sabit Kıymetlerin Kullanılabilirliği (Milyon Manat)			13.014,4	27.606	51.546,4	122 438,7

Kaynak: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture>, 31.12.2021

Azerbaycan'da önemli miktarda doğalgaz rezervleri de bulunmaktadır. “BP Statistical Review of World Energy 2021” göre 2019 yılı itibariyle Azerbaycan'ın kanıtlanmış doğalgaz rezervleri 2,5 trilyon metreküp (dünya toplam doğalgaz rezervlerinin %1,3'si) olup, 2020 yılı üretimi ise 25.8 milyar metreküp olmuştur.²⁷ Azerbaycan'da Şahdeniz bölgesindeki gazın TANAP (Trans-Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı) ve Türkiye üzerinden TAP (Trans-Adriyatik Boru Hattı) geçişi ile Avrupa'ya ulaştırılmaktadır. 16 milyar m³ olan mevcut kapasitenin yatırımlarla birlikte 31 milyar m³'e yükselmesi ve Hazar bölgesi doğal gazının bu hat üzerinden Avrupa'ya taşınması planlanmaktadır.

²⁶ T.C. Ticaret Bakanlığı (2021), *Azerbaycan Ülke Profili*, Ankara: T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, 2021, s. 6.

²⁷ BP (2021), *Statistical Review of World Energy 2021*, 70th edition, <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-full-report.pdf>, s. 34, 36, E. 31.12.2021.

Tablo 7 : Ham Petrol ve Doğalgaz Rezerv kapasitesi ve Üretimi

		2000	2010	2019	2020
Petrol	Toplam kanıtlanmış rezerv (Bin milyon varil)	1,2	7,0	7,0	7,0
	Günlük üretim (Bin varil)		1.037	775	776
	Toplam Üretim (Milyon Ton)		51.3	38.0	35.1
Doğalgaz	Toplam kanıtlanmış rezerv (Trilyon kübik metre)	1,0	1,0	2,5	2,5
	Üretim (Milyar metreküp)	-	16.3	24.3	25.8

Kaynak: BP Statistical Review of World Energy 2021

SONUÇ

Stratejik konum olarak Güney Kafkasya'nın en önemli ülkesi olan Azerbaycan ekonomik gelişim açıdan da bölgenin en gelişmiş ülkesidir. Azerbaycan izlemiş olduğu ekonomik ve dış politika ülkenin kalkınmasına önemli katkı sağlamıştır. Azerbaycan petrol-gaz kaynakları bakımında zengin bir ülke olmakla birlikte aynı zamanda bir tarım ülkesidir. Tarım sektörü günümüzde ülke ekonomisinde önemli bir katkı sağlamaktadır. Tarım sektörü ülkede en fazla istihdam yaratan sektör olmak önceliğine sahiptir. Diğer taraftan tarihi birikim ve doğal zenginlikleri itibarıyla de turizm açısından ciddi bir potansiyele sahiptir. Ayrıca diğer Post-Sovyet ülkelerine göre finans sektörü oldukça gelişmiştir. Bununla birlikte uzun dönem petrol destekli kalkınma modeline dayalı bir politika izleyen ülkenin reel gayri safi yurt içi hasılası, üretim ve dış ticaret açısından petrol sektörüne bağımlı bir yapı ortaya çıkmıştır. Bu da ülkenin ekonomisine petrol fiyatlarındaki düşüş karşısında kırılgan bir yapı kazandırmıştır. Bu riski göz önünde bulunduran Azerbaycan 2015 yılından itibaren petrol dışı büyüme modelini hayata geçirerek petrol dışı sektörlerin milli gelire katkısını artırmaya yönelik politikaların hayata geçirmeye çalışmaktadır. Azerbaycan'da sanayi sektörün istenen seviyeye ulaştığını söylemek mümkün değildir. Azerbaycan sanayisi madencilik, enerji, su ve atık yönetimi ile imalat sanayi başlıkları altında gruplandırmak mümkündür. Bununla birlikte Azerbaycan denilince akla gelen ilk şey petrol olduğundan dolayı Azerbaycan sanayisi de petrol ve petrol ürünleri üzerine kurulmuştur. Azerbaycan'da petrol sanayinin yanında gelişen bir sanayi kolu ise metalürji sanayidir. Metalürji sanayi Azerbaycan'da hızlı bir gelişme göstermektedir. Tüm bu veriler dikkate alındığında Azerbaycan ekonomisi petrol ve doğal gaz üzerinde kurulduğu ancak izlenen post-neft politikası sonucu petrol dışı sektörlerde de önemli kıpırdamalar yaşandığını söylemek mümkündür.

Kaynakça

- AÇIKKAYA, Savaş: “Çarlık Rusya’sı Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 28 Yıl: 2010/1, ss. 403-420.
- AÇMA, Bülent, Yenişen, Kübra: “Kafkasya’nın Ekonomik Potansiyeli ve Dönüşümü İçin Politika ve Stratejiler”, *Yönetim ve Ekonomi*, Cilt: 20, Sayı: 2, 2013, ss. 131-149.
- AKDİŞ, Muhammet: Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Sosyo-Ekonomik Yapısı, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayın. No: 99, 1995.
- AYDIN, Ümit vd., “Azerbaycan Cumhuriyeti Yeraltı Kaynakları”, *MTA Doğal Kaynaklar ve Ekonomi Bülteni*, Sayı: 29, 2020, ss. 63-74.
- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, *Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi*, Bakı, 2016.
- BP: Statistical Review of World Energy 2021, 70th edition, <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-full-report.pdf>, 31.12.2021.
- DURŞUN, Davut: “Kafkasya”, (Fiziki ve Beşeri Coğrafya), TDV *İslam Ansiklopedisi*, 24. Cilt, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- IMANOVA, Mehriban: “Azerbaycan’da Sanayileşme Sürecinin Etkin Gelişim Yönleri”, *Uluslararası Turizm, İşletme, Ekonomi Dergisi*, Sayı: 2(2), 2018, ss. 13-17.
- KARACA, Nurullah; Aydoğdu, Burak; Bozkırlı, D. Okan , *Azerbaycan Cumhuriyeti Ülke Raporu*, İstanbul: T.C. Serhat Kalkınma Ajansı, 2016.
- KAZIMLI, Elnur: *Azerbaycan’ın Jeopolitik Konumu ve Karabağ Sorunu. Karadeniz ve Kafkaslar: Riskler ve Fırsatlar*, TASAM, İstanbul, 2018, ss. 101-112.
- MURADOV, Adalet, Bağırzade, Elşen: *Azerbaycan İqtisadiyyatı (infoqrafika)*, Bakı: Şərq- Qərb, 2021.
- MUTALLİMOV, Dadaş: “Hanlıklar Döneminde Kuzey Azerbaycan’ın Osmanlı ile Siyasi İlişkileri”, *U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 2, 2015, ss. 155-177.
- T.C. Ticaret Bakanlığı: *Azerbaycan Ülke Profili*, Ankara: T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, 2021.
- YÜCE, Mehmet: *Bağımsızlıklarının Otuzuncu Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Bursa: Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi Yayınları, 2022.

Extended Abstract

Azerbaijan's Economic Development After The Independence

Azerbaijan, a part of the South Caucasus, located on the transit corridor connecting Asia to Europe, has turned into a field of the struggle of great powers due to its geostrategic position and has therefore turned into a kind of graveyard of states and khanates. In 1918, with the establishment of the Azerbaijan People's Republic, Azerbaijan tried to establish an understanding of governance shaped by the modern world understanding. Still, this experience in Azerbaijan did not last long. The young republic was occupied by the USSR in 1920 and ceased to exist. With the collapse of the USSR, the Republic of Azerbaijan, which declared its independence in 1991 and integrated into the modern world, has become the most critical state in the South Caucasus today.

Azerbaijan is a geopolitically important country located at the Middle East, Far East and Turkistan and Asia Minor crossroads and the crossing point of the historical silk trade route. Azerbaijan, which declared its independence in 1991 after the collapse of the USSR, started to take its place in the new world order by adopting the free market economy model. However, the country initially faced severe problems due to its inability to overcome the insularity brought about by the Soviet legacy of the socialist economic system, its technologically obsolete and economically dysfunctional infrastructure, and thus its failure to operationalize its energy reserves. On the other hand, Armenia's invasion of Karabakh, backed by Russia, created severe trauma in the country and led to political instability. Turkey has stood by Azerbaijan since the first day of its independence, endeavored to transfer and share its economic and political experience, and attached great importance to developing political, economic, and other relations to help the country integrate with the world. As a result, cooperation between the two countries has grown in every field, and many cooperation agreements have been signed and implemented. As a result of these initiatives, Turkey has assumed an essential role in ensuring the access of Azerbaijan's rich energy reserves to the world markets by ensuring the security of supply.

After regaining its independence in 1991, Azerbaijan, like other post-Soviet countries, faced severe political, military, social, and economic problems as a legacy of the collapsed Soviet system. Chief among these problems was the collapse of its economic structure. Although Armenia could not give much weight to economic reforms in the first years of its independence due to the occupation of Karabakh, serious reforms were made in terms of liberalization after the ceasefire agreement. Azerbaijan's economy entered a new stage with the conclusion of the agreement on the exploitation of oil resources, which was called the "Contract of the Century".

Thus, the post-independence economy of Azerbaijan should be divided into four periods. These are:

First Period: Period of Stagnation (1991-1994).

Second Period: Period of Reform, Transition, and Recovery (1995 - 2003).

Third Period: Period of Economic Development and Progress (2004 - 2014)

Fourth Period: Oil Price Decline and the Post-Neft Era (post-2014).

Azerbaijan's economy is fundamentally structured based on oil and natural

gas resources. Therefore, many domestic and foreign direct investments have been directed to this sector. This situation has brought along some disadvantages and advantages for the country. In economic terms, Azerbaijan has been confronted with the so-called “Dutch Disease,” which, in the most general sense, is the danger of the rapid development of one sector leading to the failure of other sectors to develop. Due to oil investments, Azerbaijan faces the threat of dependence on one region (i.e., the region where oil is extracted). Aware of this situation, the government has directed investments to non-oil sectors. In particular, the State Program for the Social-Economic Development of the Regions of the Republic of Azerbaijan for 2009-2013 was adopted to prevent foreign investments from going only to the oil sector and to increase economic diversification. The program’s main objective is the development of the non-oil sectors of the country, diversification of the economy, balanced and durable regional social-economic development, and improving the population’s welfare. To ensure the development of the non-oil sector, strategy documents have been adopted on investments in industries such as energy, agriculture, water resources, tourism, transportation, education, health, and ecology.

Azerbaijan is a country rich in oil and gas resources but also an agricultural country. The agricultural sector makes a significant contribution to the country’s economy today. The agricultural industry has the priority of being the sector that creates the most employment in the country. On the other hand, it has a severe potential for tourism due to its historical background and natural richness. In addition, the financial sector is relatively developed compared to other Post-Soviet countries. However, the actual gross domestic product of the country, which followed a policy based on a long-term oil-supported development model, has depended on the oil sector in terms of production and foreign trade. This has made the country’s economy vulnerable to a decline in oil prices. Considering this risk, Azerbaijan has been trying to implement policies to increase the contribution of non-oil sectors to national income by implementing the non-oil growth model since 2015.

In Azerbaijan, where the basis of industrialization dates back to the USSR period, the industrial field was shaped based on specialization among the member countries during the USSR period. However, a significant part of the industrial sector in Azerbaijan consists of heavy industry, which was established after independence, especially since 1996. The most important sectors within the heavy industry are iron, aluminum, and cement, most of which were neglected after the development of the oil industry. The oil industry forms the basis of Azerbaijan’s heavy industry. Oil, natural gas, and by-products industry is developed in the country. In addition, ancillary industries have also developed depending on the production of metallic minerals (iron, copper, zinc, lead, aluminum) and raw material resources. In addition, Sumgayit has iron-steel, non-ferrous metals, processing industry, and chemical industry; Baku, Ganja, and Mingechevir have oil and natural gas industry and sub-industry, machinery, and equipment, as well as electronic products manufacturing industry.

Dağlık Karabağ Uyuşmazlığı Örneğinde Ermeni Saldırganlığının İç Yapısal Nedenleri

Internal Structural Reasons Of Armenian Aggression In The Case Of The Nagorno Karabakh Conflict

Ömer Göksel İŞYAR*

* Prof. Dr., Bursa, Türkiye

Orcid Id: 0000-0003-1660-6835

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Ömer Göksel İşyar
Bursa Uludağ Üniversitesi, İİBF,
Uluslararası İlişkiler Bölümü

E-posta / E-mail:
gokselis@uludag.edu.tr

Geliş Tarihi / Recived Date:
7 Nisan 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
31 Mayıs 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Citation:
Ömer Göksel İşyar, "Dağlık Karabağ Uyuşmazlığı Örneğinde Ermeni Saldırganlığının İç Yapısal Nedenleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 133, Sayı 263, İstanbul 2023, s. 165-186.

doi: 10.55773/tda.1278832

Öz

Bu makalemizde Dağlık Karabağ uyuşmazlığı konusunda Ermenilerin sert ve saldırgan tutumları incelenmeye ve bunların temelinde yatan içyapısal unsurlar analiz edilmeye çalışılmıştır. Öncelikle Ermeni siyasi karar vericilerinin bakış açlarına göre, Azerbaycan Türklerine karşı kurgulanan güvenlik ikilemi üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede, Türklerle karşı husumet duygularından kurtulamayan ve 'Büyük Ermenistan' ülküsünden vazgeçemeyen Ermeniler, kendilerince Sovyet döneminde maruz kaldıkları toprak adaletsizliklerini telafi etmeyi amaçlamakta ve tüm bu bölgenin sahipliğine tekrar kavuşmak için ısrarcı davranmaktadırlar. Ermenilerin diğer içsel güdüleyicileri arasında dünya çapında yayılmış olan Ermeni toplumunun içindeki bilişsel farklılıklar, güçlü dini motiflerle bezemiş aşırı ulusçu düşünceler, sözde soykırım hatıraları üzerine kurulu milli bilinçleri de ele alınmıştır. Ermenilerin politikalarına etki eden diğer yapısal unsurlar arasında artma veya azalma trendleriyle demografik faktör, Dağlık Karabağ bölgesinin arzettiği sembolik ve stratejik önem ve Ermeni muhalif güçlerin her zaman vurguladıkları hassasiyetlerden kaynaklanan ulusal baskıların etkileri de araştırılma konusu yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dağlık Karabağ, Ermeni Ulusçuluğu, Azerbaycan, Ermenistan, Kafkasya, Ermeni Saldırganlığı.

Abstract

In this article, primarily we focused on the tough and the uncompromising attitudes of Armenians on the Nagorno Karabakh conflict. We mainly analyzed the internal causes behind them. First of all, we can see the existence of a security dilemma which specially appears against Azeri Turks in the viewpoints of Armenian politicians. In this framework, Armenians who cannot escape from the Turkophobia feelings and the 'Greater Armenia' dreams insist on removing the territorial injustice made against them in the historical Soviet period and claiming the historical ownership of the whole region. Other domestic incentives of them are the cog-

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

nitive differences among Armenians from all over the world; the ultra-nationalistic thinking that are decorated with strong religious motives; national consciousness that built on so-called genocide memories; demographic factor with its increase and decrease trends; symbolic and strategic importance of the Nagorno Karabakh region; and the political distress stemming from the Armenian opposition parties and groups.

Keywords: Nagorno Karabakh, Artsakh, Armenian Nationalism, Azerbaijan, Armenia, Caucasus, Armenian Aggression.

Giriş

Ermenilerin Azerbaycan topraklarında gerçekleştirdikleri işgallerin ve Dağlık Karabağ uyuşmazlığına ilişkin sergiledikleri uzlaşmaz tutumlarının ardındaki içsel nedenleri birbirinden ayırmak çoğu zaman mümkün olamamaktadır. Bu durumda hem sert tavırlara hem de işgal fiillerine (saldırganlığa) yol açan içsel sebeplerin bir arada incelenmesi şeklinde bir yaklaşımı daha doğru bulmaktayız. Dolayısıyla Ermenilerin saldırganlıkları, müzakerelerdeki sertlikleri ve uzun süre devam eden işgalleri dediğimizde hem bunalımın uyuşmazlığa dönüşmesinde, hem Birinci ve İkinci Karabağ Savaşları'nda olduğu üzere sıcak çatışmaların başlatılmasında, hem de barış görüşmelerinden çoğu zaman sonuç alınamamasında etkili olan Ermeni tutum ve davranışlarını kastetmiş oluyoruz.

Bu açıklamalar ışığında Ermenilerin Dağlık Karabağ uyuşmazlığındaki saldırgan tutum ve davranışlarının başlıca yapısal nedenleri üzerinde durmaya çalışacağız.

1) Ermenilerin Dağlık Karabağ'a Verdikleri Hususi Önem:

Ermenileri Dağlık Karabağ konusunda sert ve uzlaşmaz tutumlar sergilemeye iten en temel nedenlerin başında, onların değer verdikleri bu topraklara karşı hissettikleri bağımlılık duygusu gelmektedir.

Ermeniler, ulusal duygularını, neredeyse bu topraklar düzleminde şekillendirmişlerdir. Dolayısıyla bu topraklara bağılıkları, Ermenistan'da hem bağımsızlık amacına ulaşılmasında, hem de politik gelişim ve dinamizm sağlanmasında en güçlü katalizör olmuştur. Bu anlamda Ermenilerin gözünde Dağlık Karabağ'a yöneltilen tehditler, doğrudan Ermenistan'ın bağımsızlığına ve hayati çıkarlarına yönelik olarak algılanmış ve karşılığında çok sert tepkiler verilmiştir. Bu nedenle olsa gerek, Dağlık Karabağ ihtilafı bazı dış gözlemciler tarafından, en azından ilk aşamaları itibarıyla bir etnik çatışma olmaktan çok, bir toprak uyuşmazlığı olarak değerlendirilmiştir.

Ermenilerin nazarında bölgenin manevî değeri kadar, stratejik önemi de bulunmaktadır. Ermeni iddialarına göre, tarihte Ermeni devletleri dış güçler tarafından yıkıldığında bile, Karabağ'daki (Artsakh) Ermeni prensleri bir ölçüde varlıklarını koruyabilmişlerdi. Zira bölge, dışarıdan nüfuz edilmesini zorlaştıran bir jeomorfolojik yapıya sahiptir.¹ Nitekim Rus Çarlığına bağlı Kafkas birliklerinin başkomutanı General Sisianov'un 2 Mayıs 1805 tarihli ve

¹ Levon Chorbajian, "Introduction to the English Language Edition", (ed. L. Chorbajian, P. Donabedian, C. Mutafian), *The Caucasian Knot: The History and Geopolitics of Nagorno Karabakh*, Zed Books, Londra 1994, s. 4.

19 numaralı raporunda da belirttiği üzere, Dağlık Karabağ, stratejik konumu gereği, Azerbaycan ve dolayısıyla İran'ın kapısı sayılmıştır.²

2) Ermeni Karar Vericilerin İçinde Buldukları Güvenlik İkilemi:

Ermenilerin Dağlık Karabağ uyuşmazlığına ilişkin sert ve saldırgan tutumlarının arkasındaki en önemli nedenlerden bir diğeri de, karar vericilerin meselelere sıfır toplamlı bir zihniyetle bakmalarından ve çatışmaya engel olacak uluslararası bir üst otoritenin bulunmamasından kaynaklanan güvenlik ikilemidir.³ Stuart J. Kaufman, Dağlık Karabağ uyuşmazlığında olduğu gibi Soğuk Savaş sonrasındaki daha pek çok etnik gerginlik, uyuşmazlık ve savaşların arkasındaki temel nedenlerden biri olarak bu faktörü görmektedir.⁴

Bu noktada üzerinde duracağımız güvenlik ikilemine yol açan temel içsel dürtü, Ermeni karar vericilerinin Dağlık Karabağ meselesindeki gibi toprak sorunlarına genelde 'sıfır toplamlı' olarak bakmalarıdır. Özellikle Bolşevik İdaresi altındaki dönemlerden başlayarak Ermeniler, Azerbaycan ve Gürcistan'ın Dağlık Karabağ, Nahçıvan, Ahalkelek (Cevahetya) gibi bölgelere sahip olmalarını, Ermenistan'ın mutlak kayıpları olarak algılamışlardır.⁵ Bu bakış açısı Robert Koçaryan'dan başlayarak günümüze kadar tüm Ermeni liderlerin zihninde belirgin vaziyette var olmuştur. Meseleye bu perspektiften bakıldığında, tarihçi Zemfira Guliyeva'nın da belirttiği üzere, Ermenilerin işgal ettiği topraklardan gönüllü olarak geri çekilmelerini beklemek pek gerçekçi olmaz.⁶ Nitekim Ermenistan devlet başkanı Koçaryan, güvenlik meseleleri söz konusu olduğunda, feragat ile sonuçlanabilecek her türlü işbirliği projesine ön yargısal olarak hiç sıcak bakmamıştır. Daha başbakanlık görevini yürütürken, Ter Petrosyan'ın yaklaşımlarını ve onun kabul ettiği iki aşamalı Minsk Grubu barış planını şiddetle eleştirmiş ve Azerbaycan'a Dağlık Karabağ konusunda verilecek herhangi bir tavizin Ermenistan'ın güvenliği açısından çok büyük sakıncaları olacağı görüşünü dile getirmişti. Hatta başbakanın bu dönemde, Maresca'nın Barış Boru Hattı Projesine⁷ gösterdiği olumsuz tepkilerden

² Yasin Aslan, *Can Azerbaycan: Karabağ'da Talan Var*, Kök Yayınları, Ankara 1990, s. 50.

³ Bkz. Charles King, "The Myth of Ethnic Warfare, Understanding Conflict in the Post-War World", *Foreign Affairs*, Vol 80, Issue 6, 2001, s. 166.

⁴ Bkz. Stuart J. Kaufman, *Ethnic Fears and Ethnic War in Karabakh*, University of Kentucky Press, Kentucky 1998.

⁵ Chorbajian, "Introduction to the English Language Edition", s. 6.

⁶ Zikreden, Seymur Selimov, "Peace Over Nagorno-Karabakh Remains Elusive as the Populaces Drift Further Apart", *EurasiaNet*, 24 Ağustos 2001, (Çevrimiçi), <http://www.reliefweb.int/w/rwb.nsf>, 4 Nisan 2023.

⁷ 1992-94 devresinde ABD'nin Minsk Grubu'ndaki arabulucusu olan John J. Maresca, bu projenin fikir babalığını yapmıştır. Projeye göre, bölgeye istikrar ve barış getirmesi beklenen petrol taşıma güzergâhı, Aras Nehri boyunca Azerbaycan topraklarından Ermenistan sınırına gelecekti. Buradan ya Ermenistan üzerinden ya da İran üzerinden (ya da her ikisi de kullanılarak) Nahçıvan'a ulaşacaktı. Daha sonra Türkiye sınırından ilerleyen boru hattı, kullanılmayan Türkiye-İrak boru hattıyla bağlantı kurmak üzere güneybatı istikametine kıvrılacaktı ve bu şekilde Ceyhan'daki rafineri ve limana ulaşacaktı. Bu boru hattının geçmesi düşünülen Azerbaycan toprakları, Ermenilerin işgali altındaydı. Dolayısıyla, bu proje, taraflara siyasi anlaşma yönünde ivme sağlayabilirdi. John J. Maresca, "A Peace Pipeline to End the Nagorno-Karabakh Conflict", *Caspian Crossroads Magazine*, Vol 1, Winter, 1995, (Çevrimiçi) <http://ourworld.compuserve.com/homepages/usazerb/6.htm>, 3 Nisan 2023.

de açıkça anlaşılacağı üzere, ekonomik konularda herkesin yararına olacak bir işbirliği projesi bile karşı tarafın ulusal güçlerine sağlayacağı katkılar düşünülerek pek olumlu karşılanmamıştır. Ermenilerin bakış açısına göre, Azerbaycan'ın ulusal gücündeki en ufak bir artış bile, kendilerinin pazarlık gücüne olumsuz yönde etki edebilirdi. Dolayısıyla günümüzdeki Ermeni yöneticileri de, Azerbaycan'ın teslimiyetini sağlamak gibi bir faydadan vazgeçme maliyetine katlanmak istememekte ve işbirliğine yanaşmayı kolaylıkla reddedebilmektedirler.

3) Ermenilerin Toprak Genişletme İstekleri Doğrultusunda Kullandıkları Bir Araç Olarak Dağlık Karabağ (“Doğu Ermenistan”) Olgusu

Ermenilerin Dağlık Karabağ ve çevresini işgal etmeleri ve uyumsuzluğun barışçı yollarla çözüm sürecinde sergiledikleri agresif ve tavize yanaşmaz tutumlarının arkasında, özellikle aşırılıkçı Ermeni diasporasının şekillendirdiği ve tarihsel etkenlere dayanan Ulusal Çıkarlar Doktrini “Haydat'ın” da temelini oluşturan toprak genişletme istekleri bulunmaktadır. Nitekim bağımsızlığını kazandıktan 5 ay sonra Ermenistan Parlamentosu'nun ilk icraatlarından biri, Sovyet Ermenistanı'nın sınırlarını oluşturan 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması'nı tanımadığına dair bir karar tesis etmek olmuştur. Bu yaklaşım daha sonra da sürdürülmüştür. Öyle ki üçüncü cumhurbaşkanı Serzh Sarkisyan, yine çok açık bir şekilde “Artsakh'ı biz aldık, Ağrı Dağı bölgesinin alınmasını gelecek nesillere bırakıyoruz”⁸ diyebilmiştir.

Diğer taraftan, Hüseyinaga Haniyev'in konuya ilişkin yapmış olduğu gözlemleri dikkate alacak olursak, Ermenistan devletinin Birinci Dağlık Karabağ Savaşı esnasında da, açıkça bir toprak genişletme amacı güttüğünü, şu tespitlerden hareketle ispatlayabiliriz:⁹

- Ermenistan'ın propaganda kampanyası yürütmesi ve bu kapsamda bölgeye propaganda uzmanlarını göndermesi,
- Paramiliter silahlı gruplarını bölgeye intikal ettirmesi,
- Dağlık Karabağ Ermenilerine yüklü miktarda silah ve mühimmat sağlaması,
- Azerbaycan hava sahasını ihlal etmesi,
- Terörist grupların eğitiminde kendi topraklarını kullandırması,
- Ermenistan silahlı kuvvetlerini savaşa doğrudan angaje etmesi.

Toprak genişletme isteklerinin temelindeki sebebin, sözde “Büyük Ermenistan'ı yeniden kurma” hayali olduğu kolaylıkla söylenebilir. Bu hayal, tarihin pek çok evresinde de görülebileceği üzere, Ermenileri Anadolu ve Güney Kafkasya'da bazı şiddet eylemlerine itebilmiştir. Ermeniler, yine benzer bir şekilde, 1990'lardan başlayarak, Hazar'dan Akdeniz'e kadar uzanacak bir

⁸ “Sarkisyan: Karabağ'ı Biz Aldık, Ağrı'yı Size Bıraktık”, *Hürriyet*, 26 Temmuz 2011.

⁹ Ömer Göksel İşyar, “Ermenilerin Dağlık Karabağ Uyuşmazlığına İlişkin Tutumlarının İçsel Nedenleri”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 29, Ekim 2003, ss. 14-5.

“Büyük Ermenistan” ülküsünü gerçekleştirebilmek için, Dağlık Karabağ meselesini kullanmaya çalışmışlardır. Bu sorun vasıtasıyla, önceleri Türkiye ile Sovyet Rusya; günümüzde ise Türkiye ve Rusya Federasyonu arasındaki gerginlikleri tırmandırmayı ve bu gerginliklerin sıcak çatışmaya dönüşmesi için uğraş vermeyi, değişmez gelenekleri haline getirmişlerdir. Bu yaklaşımları, birinci savaş devam ederken Nahçıvan’a yönelik hazırlanan bazı saldırı planları ele alındığında daha net olarak tespit edilebilir. Örneğin, Ermeni birlikleri 18-19 Mayıs 1992 tarihlerinde Dağlık Karabağ dışındaki Laçın bölgesini ele geçirmek üzere saldırıya geçtiklerinde, diğer bir kısım Ermeni güçleri de Türkiye-Azerbaycan sınırındaki, stratejik açıdan çok önemli bir konumda bulunan Nahçıvan’a (Sederek bölgesine) saldırmışlardı. Mayıs 1992’de çatışmalar Nahçıvan’a sıçrayınca Türkiye’nin Ermenistan’a yaptığı uyarılar üzerine, Rusya’da Ermenistan’a yöneltilmiş tehditlerden dolayı bir hassasiyet oluşmuş ve hatta dönemin Bağımsız Devletler Topluluğu orduları başkomutanı General Yevgeni Şapoşnikov, Türkiye’nin olası bir müdahalesi durumunda “Üçüncü Dünya Savaşının” çıkacağı yönünde bir karşı uyarıda bulunmuştur.

Bu yöndeki Ermeni saldırganlıklarının bir diğer örneği de, AĞIT-Minsk Grubu’nun 2001-Key West görüşmelerinden hemen önce, Ermenistan’ın başlattığı “Nahçıvan Bizimdir” kampanyası olmuştur. Ermeniler bu aşamada ateşkesi tekrar bozarak Nahçıvan’ı bombalamışlardır. Bundan da anlaşılacağı üzere, aşırı milliyetçi Ermeniler “Büyük Ermenistan” ülkülerini ancak saldıarak gerçekleştirebileceklerini düşünüyorlardı. Zaten genelde de bölgede büyük savaşlar çıkarma peşinde olmuşlardır. Zira şunu iyi bilmekteydiler ki, büyük savaşların ardından bazı devletler tarih sahnesinden silinecekleri gibi, bazıları da (sözde Dağlık Karabağ devleti gibi) boşluklardan yararlanarak ortaya çıkabilecek veya topraklarını tahayyüllerinin ötesinde genişletebileceklerdir.

Ermenilerin toprak genişletme amaçları doğrultusunda kullandıkları araçlardan bir diğeri de, SSCB döneminde kendileri aleyhinde bazı tarihsel kararlar verildiği ve dolayısıyla onlara tarihsel haksızlıklar yapıldığı tezi olmuştur. Karabağ Hareketi’nin daha ilk kuruluş yıllarındaki söylemlerinden bile, sertlik yanlısı tutumlarının arkasında toprak genişletme amacını besleyen tarihsel haksızlık tezinin bulunduğu anlaşılabilir. Bu tarihsel haksızlık, Karabağ Hareketi’nin oluşumunu sağlayan zihniyeti büyük ölçüde beslemiştir. Sözü edilen bu tez, kaynağını, 1921 yılında SSCB Komünist Partisi’ne bağlı Kafkas Bürosu’nun (Kavbüro) Karabağ ve Zengezur’u öncelikle Azerbaycan’a veren kararından almıştır.¹⁰

İrredantist Ermeni ulusçuları günümüze kadar pek çok defa, Azerbaycan topraklarını ele geçirme mücadelesi çerçevesinde, dönemin Milliyetler Komiseri Stalin’in yapmış olduğu tarihsel haksızlık tezini kullanmışlardır. SSCB döneminden beri Ermenistan’daki ulusçu entelektüellerce sürekli işlenen bu tez, uzun yıllar boyunca, toplu halde formüle edip imzalayarak Moskova’ya gönderdikleri dilekçe ve mektuplarına da yansımıştır.

¹⁰ Ömer Göksel İşyar, “Karabakh’s Historical Background”, (ed. Muhittin Ataman ve Ferhat Pirinççi), *Karabakh: From Conflict to Resolution*, SETA Yayınları, Ankara 2021, s. 92.

Ermeniler ilk olarak 1945 sonbaharında Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması yönünde talepte bulunmuşlardır. Daha sonra bu talebin bir benzerini 1963'te, bu kez çok daha organize ve kararlı bir şekilde tekrarlayarak Kruşçev yönetimine iletmışlerdir. Ancak bu istekler Moskova yönetimine kabul görmemesine rağmen, 1965 yılında, sözde Ermeni soykırımının 50. Yıldönümünün Sovyet Ermenistanı'nda anılmasına rıza gösterilmiştir. Ermeniler bu dönemde yine, Azerbaycan Türklerine karşı silahlı saldırıya geçmişlerdir. Bölgenin Ermenistan'a bağlanması talebi, 1966-67'de bir kez daha Moskova'ya iletilmiştir. Öncekilere benzer gerekçeli taleplerle karşılaşan Moskova ise, 'sorunun iki cumhuriyet arasında çözülmesini' istemiştir. 1987 yılında Ermeni Bilimler Akademisi'nden bir grup akademisyen, ortaklaşa kaleme aldıkları bir diğer mektupta Dağlık Karabağ ve Nahçıvan'ın Ermenistan SSC'ne katılmasını talep etmişlerdir. Dolayısıyla o yılın sonbaharından itibaren, Dağlık Karabağ meselesi salt bilimsel dergilerde tartışılan bir konu olmaktan çıkarak kamuoyunun da ilgi alanı içerisine girmiştir. Bu dönemde Dağlık Karabağ ile birleşme taraftarı 400.000 Ermeni, imzaladıkları dilekçeyi Moskova'ya göndermişlerdir.¹¹

Bu savı destekleyen Ermeni entelektüeller, tarihsel haksızlık olarak telâkiki ettikleri kararın arkasındaki idarecileri suçlamışlardır. Karabağ Hareketi içindeki Ermeni liderler daha sonra, Perestroika ve Glasnost reform programlarının etkisiyle Sovyet vatandaşlarının kendi tarihlerine daha eleştirel gözle bakmaya başlamalarından yararlanarak, kendilerini Dağlık Karabağ meselesinde saldırgan konumuna iten asıl sorumlunun, ilk kuruluş döneminde Türkler lehine tutum sergileyerek, bölgenin Azerbaycan'a verilmesine olumlu yaklaşan Lenin olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Bu noktada şu tespitin yapılması da gerekmektedir: Ermeniler, kendilerini bölgeyi geri almak üzere çatışmaya ve saldırı fiiline iten sebeplerin büyük ölçüde Türklerden kaynaklandığını düşünmektedirler. Dolayısıyla özellikle bazı aşırılıkçı kesimlerin Türklere ve Türkiye'ye karşı hissettikleri tarihsel husumet de zaman zaman Ermeni politikalarına etki edebilecek boyutlarda zemin bulabilmektedir.

4) Dağlık Karabağ Sorunu Örneğinde Ermenilerin Türklere Karşı Hissettikleri Husumet Duyguları¹²:

Bu türden duyguları besleyen Ermenilerin zihinlerinde, Anadolu Türkleri, Ermenilerin Dağlık Karabağ konusunda iki açıdan haksızlığa uğramalarına yol açmıştır. Öncelikle, onlara göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yürürlüğe konulan tehcirler ve uygulanan sözde "soykırım" neticesinde, Ermeni nüfusu bölgede bir türlü çoğunluğu oluşturamamış ve bundan dolayı, Dağlık Karabağ'ı ellerinde tutamamışlardır. Nitekim Ermeniler, her

¹¹ Ömer Göksel İşyar, *Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu*, Alfa, İstanbul 2004, s. 372.

¹² Ermenilerin genel olarak Türklere karşı hissettikleri tarihsel düşmanlıklar ile Dağlık Karabağ Ermenilerinin uzun bir süre yönetimleri altında yaşadıkları Azerbaycan Türklerine karşı besledikleri tarihsel husumetler aynı kategoriye girmektedir.

türlü eziyete maruz bıraktıkları Azerbaycan Türklerinden bahsederken, güya 1915'te uğradıkları sözde soykırımın öcünü aldıklarını ifade edebilmişlerdir.

Bir diğer düşüncelerine göre ise, Atatürk liderliğindeki Anadolu devrim hareketinin Lenin'in sempatisini kazanmasından dolayı, Ermeniler, kendilerine ait olarak gördükleri bölgeleri, Sovyet yönetiminin kararıyla, Azerbaycan Türkleri ve Gürcülere kaptırmışlardır.¹³

Anlaşılabileceği üzere, Ermenilerin nazarında kendilerine tarihte büyük hak-sızlıklar yapılmıştı. Dolayısıyla en kısa zaman içinde bunların telafi edilmesi gerekliydi ve Ermeniler de, toprak genişletme isteklerinde sınırsız (kırmızıçiz-gileri olmaksızın) davranabilmişlerdir. Nitekim Dağlık Karabağ ve çevresinin zaten tarihsel olarak kendilerine ait olduğu savından hareket etmişlerdir.

İkinci Savaş sırasında da bu psikoloji son derece hissedilir durumda olmuştur. Hatta Ermenistan başbakanı Paşinyan'ın danışmanı Vagharshak Harutyunyan, açıkça "Azerbaycan'ın sivil yerleşim yerlerine saldırılar düzenleyeceğiz"¹⁴ diyebilme fütursuzluğunu gösterebilmiştir.

5) Ermenilerin Dağlık Karabağ'ı Kendi Tarihsel Toprakları İçinde Görmeleri:

Ermeniler, Azerbaycan topraklarını işgal ettikleri yönünde bir suçlamayla karşılaşmalarında, genellikle öz tarihlerine atıfta bulunarak, bu toprakları işgal etmediklerini, sadece kendilerine ait toprakları geri aldıklarını (tıpkı Naziler gibi) ileri sürmüşlerdir.¹⁵ Bu şekilde, eylemlerini meşrulaştırmaya çalışmışlardır.

Bu bağlamda Dağlık Karabağ bölgesi, sadece Azerbaycan ve Ermenistan silahlı güçleri arasındaki bir mücadele konusu değildir. Aynı zamanda iki tarafın tarihçileri, medyaları, siyasetçileri, arkeologları, etnologları ve daha birçok kesimleri arasındaki bir anlaşmazlık mevzuudur. Her iki tarafa göre de, Karabağ, Büyük Tufan'dan önce bile kendi yurtlarıydı. Herodot, Zenofon, Strabon, Pliny, Ptolemayo, Plutarch, Dio Cassius gibi Hıristiyan tarihçiler, bölge hakkındaki yaklaşımlarıyla Ermeni tarihçilere esin kaynağı olmuşlardır. Ayrıca, Mirza Cemal Cevanşir Karabağlı'nın 19.yy.ın ortalarında Farsça yazmış olduğu "Tarih-i Karabağ" adlı eserini de, bölgede Ermenilerin yaşadığını ispatlayan tarihsel bir delil olarak göstermişlerdir.¹⁶

Tabii ki bu yaklaşımın anti tezi de mevcuttur. Nitekim kimilerince de, tarihsel olarak bakıldığında, bölgede Ermeniler ya hiç yoktu, ya da çok az sayıda bulunmaktaydı. Şavrov, Mayevski, Chopen, Qlinka gibi tarihçiler de bu yöndeki delillere kaynak oluşturmuşlardır. Esasında bu gerçeği, Sovyetler Birliği döneminde, resmen Ermeniler de kabul ediyorlardı. Nitekim 1978 yılın-

¹³ Nora Dudwick, "The Cultural Construction of Political Violence in Armenia and Azerbaijan", *Problems of Post-Communism*, Vol 42, Issue 4, 1995, (Çevrimiçi), <http://ehostvgw20.epnet.com>, 2 Nisan 2023.

¹⁴ *Sabah*, 7 Ekim 2020, (Çevrimiçi), <https://www.sabah.com.tr/dunya/son-dakika-pasinyanin-danismani-vagharshak-harutyunyandan-canli-yayinda-sivil-katliami-itirafi-5187573>, 1 Nisan 2023.

¹⁵ Hratch Tchilingirian, "Nagorno-Karabakh: Transition and the Elite", *Central Asian Survey*, Vol 18, Issue 4, 1999, s. 436.

¹⁶ Bkz. Mirza Cevanşir Karabağlı, *Karabağ Tarihi*, (çev. Tahir Sünbül), Kök Yayınları, Ankara 1990.

da “Karabağ’daki varlıklarının 150. yıldönümünü” kutlamışlar ve bunun için Terter ilçesinin Şıxarax bölgesine bir de anıt (Marağa-150 Anıtı) dikmişlerdi.¹⁷

Dünya kamuoyu, Ermenilerin bu gibi tarihsel argümanlarını pek önemsemeyince ve dolayısıyla Ermeni işgallerine karşı aksi bir tutum sergileyince, Ermeniler tarihsel iddialarını bir takım stratejik ve savunmacı amaçlarla gerekçelendirmeye çalışmışlardır.

6) Ermenilerin Dağlık Karabağ İşgallerini Meşrulaştırmak İçin İleri Sürdükleri Stratejik Gerekçeler:

Ermeniler, Mayıs 1992’de Azerbaycan’a ait Laçin bölgesini işgal ederek, kendilerince bir güvenlik koridoru açıp, Ermenistan topraklarındaki Goris ile Dağlık Karabağ arasındaki “göbek bağı” kurduklarında, bunun stratejik açıdan gerekli ve hatta hayati olduğu tezini ileri sürmüşlerdir. Bu eylemin ardında yatan stratejik gereklilik ise gayet açıktı. Azerbaycan, Dağlık Karabağ’ı kara ve demiryolu bağlantılarını kapatarak abluka altına almıştı; üstelik şiddetli Azerbaycan bombardımanı, bölgeyi daha da izole edecek şekilde giderek hava limanına doğru yaklaşıyordu. Ermeniler, Laçin koridorunun ilaç, gıda maddeleri, akaryakıt gibi ihtiyaç maddelerinin abluka altındaki bölgeye geçişini sağlayan insanî bir koridor olduğunu savunmaktaydılar. Sözde Dağlık Karabağ hükümetinde 1992 yılında başbakan olan Oleg Yessayan, Armenian International Magazine’e verdiği beyanatta, Laçin koridorunun açılmasının yabancı bir ülkenin işgali anlamına gelmediğini, bir “hayat yolunun” kurulması demek olduğunu açıkça belirtmiştir.¹⁸

Ermeni güçleri, bu koridor işgal edilmeden iki hafta önce de, Azerbaycan Türklerinin yoğun olarak yaşadıkları Şuşa şehrini ele geçirmişlerdi. Ermeniler, burayı işgal etme gerekçeleri olarak ise, yüksek bir coğrafi mevkide bulunan şehirden, özellikle Stepanakert’e (Hankendi) ağır bombardımanlar yapılmasını engellemek olduğunu ileri sürmüşlerdir.

1993’te Ermeniler, Kelbecer’i de, Türklerin bu bölgeden, Laçin koridorunu kullanan yardım konvoylarına ateş açmalarını önlemek gibi bir stratejik gerekçeyle işgal ettiklerini savunmuşlardır.

Son aşamada ise Ermeniler, Karabağ’ın güneyine ve doğusuna doğru bir toprak şeridini, sırf insansız bir tampon bölge oluşturmak amacıyla işgal ettikleri gerekçesini kullanmışlardır.

7) Ermenilerin Dağlık Karabağ Müzakerelerinde Taviz Vermelerini Zorlaştıran Düşünsel Heterojenlikleri:

Ermenilerin Dağlık Karabağ ihtilafı konusunda radikal, saldırgan ve sertlik yanlısı tutum takınmalarının önemli içsel sebeplerinden biri de, tüm dünyaya dağılmış bir millet olmalarından kaynaklanan ve çoğu meselede uzlaşmacı yaklaşım sergilemelerini güçleştiren düşünsel heterojenlikleridir.

¹⁷ Şükrü Sina Gürel, “Karabağ Sorunu Üzerine Bir Not”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 47, Sayı 1-2, 1992, s. 182.

¹⁸ Zikreden, Dudwick, “The Cultural Construction of Political Violence in Armenia and Azerbaijan”, (Çevrimiçi), <http://ehostvgw20.epnet.com>, 2 Nisan 2023.

Genel olarak üç ana grupta incelenebilecek olan Ermenilerin, birçok konuda kendi aralarında bile uyum eksikliği içinde buldukları görülebilir. Bu uzlaşmaz heterojenlikleri ise, Dağlık Karabağ uyuşmazlığı konusunda test edilebilir.

7.1.) Ermenistan Ermenilerindeki “Büyük Ermenistan” Hayali:

Kendi aralarında mukayese edildiğinde, Dağlık Karabağ meselesine ilişkin olarak nispeten daha ılımlı ve uzlaşmacı olarak görülen Ermenistan Ermenilerinin zaman zaman sert ve uzlaşmaz bir tutum içine girmelerinin ardındaki temel sebebin, Büyük Ermenistan hayalinin beslediği toprak genişletme isteği olduğu göze çarpmaktadır.¹⁹ Zihinlerindeki “Büyük Ermenistan” tahayyülü içinde Doğu (Artsakh), Batı, Kuzey (Gürcistan’daki Cevahetya bölgesini kastederek) ve Güney Ermenistan algıları yer almaktadır. Nitekim 2004 yılında kurulmuş olan ve bugün de faaliyetlerini sürdüren ‘Batı Ermenistan Ulusal Konseyi’ bunun tipik bir örneğidir.

Bu anlamda Ermenistan Ermenilerinin toprak genişletme talepleri ile Dağlık Karabağ Ermenilerinin self-determinasyon hakkı talepleri arasında hiç şüphesiz güçlü bir ahenk bulunmaktadır. İkinci Karabağ Savaşı’ndan hemen önce de, Ermenistan Savunma Bakanı David Tonoyan New York’ta yaptığı bir konuşmada açıkça şu ifadeleri kullanabilmiştir: “Ermenistan’ın, yeni topraklar için, yeni bir savaş başlatması gereklidir.”²⁰

7.2.) Sert ve Saldırgan Mizaçlı Dağlık Karabağ Ermenilerinin Self-Determinasyon Talepleri:

Kimi uzmanlarca, Dağlık Karabağ Ermenilerinin, tecrit edilmiş doğal şartlarda yaşamaya çalışan diğer halklar gibi, savaşa yatkın ve meselelerini savaşılarak çözmeyi tercih eden bir mizaca sahip olmaları, Dağlık Karabağ uyuşmazlığında sergiledikleri uzlaşmaz tutum ve davranışlarının arkasındaki önemli nedenlerden biri olarak kabul edilebilir. Nitekim David Marshall Lang, bölgedeki Ermenileri tanımlarken daha ziyade bu özelliklerini vurgulamıştır.²¹

Dağlık Karabağ Ermenilerinin sert tutumlarını ve işgalci/saldırgan davranışlarını detaylı olarak incelerken, bir hususun daha, içsel nedenlerden biri olarak dikkate alınması gerekir. Nüfusu yaklaşık 150.000 civarında olan (günümüzde 20.000) Dağlık Karabağ Ermenileri, sıcak çatışma ortamında, sorunun henüz istedikleri tarzda çözülmemiş olmasından ve kurdukları sözde

¹⁹ Bu amaçla Ermenistan’ın izlediği strateji, Dağlık Karabağ ile doğrudan ya da dolaylı yoldan (yani önce Dağlık Karabağ’ın bağımsızlığına kavuşması yoluyla) bir bütünleşmenin sağlanması olmuştur. Ermenistan Ermenilerinin dolaylı yoldan toprak genişletme stratejisini desteklediklerini gösteren bir diğer delil ise, 1992 yılında Laçin bölgesinin işgal edilmesi sırasında bölgede bir Kürt devletin oluşturulması yönünde bir argüman ileri sürmeleridir. David Nissman, “Competition for Pipeline Route Heats Up”, *Caspian Crossroads Magazine*, Vol 1, Winter 1995, (Çevrimiçi), <http://ourworld.compuserve.com/homepages/usazerb/7.htm>, 31 Mart 2023.

²⁰ Bkz. (Çevrimiçi), <http://newtimes.az>, 25 Ekim 2020.

²¹ Zikreden, Caroline Cox ve John Eibner, *Ethnic Cleansing in Progress: War in Nagorno Karabakh*, Institute for Religious Minorities in the Islamic World, Londra 1993, (Çevrimiçi), <http://www.genocide.am/genocide/karabakh/caroline/index.htm>, 28 Mart 2023.

devletin şu ana dek uluslararası platformda tanınmamış olmasından dolayı devamlı olarak gergin vaziyettedirler. Dolayısıyla pek çok konuda kendilerini yönlendiren bir kısır döngü içinde kalıp, saldırganlaşabilmişlerdir. Bu anlamda Dağlık Karabağ'da, savaş ve güvenlik tehditlerinin ortaya çıkardığı ihtiyaçlar ve mahrumiyetlerden dolayı insanlar, henüz imkân ve özgürlüklerin tadına varamadan, merkezî olarak sıkıca kontrol edilen ve sertlik yanlısı Daşnaksutyun (Federasyon) Partisi'nin hâkim olduğu katı askerî ve ekonomik yapılara dayalı yeni bir baskıcı rejim altında yaşamak zorunda kalmışlardır. Üstelik bu yeni düzen aşırı ulusçu olması yanında, eski Sovyet Komünizmine göre çok daha sertlik yanlısıdır.²²

Dağlık Karabağ Ermenilerinin bu tutumlarının ardındaki bir diğer içsel motivasyon unsuru ise, kendi askerî güçlerine aşırı güvenme duygusu içinde olmalarıydı.²³ Bu doğrultuda şu tespiti yapabiliriz: savaşta elde ettikleri başarılar, Dağlık Karabağ Ermenilerinin, başlangıçta sahip oldukları bazı amaçları hızlıca gözden geçirerek genişletmelerine neden olmuştur. Bu bağlamda, Ermenilerin daima öncelik verdikleri bir konu olan, kendilerini dış tehlikelere karşı koruma ve güvence altına alma amacı, kısa zamanda yerini, düşmanı yok etme ve imkânlarını yağmalama arzusuna bırakmıştır. Birinci savaş esnasında Dağlık Karabağ askerî otoritelerinin ilk hedefi, Dağlık Karabağ ve Ermenistan arasında bir kara bağlantısının kurulması ve daha sonraki hedefi ise, kendilerini gelecekteki olası Azerbaycan saldırılarından koruyacak tampon niteliğinde bir güvenlik bölgesinin oluşturulmasıydı. İlk hedefe 1992 yılının bahar aylarına kadar ulaşmışlardı. İkinci hedef ise, 1993 baharına kadarki süreç içerisinde tamamlanmıştır. Fakat Karabağ Ermenilerinin elde ettikleri askerî başarılar, kısa süre içinde, kendilerinde düşmanı topyekûn ortadan kaldırma ve daha da yayılma potansiyelini görmeye başlamalarına neden olmuştur. Kendilerini koruma amacı, kısa sürede, yaklaşık 100.000 kişilik nüfusunun neredeyse tamamı Azerbaycan Türklerinden oluşan Ağdam gibi bir şehri ele geçirerek kendilerini tatmin etme güdüsünün etkisiyle gerçekleştirilen işgallere/saldırıya dönüşmüştür. Bu süreç ise, Eylül 1993'e geldiğinde neredeyse tamamlanmıştır.²⁴

7.3.) Diaspora Ermenilerinin Soykırım Tezleri:

Genelde Kafkasya coğrafyası dışında doğup, yaşadıkları ülkelerde asimile olmamaya çalışan Diaspora Ermenilerinin bir kısmının ise, Türk karşıtı yoğun duygular içinde oldukları²⁵ ve Dağlık Karabağ ihtilafında da Ermenistan yönetiminin sertlik yanlısı kimi politikalarını maddî ve manevî olarak destek-

²² Mark A. Uhlig, "The Karabakh War", *World Policy Journal*, Vol 10, Winter 1993-4, s. 49.

²³ Svante Cornell, "Kafkaslar ve Orta Asya'da Jeopolitik ve Stratejik Ortaklıklar", (ed. Yılmaz Tezkan), *Menfaatler Çatışması Ortasında Türkiye*, Ülke Kitapları, İstanbul 2000, s. 158.

²⁴ Uhlig, "The Karabakh War", s. 49.

²⁵ Başka ülkelerde kültürel anlamda varlıklarını koruyabilmeleri için Türklere karşı düşmanlık hislerini kullanarak kendi aralarında birlik ve dayanışma sağlama yoluna gitmişlerdir. Suzanne Goldenberg, *Pride of Small Nations: The Caucasus and Post-Soviet Disorder*, Zed Books Ltd., Londra 1994, s. 135; Edgar O'Ballance, *Wars in the Caucasus, 1990-95*, Macmillan Press Ltd, Houndmills 1997, s. 48.

ledikleri bilinmektedir. Bu sebepten olsa gerek, Türklere karşı sert tutumlarıyla tanınan Daşnaksituyun Partisi, Diaspora Ermenileri arasında çok büyük bir destekçi kitlesine sahip olabilmıştır.²⁶ Dolayısıyla diasporanın maddî gücünü arkasına alan bu parti, Ermenistan'ın dış politikası üzerinde muazzam baskılar uygulayabilmektedir. Örneğin, Koçaryan Ermeni işgali altında bulunan Azerbaycan topraklarının Dağlık Karabağ'da arzu edilen bir çözümü elde edebilmek için pazarlık kozu olarak kullanılabilceğini, daha Dağlık Karabağ lideriyken dile getirdiğinde, Diaspora Ermenileri ve Daşnak partisi 'toprak karşılığında barış' fikrine bile şiddetli bir şekilde muhalefet etmişlerdir.²⁷

Bilindiği gibi, bu uyuşmazlık birçok uluslararası kurum ve örgüt nezdinde de resmen kabul edildiği üzere, Azerbaycan ve Ermenistan'ın arasındadır.²⁸ Ancak Ermenistan, Dağlık Karabağ Ermenilerini tahrik edecek tarzda, self-determinasyon hakkının savunulmasından vazgeçebileceği veya 'toprak karşılığı barış' fikrini gerçekçi bulduğu imajını verdiği anda, Dağlık Karabağ Ermenilerinin yarattığı içsel baskılar altında kalabilmektedir ya da Diaspora Ermenilerinin bakış açılarına ters düşer mahiyette, Türkiye ile ikili ilişkilerin normalleştirilmesi ve jenosit suçlamalarının gölgesinden soyutlanması gerektiğinin altını çizmeye kalkıştığında ise, bu sefer de diasporanın ulusal ve uluslararası düzeydeki baskı ve zorlamalarıyla karşılaşabilmektedir.

Şüphesiz ki, bu baskı ve zorlamalar Ermenistan'da bazı politik kriz ve bunalımlara yol açmakta, dolayısıyla bu da, Ermenistan politikalarının daha da sertleşmesine neden olan etkenlerin başta gelenleri arasında yer almaktadır.

8) Artış ve Azalış Boyutlarıyla Nüfus Faktörünün Etkileri:

Tarihsel bir bakışla irdelendiğinde görülür ki, genel olarak nüfus faktörü Ermenilerin Dağlık Karabağ'da çatışmaları tırmandırmalarına ve lokal düzeyde savaşı başlatmalarına yol açan temel nedenlerden biri olmuştur. Ancak bu etmen, tarihte gözlenebildiği kadarıyla, iki farklı nedenle Ermenileri Azerbaycan Türklerine karşı çatışmaya itebilmiştir: bölgedeki Ermeni nüfusundaki nispi artış ve yoğunlaşma dolayısıyla ya da Dağlık Karabağ ve çevresindeki Ermeni nüfusunun görece olarak azalması durumunda.

Rusya'nın İran'la Ekim 1813'te imzaladığı Gülistan Barış Antlaşması, tüm Azerbaycan topraklarını Rusya ve İran arasında paylaşmıştır. Buna göre, Nahçıvan ve İrevan Hanlıkları dışındaki tüm Kuzey Azerbaycan, Rus Çarlığına hâkimiyetine geçmiştir. Azerbaycan Türklerinin Dağlık Karabağ'dan sürülmeleri ve Ermenilerin bölgeye yerleştirilmeleri ise bu antlaşmadan sonra olmuş-

²⁶ Goldenberg, *Pride of Small Nations: The Caucasus and Post-Soviet Disorder*, s. 54.

²⁷ David Rieff, "Nagorno-Karabakh, Case Study in Ethnic Strife", *Foreign Affairs*, Vol 76, Issue 2, 1997, s. 126.

²⁸ Ermenistan, BM Genel Kurulu'nun 1994 yılında aldığı 49/13 sayılı ve "Birleşmiş Milletler ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı Arasında İşbirliği" başlıklı kararını kayıtsız şartsız kabul etmekle, esasında bir taraftan Dağlık Karabağ bölgesinin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ayrılmaz bir parçası olduğunu (8. Cümle), diğer taraftan da uyuşmazlığın Azerbaycan ve Ermenistan arasında olduğunu bir kez daha teyit etmiştir. E. Kouliev, Letter dated 16 May 2001 from the Permanent Representative of Azerbaijan to the United Nations addressed to the Secretary-General, A/56/75-S/2001/489, 17 Mayıs 2001, ss. 1-2.

tur. 1826-1828 dönemi İkinci Rus-İran Savaşı'nın ardından Şubat 1828'de imzalanan Türkmençay Barış Antlaşması²⁹ ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Eylül 1829'da imzalanan Edirne Barış Antlaşması'ndan sonra da çok sayıda Ermeni nüfusu, Osmanlı İmparatorluğu ve İran'dan Kuzey Azerbaycan, Karabağ, Elivazetpol ve Erivan'a (Sahat Çukurluğu'na) kitleler halinde göç etmişlerdir.³⁰ Türkmençay Barış Antlaşması ile İran'dan 40.000, Edirne Barış Antlaşması'ndan sonra ise Osmanlı İmparatorluğu'ndan yaklaşık 90.000 Ermeni, yerleştirilmek üzere bölgeye getirilmiştir. Azerbaycanlı tarihçilere göre, Ermenilerin Karabağ'da çoğunluk haline gelmelerinin sebeplerinden biri, işte bu göçlerdir.³¹

Rusya, Güney Kafkasya'ya yerleştirilen Ermenilere Osmanlı İmparatorluğu ile arasındaki 'tampon ulus' gözüyle bakmaktaydı. Bütün bu çabalara karşın, Rusya'ya bağlı Karabağ vilayeti kurulduktan sonra bile, 1823 yılında Karabağ halkının %78,3'ünün Azerbaycan Türkü, %21'inin de Ermeni olduğu tespit edilmiştir. 1832'de Rus Çarlığı genelinde yapılan ilk resmî nüfus sayımı sonuçlarına göre, Karabağ nüfusunun %64,8'ini yine Türkler teşkil etmekteydi.³² 1897'ye gelindiğinde ise, Karabağ halkının %53'ünün Türklere, %45'inin ise Ermenilerden oluştuğu görülmüştür. Doğal olarak 1905-1906 yıllarında gerçekleşen Ermeni saldırıları, şüphesiz Ermeniler lehine değişen bu nüfus kompozisyonunun bir neticesi olarak değerlendirilebilir.

Günümüze doğru ise Ermeniler, tam tersine, nüfuslarının sürekli olarak azalma eğilimi içinde olmasından duydukları endişeden dolayı çatışmacı bir profil çizebilmişlerdir.³³ Ermenilerin iddialarına göre, 1926'da Dağlık Karabağ nüfusunun %95'ini Ermeniler oluştururken, bu oran 1976'da %75'e düşmüştür.³⁴ Ayrıca Ermeniler, 1990-91 döneminde Azerbaycan SSC İçişleri Bakanlığı'nın, Sovyet Kızıl Ordusu'ndan yardım alarak, Ermenileri, Dağlık Karabağ'dan sürmeyi planladıkları paranoyasına kapılmışlardır.³⁵ Ermenilere göre, 'Anadolu Türklerinin kuzenleri olarak Azerbaycan Türkleri' bağımsızlığa kavuşmalarının hemen ardından, Osmanlı İmparatorluğu'nun güya 1915'te yaptığının bir benzerini Dağlık Karabağ'da gerçekleştirmeyi ve bölgedeki Ermenileri oradan tamamen çıkartmayı planlıyorlardı.³⁶ Yani anlaşılın, Erme-

²⁹ Bu antlaşmaya göre, İrevan ve Nahçıvan Hanlıkları da dâhil olmak üzere, tüm Kuzey Azerbaycan Rus İmparatorluğu'na katılmıştır.

³⁰ Ömer Göksel İşyar, *Dağlık Karabağ Sorunu: Birinci ve İkinci Savaşın Dinamikleri*, Dora, Bursa 2020, ss. 2-3.

³¹ Uhlig, "The Karabakh War", s. 48.

³² Dursun Yıldırım ve M. Cihat Özönder, *Karabağ Dosyası*, TKAE Yayınları, Ankara 1990, s. 25.

³³ Chorbajian, "Introduction to the English Language Edition", s. 11.

³⁴ The Public International Law and Policy Group ve The New England Center for International Law and Policy, *The Nagorno Karabakh Crisis: A Blueprint for Resolution*, Washington D.C, 2000, s. 21.

³⁵ Ross Vartian, "The Armenian-Azerbaijani Dispute as Seen from the US-Two Views Turkish, Azerbaijani Blockades of Armenia and Karabakh Waste US Tax Dollars", *Washington Reports on Middle East Affairs*, January-February 1995, s. 28.

³⁶ James Carney, "Carnage in Karabakh, with the Russians Gone, Azeris and Armenians Carry on Their Ancient Blood Feud", *Time*, Vol 139, Issue 15, 1992, (Çevrimiçi), <http://ehostvgw11.epnet.com>, 23 Mart 2023.

niler, bu tip beklentilerle hareket ediyorlardı. Tabii bunlar birer asılsız iddia olmaktan ileri gidememişlerdir.

Nitekim bu beklentilerin yanında, 1990'dan itibaren Karabağ'ın Hocalı kentine yerleşen Azerbaycan ve Ahıska Türklerinin, burada demografik olarak güç kazanması da, bölgedeki Ermeni saldırganlığını motive edici ve tetikleyici bir faktör olmuştur. Ermeniler, Hocalı'da sergiledikleri vahşet karşısında, '1988 olaylarının neticesinde Bakü ve Sumgayit'ten sürülen soydaşlarının, intikam duygusuyla bu katliamda önemli rol aldıklarını' bile savunabilmişlerdir. Dolayısıyla Hocalı vahşeti, Ermenilerce çoğunlukla "Hocalı intikamı" olarak nitelendirilmiştir.³⁷

9) Ermeni Kimliğinin Dayandığı Ezilmişlik Hatıraları:

Ermenilerin Dağlık Karabağ uyuşmazlığına ilişkin sergiledikleri sert ve saldırgan tutum ve davranışlarını belirleyen bir diğer içsel faktör ise, Dağlık Karabağ sorunu vesilesiyle eski ezilmişlik hatıralarının canlanması olmuştur.³⁸ Dağlık Karabağ'da silahlı çatışma aşamasına gelinmeden önce, Ermeniler 1988 yılında Sumgait, Bakü ve Kirovabad'da (Gence) yaşananlar hakkında Azerbaycanlı yetkilileri suçluyorlardı. Azerbaycan Türkleri de bu suçlamalara, 1988'deki çatışmalardan çok daha önce Ermenistan'da yaşayan Türklere yönelik uygulanan vahşet örnekleri dolayısıyla karşı suçlamalarda bulunarak cevap vermekteydiler. Şurası açıktır ki, iki taraf da birbirlerine yönelttikleri suçlamaların doğruluklarını pek de araştırmamışlardır.

Yani kısacası, Azerbaycan'da ortaya çıkan bu gerginlikler ve kimi çatışmalar karşısında, Ermeniler büyük bir ulusal tepki gösterdiler. Bu ulusal hareketi organize edenler ise, Karabağ Komitesi etrafında toplanan Ermeniler olmuşlardır. Azerbaycan'da yaşananlar hakkında Ermenistan'a abartılarak ulaşılan haberler, Ermenilerin jenosit fikrine dayalı ulusal bilinçlerinin yeniden canlanmasına vesile olmuştur. Bu aşamada gösterilen tepkilerin büyük çoğunluğunda, ağırlıklı olarak soykırım söylemi kullanılmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki, Ermeniler bu gösteriler sırasında soykırım kavramı ile sadece 1915'e yönelik iddialarını ifade etmemişlerdir. Bunun yanında Azerbaycan topraklarında deneyimledikleri asimilasyonun, hava kirliliğinin ve nüfus kompozisyonundaki değişimin de birer jenosit olduğunu ileri sürmüşlerdir.³⁹

Ermeni dil bilimci Suren Zolyan'a göre de, Ermeniler ulusal tarihlerini şekillendiren eski zorluk ve sıkıntılarını hatırlatacak ve o günleri çağrıştıracak yeni bir motivasyon unsuruna ihtiyaç duyuyorlardı. Dağlık Karabağ bu fonksiyonu yerine getirmeye uygundu. Ermeniler bu bölgedeki soydaşlarının ana vatandan izole edilmiş halde ve yabancı bir devletin insafına kalmış vaziyette yaşadıkları argümanını bolca kullandılar. Dolayısıyla Zolyan'a göre, başlan-

³⁷ Thomas De Waal, *Karabağ: Barış ve Savaş Süreçlerinde Ermenistan ve Azerbaycan*, (çev. Didem Sone), Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 233.

³⁸ Nazmi Gül ve Gökçen Ekici, "Azerbaycan ve Türkiye ile Bitmeyen Kan Davası Ekseninde Ermenistan'ın Dış Politikası", *Avrasya Dosyası*, Cilt 7, Sayı 1, 2001, s. 368.

³⁹ Chorbajian, "Introduction to the English Language Edition", s. 7.

giçta Karabağ soyut bir kavramdı; insanlar “Karabağ” ifadesiyle, esasında sözde soykırımı ve ezilmişliği anlatmak istemekteydiler.⁴⁰ Daha sonra ise, kavram soyut anlamından kurtularak Ermeni toplumunca ne pahasına olursa olsun savunulması gereken bir realite haline dönüşmüştür.

Öte yandan mağduriyet, aşağılanma hissi (kompleksi) ve ezilmişlik, Ermeni sosyal psikolojisinde, onları, karşıdakini ezme davranışına da kolaylıkla götürebilmiştir. Örneğin Serzh Sarkisyan’ın İngiliz yazar Thomas de Waal’le yaptığı bir röportajda (15 Aralık 2000) Hocalı katliamı ile ilgili söyledikleri, tam da bu durumu yansıtmaktaydı. Nitekim Sarkisyan, röportajda şu ilginç ifadeleri kullanmıştır: “Bizim, sivilleri asla öldüremeyeceğimizi söyleyip, dalda geçiyorlardı; biz ise ne yapabileceğimizi Hocalı’da gösterdik”.⁴¹

10) Ermenistan’da Yaşanan Ekonomik Problemlerin Etkisi:

Ermenilerin Dağlık Karabağ uyuşmazlığına ilişkin sert ve saldırgan yaklaşımlarının arkasındaki bir diğer içsel unsur da, Ermenistan ve Dağlık Karabağ’daki aşılamayan ekonomik sıkıntılardır. Şüphesiz, ekonomik kriz içindeki bir Ermenistan’ın, Dağlık Karabağ konusunda yapıcı politikalar üretmesini beklemek güçtür. Yaşanan ekonomik problemler ile Ermenilerin kendilerini Hazar petrolleri işinden dışlanmış ve izole edilmiş olarak görmelerinden kaynaklanan rahatsızlıkları birleşince, bu uyuşmazlığa yönelik sergiledikleri tutumlarının arkasındaki ekonomik nedenler daha da belirginleşmektedir. Nitekim bu güdüleyicinin ortadan kaldırılması için, Elçibey döneminde Ermenilerle bir ‘Barış Boru Hattı’nın oluşturulması projesi desteklenmişti.

Ermenistan, bağımsızlığa ulaştıktan sonra fakirlik, devlette yolsuzluklar, insan hakları ihlalleri ve başkanlık seçimlerine yansıyan anti demokratik uygulamalar nedeniyle bazı sorunlarla yüz yüze geldi.⁴² Bu atmosferde, Dağlık Karabağ savaşında elde edilen başarılar, toplumun ihtiyaç duyduğu önemli bir moral kaynağı olmuştur. Temmuz 2020’deki Tovuz (Azerbaycan’ın enerji hatlarının geçiş noktasına) saldırılarında da Ermenistan’daki başarısız devlet, yine eksikliklerinin telafisi amacıyla, Azerbaycan topraklarındaki sivillere bolca bombalar yağdırmıştır.

Dolayısıyla Ermeni yetkililer, doğal olarak böyle bir bütünleştirici gücü ve sembolü kullanmaktan geri durmak istememişlerdir.

11) Ermenistan’ın Tutumu Üzerinde Etkili Olan İç Politik Baskılar:

Ermenilerin Dağlık Karabağ meselesine yönelik sergiledikleri tutum ve davranışlarının ardındaki önemli içsel güdüleyicilerden biri de, Ermenistan siyasetindeki iç politik baskılardır. Hatırlanırsa, Ter Petrosyan’ın 1998 yılının başlarında istifaya zorlanmasının arkasındaki en görünür neden, AGİT Minsk

⁴⁰ Suren Zolyan, *Naqornuy Karabax: Problema i Konflikt*, (Çevrimiçi), <http://www.armenianhouse.org/zolyan/nf-ru/karabakh/5.html>, 4 Nisan 2023.

⁴¹ De Waal, *Karabağ: Barış ve Savaş Süreçlerinde Ermenistan ve Azerbaycan*, s. 233.

⁴² Ian Bremmer, “Help Wanted for Armenia”, *Christian Science Monitor*, Vol 90, Issue 62, 1998, s. 20.

Grubu'nun önerdiği barış planlarını kabul etmesiydi.⁴³ Hâlbuki Petrosyan'a göre, Azerbaycan topraklarını sahiplerine gönüllü olarak vermezlerse, bir gün bu topraklar yaptırımlar yoluyla ellerinden alınabilirdi. Bu anlamda Ermeni politik karar vericilerin, kendi siyasi akıbetlerine dair endişelerinin, sertlik yanlısı karar ve yaklaşımları üzerinde doğrudan belirleyici etkisi olabilmektedir.

Bu noktada iç politik mücadelenin dolaylı etkilerinden de bahsetmek olasıdır. Nitekim Ermenistan'daki 1998 devlet başkanlığı seçimleri sürecinde, o zamana kadar ikinci planda kalmış gibi görünen Dağlık Karabağ meselesi, yeniden gündemin ilk sıralarına yerleşmiştir. Bu ortamda, politik rakiplerin Dağlık Karabağ uyuşmazlığına ilişkin üsluplarında ciddi boyutlarda bir sertleşme gözlenmiştir.⁴⁴

Genel olarak, Ermeni muhalefetinin Dağlık Karabağ konusunda iktidarı sert bir şekilde eleştirdiği de görülmektedir. Muhalefetin hükümete yönelttiği eleştirilerin başında, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan veya Rusya tarafından bile henüz tanınmamış olması, uluslararası kamuoyunun kendi çıkarlarına uygun biçimde şekillendirilememesi, zaman zaman Azerbaycan Türkleri karşısında taviz verme temayülünün güçlenmesi ve problemin çözümü konusunda yeni alternatiflerin üretilmemesi gelmektedir. Hükümete karşı ağır ithamlarda bulunan, Hıristiyan demokratlar, liberal demokratlar, muhafazakârlar, Azatutyun, Nor-Ughi ve Yirmi Birinci Yüzyıl gibi muhalefet partileri ile Shami-ram örgütü ve Armat gibi kuruluşlar, çoğu zaman bu gibi meseleler üzerinde güçlerini birleştirebilmişlerdir.⁴⁵

Parlamentodaki muhalefette, hükümetin politikalarına yönelik bu tip eleştiriler ve baskılar artınca, Azerbaycan-Ermenistan arasındaki görüşmelerin aksaması durumuyla sıklıkla karşılaşmıştır. Ancak şunun da gözden çıkarılmaması gerekir ki, Ermenistan'daki daha ılımlı muhalif gruplar, Dağlık Karabağ uyuşmazlığının, altından kalkılamayacak derecede yüksek maliyetli olduğunu ve bölgedeki istikrarsızlığın temel kaynağı olması nedeniyle, bölgesel ekonomik işbirliği ve kalkınmayı engellediğini düşünmektedirler. Onlara göre, Azerbaycan topraklarının işgali devam ettiği ve kendi hükümetleri de görüşmelerden kaçındığı müddetçe, Ermenistan her türlü bölgesel dayanışma ve işbirliğinden dışlanma tehlikesi ile karşı karşıya kalabilecektir.

Ermenistan yönetiminin genelde, iç ekonomik, sosyal ve siyasal istikrarsızlıklar karşısında kamuoyunun iç meselelere yönelik artan hoşnutsuzluğunu dağıtıp, toplumsal stresi dışa doğru yönlendirerek rejimi kuvvetlendirmeye çalıştığından da bahsedebiliriz. Özellikle Türklere karşı ileri sürdükleri sözde soykırım iddialarının sıkça gündeme getirilmesinin ardındaki önemli faktörlerden biri de şüphesiz budur.

⁴³ Gerard J. Libaridian, *Ermenilerin Devletleşme Sınavı: Bağımsızlıktan Bugüne Ermeni Siyasi Düşünüşü*, (çev. A. Taşlıca), İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 30.

⁴⁴ Nesrin Sarahmetoğlu, "Kafkasya-Ötesi'ndeki Siyasal Gelişmeler ve Hazar Petrolleri", (ed. A. Yalçınkaya), *Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1998, s. 24.

⁴⁵ Bremmer, "Help Wanted for Armenia", s. 20.

Dağlık Karabağ'daki iç politik ortamın da, Ermenistan siyasi söyleminin sertleşmesi üzerinde doğrudan etkisinin bulunduğu iddia edilebilir. Dağlık Karabağ'da hâkim olan Daşnak Partisi'nin, Ermenistan'ı sertliğe götüren birçok politikanın mimarı olduğu konusunda ise zaten hiç kuşku bulunmamaktadır. Örneğin, 1997'de AGİT Minsk Grubu eş başkanları, taraflara iki aşamalı barış planını⁴⁶ önerdiklerinde, Ermenistan yönetimi bu planın lehine bir tutum sergilemişti. Hatta Ter Petrosyan şu açıklamayı yapmıştı: "Dağlık Karabağ ne Azerbaycan'dan bağımsızlığı ne de Ermenistan'la birleşmeyi ümit etmelidir".⁴⁷ Bu yönde ciddi adımlar atılmaya başlandığında ise, Ter Petrosyan'ı istifaya zorlayanların başında Daşnaklar geliyordu. Sonraki başkan Koçaryan ise, göreve gelir gelmez, salt Dağlık Karabağ otoritesinin de benimseyebileceği bir çözümün kabul edilebileceğinin altını çizerek, Daşnakların tepkisini değil, desteğini çekmeye çalışmıştır.

2016'daki 4 gün savaşında (2-6 Nisan) alınan başarısızlıktan sonra da, Ermenistan'da Karabağ Muharip Gazileri adlı bir grup, ülke genelinde isyan hareketini ateşleme çabasına girişmiştir. Öte yandan, bu askerî başarısızlıktan ziyade, Rus dışişleri bakanı Sergey Lavrov'un önerdiği aşamalı barış planının Sarkisyan tarafından kabul edilmesi, Ermeni millî çıkarlarına büyük bir ihanet olarak telâkki edilmiştir.

Ermeniler, 10 Kasım 2020 tarihinde ikinci savaşı sona erdiren Moskova Ortak Bildirgesi'ni de, savaşı kaybetmenin verdiği zorlayıcı şartlar yüzünden imzalamak zorunda kalmışlardır. Yoksa aksi halde, muhalefetin bunu asla kabul etmeyeceği ve hükümeti istifaya zorlayacağı açıktı. Nitekim öyle de olmuştur.

Paşinyan yönetimi, Eylül 2021'den itibaren ise, ortak ateşkes bildirgesinin gereği olarak Syunik-Zengezur koridorunun açılmasını, yine muhalefetin aşırı baskıları neticesinde reddetmek zorunda kalmıştır.

Sonuç

Ermenilerin Dağlık Karabağ ve çevresini işgal etmelerinin ve sonrasında ise bu uyuşmazlığa ilişkin sert ve uzlaşmaz tutumlar takınmalarının arkasında sadece tek bir içsel neden bulmaya çalışmak, tabii ki gerçekçi olmaz. Her şeyden evvel, bunların en başta gelenlerinden biri olan güvenlik ikilemi kolaylıkla aşılammıştır.

Ermenilerin bitmek tükenmek bilmeyen toprak genişletme istekleri de, bölgenin tarihsel olarak kendilerine ait olduğu tezi, Sovyetler Birliği döneminde başlayarak ciddi haksızlıklara maruz kaldıkları iddiası, Türklere karşı kökenleri eskilere dayalı korku ve düşmanlık hisleri, sözde Büyük Ermenistan'ı kurma hayalleri ve kolaylıkla türetebildikleri bazı stratejik gerekçelerle sürekli gündemde ve güçlü pozisyonda kalabilmektedir.

⁴⁶ Bu barış planı şu aşamalardan ibaretti: (1) Ermeni güçlerinin Dağlık Karabağ dışında işgal ettikleri 7 reyondan geri çekilmeleri, (2) Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan içindeki nihai statüsünün müzakere edilmesi.

⁴⁷ Zikreden, Dadash Alishov, *The Role of Caspian Oil in Maintaining Stability in the Caucasus Region: In the Case of Mountainous Karabakh Conflict*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1999, (Çevrimiçi), <http://scf.usc.edu/baguirov/azeri/dadash1.htm>, 23 Mart 2023.

Ermenilerin düşünsel ve yapısal heterojenlikleri ise çoğunlukla farklı görüşler arasında uyum sağlanmasını imkânsız hale getirebilmektedir. Ermenistan Ermenileri daha ziyade toprak genişletme arzularının etkisinde iken, Dağlık Karabağ Ermenileri çoğunlukla Azerbaycan'dan kaynaklanan sorunlar argümanı üzerinden hareket etmişlerdir. Diaspora Ermenilerinin düşüncesinin ise daha çok Türk aleyhtarlığı üzerine kurulu olduğu görülmektedir. Bunların da ötesinde, Dağlık Karabağ Ermenilerinin, dış destekli silahlı güçlerine aşırı güvenmeleri ve içinde buldukları olağandışı şartların sağladığı mahrumiyet duygusunun yönlendirdiği, sertliğe kolayca pirim veren yapı ve düşünüş özellikleri, bu tutumları üzerinde doğrudan etkide bulunabilmiştir.

Ermenilerin bu uyuşmazlığa ilişkin olarak sergiledikleri tutumlarının ardında bir takım dinî motiflerle bezenmiş ve çoğu zaman da aşırılığa varan ulusçuluğun, ezilmişlik hatıralarına dayalı ulusal bilincin, artış ve azalış trendleriyle bu tutumlarına aynı ölçüde tesir edebilen nüfus faktörünün ve Dağlık Karabağ bölgesine hem manevî hem de stratejik açıdan atfettikleri değerlerin bulunduğu da göz ardı edilmemelidir.

Öte yandan, Ermenistan ve Dağlık Karabağ'daki ekonomik problemler ile daha çok karar vericilerin karşılaştıkları iç politik baskı ve endişeler de soruna ilişkin sert söylem, tutum ve davranışların incelenmesinde hesaba katılması gereken diğer önemli içsel dinamikler arasında sayılabilirler.

Bütün bunlardan hareketle, Ermenistan başbakanı Nikol Paşinyan'ın, 27 Eylül 2020 tarihinde İkinci Karabağ Savaşı'nı başlatmasının ardında bu sebeplerin genel bir toplamının olduğunu söyleyebiliriz. Bu sebepleri sıralarsak, Paşinyan döneminde Ermenistan açısından tarihlerinde gizli olan ezilmişlik hatıralarına dayalı toplumsal psikoloji, eskisi gibi karşıdakini kolaylıkla ezme ve hor görmeye çalışma davranışına yol açabilmiştir. Nitekim şu ifade Paşinyan'a aittir: "Azerbaycan halkı korkaktır; kendi topraklarını savaş yoluyla geri almaya asla cesaret edemez."⁴⁸ Paşinyan dönemindeki Ermeni saldırırganlığının diğer sebepleri ise; iktidara gelirken verdiği seçim vaatlerinden hiçbirini gerçekleştirememiş olması, yeni topraklar işgal ederek Büyük Ermenistan ülküsüne hizmet etmek istemesi, kendisini Batının ve Hıristiyanlığın kalesi olarak göstererek dünya kamuoyunun nezdinde haklılığını ispatlamaya çalışması, Dağlık Karabağ'a bağımsızlık statüsü elde etmeyi arzulaması şeklinde belirtilebilir.

⁴⁸ Elsevar Salmanov, "Azerbaycan İçin Kurtuluş Savaşı", *Aydınlık*, 22 Ekim 2020.

Kaynakça

- “Sarkisyan: Karabağ’ı Biz Aldık, Ağrı’yı Size Bıraktık”, *Hürriyet*, 26 Temmuz 2011.
- ALİSHOV, Dadash: “The Role of Caspian Oil in Maintaining Stability in the Caucasus Region: In the Case of Mountainous Karabakh Conflict”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Keele University, UK, 1999, (Çevrimiçi), <http://scf.usc.edu/baguirov/azeri/dadash1.htm>, 23 Mart 2023.
- ASLAN, Yasin: *Can Azerbaycan: Karabağ’da Talan Var*, Kök Yayınları, Ankara 1990.
- BREMMER, Ian: “Help Wanted for Armenia”, *Christian Science Monitor*, Vol 90, Issue 62, 1998.
- CARNEY, James: “Carnage in Karabakh, with the Russians Gone, Azeris and Armenians Carry on Their Ancient Blood Feud”, *Time*, Vol 139, Issue 15, 1992, (Çevrimiçi), <http://ehostvgw11.epnet.com>, 23 Mart 2023.
- CHORBAJIAN, Levon: “Introduction to the English Language Edition”, (ed. L. Chorbian, P. Donabedian, C. Mutafian), *The Caucasian Knot: The History and Geopolitics of Nagorno Karabakh*, Zed Books, Londra 1994, ss. 1-48.
- CORNELL, Svante: “Kafkaslar ve Orta Asya’da Jeopolitik ve Stratejik Ortaklıklar”, (ed. Yılmaz Tezkan), *Menfaatler Çatışması Ortasında Türkiye*, Ülke Kitapları, İstanbul 2000, ss. 157-174.
- COX, Caroline, John Eibner: *Ethnic Cleansing in Progress: War in Nagorno Karabakh*, Institute for Religious Minorities in the Islamic World, Londra 1993, (Çevrimiçi), <http://www.genocide.am/genocide/karabakh/caroline/index.htm>, 28 Mart 2023.
- DE WAAL, Thomas: *Karabağ: Barış ve Savaş Süreçlerinde Ermenistan ve Azerbaycan*, (çev. Didem Sone), Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2013.
- DUDWICK, Nora: “The Cultural Construction of Political Violence in Armenia and Azerbaijan”, *Problems of Post-Communism*, Vol 42, Issue 4, 1995, (Çevrimiçi), <http://ehostvgw20.epnet.com>, 2 Nisan 2023.
- GOLDENBERG, Suzanne: *Pride of Small Nations: The Caucasus and Post-Soviet Disorder*, Zed Books Ltd., Londra 1994.
- GÜL, Nazmi, Gökçen Ekici: “Azerbaycan ve Türkiye ile Bitmeyen Kan Davası Ekseninde Ermenistan’ın Dış Politikası”, *Avrasya Dosyası*, Cilt 7, Sayı 1, 2001, ss. 367-392.
- GÜREL, Şükrü Sina: “Karabağ Sorunu Üzerine Bir Not”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 47, Sayı 1-2, 1992, ss. 181-185.
- İŞYAR, Ömer Göksel: “Ermenilerin Dağlık Karabağ Uyuşmazlığına İlişkin Tutumlarının İçsel Nedenleri”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 29, Ekim 2003, ss. 1-43.
- İŞYAR, Ömer Göksel: “Karabakh’s Historical Background”, (ed. Muhittin Ataman ve Ferhat Pirinççi), *Karabakh: From Conflict to Resolution*, SETA Yayınları, Ankara 2021, ss. 81-102.
- İŞYAR, Ömer Göksel: *Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu*, Alfa, İstanbul 2004.
- İŞYAR, Ömer Göksel: *Dağlık Karabağ Sorunu: Birinci ve İkinci Savaşın Dinamikleri*, Dora, Bursa 2020.
- KARABAĞLI, Mirza Cevanşir: *Karabağ Tarihi*, (çev. Tahir Sünbül), Kök Yayınları, Ankara 1990.

- KAUFMAN, Stuart J: *Ethnic Fears and Ethnic War in Karabakh*, University of Kentucky Press, Kentucky 1998.
- KING, Charles: “The Myth of Ethnic Warfare, Understanding Conflict in the Post-War World”, *Foreign Affairs*, Vol 80, Issue 6, 2001, ss. 165-170.
- KOULIEV, E: Letter dated 16 May 2001 from the Permanent Representative of Azerbaijan to the United Nations addressed to the Secretary-General, A/56/75-S/2001/489, 17 Mayıs 2001.
- LIBARIDIAN, Gerard J: *Ermenilerin Devletleşme Sınavı: Bağımsızlıktan Bugüne Ermeni Siyasi Düşünüşü*, (çev. A. Taşlıca), İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- MARESCA, John J: “A Peace Pipeline to End the Nagorno-Karabakh Conflict”, *Caspian Crossroads Magazine*, Vol 1, Winter, 1995, (Çevrimiçi) <http://ourworld.compuserve.com/homepages/usazerb/6.htm>, 3 Nisan 2023.
- NISSMAN, David: “Competition for Pipeline Route Heats Up”, *Caspian Crossroads Magazine*, Vol 1, Winter 1995, (Çevrimiçi), <http://ourworld.compuserve.com/homepages/usazerb/7.htm>, 31 Mart 2023.
- O'BALLANCE, Edgar: *Wars in the Caucasus, 1990-95*, Macmillan Press Ltd, Houndmills 1997.
- RIEFF, David: “Nagorno-Karabakh, *Case Study in Ethnic Strife*”, *Foreign Affairs*, Vol 76, Issue 2, 1997, ss. 118-132.
- SABAH: 7 Ekim 2020, (Çevrimiçi), <https://www.sabah.com.tr/dunya/son-dakika-pasinyanin-danismani-vagharshak-harutyunyandan-canli-yayinda-sivil-katliami-itirafi-5187573>, 1 Nisan 2023.
- SALMANOV, Elsevar: “Azerbaycan İçin Kurtuluş Savaşı”, *Aydınlık*, 22 Ekim 2020.
- SARIAHMETOĞLU, Nesrin: “Kafkasya-Ötesi’ndeki Siyasal Gelişmeler ve Hazar Petrolle-ri”, (ed. A. Yalçınkaya), *Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1998, ss. 23-38.
- SELİMOV, Seymour: “Peace Over Nagorno-Karabakh Remains Elusive as the Popula-ces Drift Further Apart”, *EurasiaNet*, 24 Ağustos 2001, (Çevrimiçi), <http://www.reliefweb.int/w/rwb.nsf>, 4 Nisan 2023.
- TCHILINGIRIAN, Hratch: “Nagorno-Karabakh: Transition and the Elite”, *Central Asian Survey*, Vol 18, Issue 4, 1999, ss. 435-461.
- The Public International Law and Policy Group ve The New England Center for Inter-national Law and Policy: *The Nagorno Karabakh Crisis: A Blueprint for Resolution*, Washington D.C, 2000, s. 21.
- UHLIG, Mark A: “The Karabakh War”, *World Policy Journal*, Vol 10, Winter 1993-4, ss. 47-52.
- VARTIAN, Ross: “The Armenian-Azerbaijani Dispute as Seen from the US-Two Views Turkish, Azerbaijani Blockades of Armenia and Karabakh Waste US Tax Dollars”, *Washington Reports on Middle East Affairs*, January-February 1995, ss. 28-29.
- YILDIRIM, Dursun, M. Cihat Özönder: *Karabağ Dosyası*, TKAE Yayınları, Ankara 1990.
- ZOLYAN, Suren Naqornıy Karabax: Problema i Konflikt, (Çevrimiçi), <http://www.armenianhouse.org/zolyan/nf-ru/karabakh/5.html>, 4 Nisan 2023.

Extended Abstract

Internal Structural Reasons Of Armenian Aggression In The Case Of The Nagorno Karabakh Conflict

When we talk about the aggressions of the Armenians on the Nagorno-Karabakh issue, which is the main topic of our article, we mean the Armenian attitudes and behaviors, which are effective in the transformation of this conflict into a crisis, then in the initiation of war, and as today in the failure of peace negotiations.

The main reason for the Armenians to adopt the harsh and uncompromising attitudes towards Nagorno-Karabakh problem is the sense of dependency they feel to these lands.

Armenians have almost shaped their national identity on Nagorno Karabakh (Artsakh) question in history. Therefore, their loyalty to these lands has been the strongest catalyst for achieving the goal of independence in Armenia, as well as for political development and dynamism. In this sense, the threats directed to Nagorno-Karabakh in the eyes of Armenian public opinion were perceived as directly targeted at their independence and vital interests, and because of that very harsh reactions were automatically given in return by them.

One of the most important conducts of Armenians towards the Nagorno-Karabakh conflict is the security dilemma arising from the zero-sum mentality of their political leaders. Armenian decision-makers generally view territorial issues as 'zero-summed' manner, as in the Nagorno-Karabakh conflict. Especially starting from the times under the Bolshevik yoke, Armenians perceived the possession of some regions such as Nagorno-Karabakh, Nakhchivan, Ahalkalaki (Cavahetia) by Azerbaijan and Georgia as the absolute losses of Armenia.

So, behind the occupation of Nagorno-Karabakh and its surroundings by the Armenians and behind their aggressive and uncompromising attitudes during the peace talks, there is a strong desire for territorial expansion, which also forms the basis of the Armenian National Interests Doctrine of "Haydat".

Thus, it can easily be said that the reason behind Armenians' territorial expansion desires is the so-called dream of "re-establishing Greater Armenia". This dream, as can be seen in many phases of their history, was able to push the Armenians to some acts of violence in Anatolia and the South Caucasus.

Another tool used by the Armenians in expanding their territories was and still is the thesis that some historical decisions were made against them during the USSR period and therefore historical injustices were done against them. Armenian intellectuals who supported this argument accused the Soviet leaders behind these decisions.

On the other hand, Armenians think that the reasons that pushed them to fight and attack in order to retake the region are largely due to the Turks. Therefore, the historical enmity felt by some extremist groups against the Turks and Turkey can sometimes find grounds to affect Armenian policies. In the minds of the Armenians who nurtured such feelings, the Anatolian

Turks caused the Armenians to suffer injustice in two aspects regarding the Nagorno-Karabakh issue. First of all, according to them, as a result of the deportations and the so-called “genocide” implemented in the last period of the Ottoman Empire, the Armenian population could not form a majority in the region and therefore they could not hold Nagorno-Karabakh. And according to another view, because the Anatolian revolutionary movement led by Atatürk gained the sympathy of Lenin, the Armenians lost the regions they considered as their own to the Azerbaijani Turks and Georgians by some decisions of the Soviet administration.

As a matter of fact, when the Armenians were accused of occupying Azerbaijani lands, they claimed that they did not occupy these lands, but only took back their own lands, often referring to their own history.

When the world community did not pay much attention to such historical arguments of the Armenians and therefore showed a negative attitude towards the Armenian occupations, Armenians tried to justify their historical claims with some strategic and defensive purposes.

One of the important internal reasons why Armenians adopt a radical, aggressive and hardline stance on the Nagorno-Karabakh conflict is their intellectual heterogeneity. Because of this, it is so difficult for them to adopt a conciliatory approach on most issues. It can be seen that Armenians, who can be examined in three main groups in general (Erivan Armenians, Nagorno-Karabakh Armenians and Diaspora Armenians), are in a lack of harmony even among themselves on many issues. It is striking that the main reason behind the harsh and uncompromising attitudes of the Erivan Armenians is the desire to expand their territory fueled by the dream of Greater Armenia. On the other hand, the Nagorno-Karabakh Armenians, like other peoples trying to live in isolated natural conditions, are prone to war and prefer to solve their problems by fighting. But another internal motivation factor behind this attitude of the Nagorno-Karabakh Armenians is the feeling of overconfidence in their own military forces. It is known that a significant part of Diaspora Armenians, who were born outside of the Caucasus and tried not to assimilate especially in the Western countries they live in, are in intense anti-Turkish feelings and they naturally support some of the hardline policies of the Armenian administration in the Nagorno-Karabakh conflict, both materially and morally.

When examined from a historical perspective, it can also be seen that the demographic factor in general was one of the main reasons that led the Armenians to escalate the conflicts in Nagorno-Karabakh and start the war at the local level.

Another internal factor that determined the harsh and aggressive attitudes and behaviors of the Armenians regarding the Nagorno-Karabakh conflict was the revival of old memories of oppression in history.

On the other hand, an additional internal factor is the insurmountable economic difficulties in Armenia and Nagorno-Karabakh. Undoubtedly, it is very difficult to expect an Armenia in economic crisis to produce more constructive policies regarding Nagorno-Karabakh problem.

One of the important aggressive internal motivations of Armenians towards the Nagorno-Karabakh issue is the internal political pressures in Armenian politics.

As the result, based on all these structural factors, it can be said that it would not be a realistic approach to try to find only one internal reason behind the Armenians' occupation of Nagorno-Karabakh and its environs.

Azerbaycan'ın Pandemi Sonrası Ekonomik Kalkınma Perspektifi

The Post-Pandemic Economic Development Perspective Of Azerbaijan

Elşen BAĞIRZADE*

* Doç. Dr., Bakü, Azerbaycan

Orcid Id: 0000-0003-0039-1446

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Elşen Bağırzade
Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
(UNEC) İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi, İktisat Bölümü

E-posta / E-mail:

elshan.bagirzadeh@unec.edu.az

Geliş Tarihi / Recived Date:

6 Nisan 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:

20 Haziran 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Citation:

Elşen Bağırzade, "Azerbaycan'ın Pandemi Sonrası Ekonomik Kalkınma Perspektifi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 133, Sayı 263, İstanbul 2023, s. 187-206.

doi: 10.55773/tda.1283877

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Çalışmada Azerbaycan'ın pandemi sonrası ekonomik kalkınma perspektifi analiz edilmektedir. Analiz, ağırlıklı olarak modern ekonomik büyüme teorisinin ortaya koyduğu ekonomik büyümenin temel nedenleri olan fiziki sermaye, beşeri sermaye ve teknolojideki gelişmelere odaklanmaktadır. Literatür taraması, ekonomik gelişmelerle ilgili küresel sıralamalar ve istatistik verilerin incelenmesi ve yorumlanmasına olanak tanıyan nitel araştırma ve karşılaştırmalı analiz yöntemlerinin uygulandığı çalışmanın sonuçları, Azerbaycan ekonomisinin hala üretkenliğe ve yeniliğe dayalı bir ekonomi değil, doğal kaynaklara, katma değeri düşük ürünlerin üretimine ve ihracatına dayalı ve yeterince çeşitlendirilmemiş bir ekonomi olarak kaldığını göstermektedir. Böyle bir yapıya sahip ekonominin ise pandemi sonrası dönemde de dış şoklara karşı kırılgan olacağı öngörülmektedir. Bu nedenle, Azerbaycan'ın ekonomik büyümenin yeni itici güçleri ve kaynakları üzerinde arayışını yoğunlaştırması önemlidir. Özellikle tarıma dayalı sanayi, petrokimya ve diğer doğal kaynaklara dayalı sanayi, nakliye ve lojistik hizmetleri, bilgi ve iletişim teknolojisi hizmetleri ve turizm gibi sektörler ülkede ekonomik büyümenin yeni itici güçleri olabilir. Fakat, tüm bu olanaklardan verimli bir şekilde yararlanmak için özellikle Azerbaycan gibi küçük ekonomilerin başlıca kalkınma talebi olan ihracata yönelik ekonomik büyüme modeline geçişin sağlanması, iyi çalışan ekonomik kurumlar ve yönetim sistemleriyle girişimciliğin, bilhassa küçük ve orta boy işletmelerin gelişimini sağlayacak elverişli girişimcilik ortamının oluşturulması büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Ekonomisi, Pandemi Sonrası, Ekonomik Kalkınma, Ekonomik Büyüme.

Abstract

In the study, the post-pandemic economic development perspective of Azerbaijan is analyzed. The analysis mainly focuses on the developments in physical capital, human capital and technology, which are the main causes of economic growth

revealed by the modern economic growth theory. The results of the study, in which qualitative research and comparative analysis methods are applied that allow the literature review, relevant global rankings and statistical data to be examined and interpreted, show that the Azerbaijan economy is still not based on productivity and innovation, but based on natural resources, the production and export of low value added products and is not diversified enough. It is predicted that the economy with such a structure will be vulnerable to external shocks in the post-pandemic period as well. Therefore, it is important for Azerbaijan to intensify its search for new drivers and sources of economic growth. In particular, sectors such as agro-industry, petrochemical and other natural resource-based industries, transport and logistics services, information and communication technology services, and tourism could be new drivers of economic growth in the country. However, in order to benefit from all these opportunities efficiently, it is of great importance to transition to an export-oriented economic growth model, which is the main development demand of small economies such as Azerbaijan, and to create a favorable entrepreneurial environment that will enable the development of entrepreneurship, especially small and medium-sized enterprises, with well-functioning economic institutions and management systems.

Keywords: Azerbaijan's Economy, Post-pandemic, Economic Development, Economic Growth.

1. Giriş

Azerbaycan, Avrupa ile Asya, Rusya ile Orta Doğu arasında önemli ulaşım ve iletişim hatlarının geçtiği Güney Kafkasya bölgesinin en büyük ekonomisidir ve bu açıdan bakıldığında da jeopolitik ve jeoekonomik değeri yeteri kadar yüksek değerlendirilmektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucunda 1991 yılında bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, sosyalizm sonrası reformlarıyla yeni bir gelişme aşamasına girmiştir.

Azerbaycan için bağımsızlığın ilk on yılı çok zor koşullar altında geçmiştir. Eski ekonomik yapının çökmesi sonucu ortaya çıkan derin ekonomik durgunluk, bölücülüğün yol açtığı çatışmalar ve yaşadığı ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel dönüşümler o dönemin ülke için genel olarak istikrarsız ve ekonomik büyüme açısından da olumsuz geçmesiyle sonuçlanmıştır. Bağımsızlıktan sonraki ikinci on yıl, ekonomik kalkınma açısından Azerbaycan için yeteri kadar iyi geçmiştir. Hem görece elverişli küresel ekonomik durum, hem de uygulanan bir dizi reform sonucunda Azerbaycan ekonomisi 2008-2009 Küresel Mali Krizi'ne kadar sürekli ve yüksek bir büyüme oranını yakalamıştır. Analizler, bu dönemde Azerbaycan'da ekonomik büyümenin ana itici gücünün hidrokarbon sektörü, bu sektöre yatırılan büyük ölçekli doğrudan yabancı yatırımlar, yüksek hacimlerde devam eden petrol üretimi ve petrol fiyatlarının yüksek düzeylerde seyretmesi olduğunu göstermektedir. Fakat, bağımsızlığın üçüncü on yılında, Azerbaycan'da ekonomik büyüme hızı önemli ölçüde yavaşlamış ve oynaklığı da artmıştır. Böyle bir durumun ortaya çıkmasında ise 2008-2009 Küresel Mali Krizi, 2014-2016 küresel hammadde ve enerji piyasalarındaki sert dalgalanmalar ve 2020'de ortaya çıkan COVID-19 pandemisinin neden olduğu küresel ekonomik durgunluğun belirleyici bir rol oynadığını belirtmek mümkündür.¹⁻²⁻³

¹ ADB, *Good Jobs for Inclusive Growth in Central Asia and the South Caucasus*, © 2019 Asian Development Bank, 2019, October.

² EBRD, *Azerbaijan Diagnostic*, London, 2019, March.

³ UNECE, *Sub-regional Innovation Policy Outlook 2020: Eastern Europe and the South Caucasus*, New York: United Nations, 2021.

Son on yılda Azerbaycan'ın petrol üretimindeki büyümenin durması ve ardından da petrol üretiminin kademeli olarak gerilemesi, petrol fiyatlarının önceki on yıla göre önemli ölçüde azalması ve oynaklığının artması, bu sektöre yatırımların, özellikle de doğrudan yabancı yatırımların azalması ülkenin ekonomik büyüme oranını da ciddi ölçüde düşürmüştür. Sonuçta ekonomide sert devallasyon gibi keskin makroekonomik sorunlar yaşanmış ve petrol dışı sektörün ekonomik büyümedeki önemi giderek daha fazla anlaşılır hale gelmiştir.⁴

COVID-19 pandemisi sonrasında bir toparlanma sürecine giren Azerbaycan ekonomisi, şu sıralarda yeni tehdit ve fırsatlarla karşı karşıya kalmaktadır. Öyle ki, II.Karabağ Savaşı sonrası Güney Kafkasya'da ortaya çıkmış yeni jeopolitik ve jeoekonomik durum, Rusya-Ukrayna Savaşı ve bunun yarattığı yeni ekonomik gerçeklikler, küresel gıda ve enerji krizi, büyüyen küresel enflasyon sorunu ve gerçekleşme olasılığı devam eden küresel resesyon Azerbaycan için de ekonomik büyüme veya ekonomik kalkınmanın sürdürülebilirliği konusunu gündeme getirmektedir. Bu noktadan hareketle çalışmada, pandemi sonrası dönemde Azerbaycan'ın ekonomik kalkınma perspektifi analiz edilmektedir. Analiz, ağırlıklı olarak modern ekonomik büyüme teorisinin ortaya koyduğu ekonomik büyümenin temel nedenleri olan fiziki sermaye, beşeri sermaye ve teknolojiye odaklanmaktadır.⁵

“Giriş”, “Literatür taraması”, “Metot ve materyaller”, “Bulgular” ve “Tartışma” bölümlerinden oluşan çalışmanın temel araştırma soruları şunlardır:

- 1) Pandemi sonrası dönemde Azerbaycan'da ekonomik büyümenin ana faktörleri nelerdir?
- 2) Azerbaycan'da ekonomik büyümenin sürdürülebilirliğini tehdit eden başlıca faktörler hangileridir?
- 3) Azerbaycan'da ekonomik büyüme için ek fırsatlar nelerdir ve bunlardan nasıl yararlanılabilir?

2. Literatür Taraması

Son yıllar Azerbaycan'ın ekonomik kalkınmasıyla ilgili çok sayıda monografi, bilimsel makale, raporlar vs. yayınlanmıştır. Fakat, bunların çok az bir kısmı pandemi sonrası döneme odaklanmaktadır. Bu bölümde, bahsedilen kısıtlı sayıda araştırmalardaki temel bilimsel sonuçlar özetlenmeye çalışılmaktadır. Tablo 1'de de sunulduğu üzere bu sonuçları Azerbaycan'da ekonomik büyümenin ana faktörleri, ekonomik büyümenin sürdürülebilirliğini tehdit eden temel faktörler ve ekonomik büyüme için bazı ilave fırsatlar başlıkları altında toplamak mümkündür.

2.1. Ekonomik Büyümenin Ana Faktörleri

Azerbaycan petrol ve doğalgazla zengin bir ülkedir ve uzun yıllardan beri ekonomik büyümesinin ana faktörlerini bu hidrokarbon kaynaklarının üre-

⁴ EBRD, *Azerbaijan Diagnostic*.

⁵ Daron Acemoglu, *Introduction to Modern Economic Growth*. Princeton University Press, 2009.

timi ve ihracatı teşkil etmektedir.⁶ Son yıllar ekonomik büyümenin kaynağı kısmında petrol dışı sektör de kendini göstermeğe başlamış olsa da, yüksek enerji fiyatları dolayısıyla petrol ve doğalgaz sektörü hala ekonomik büyümeye güçlü bir şekilde katkı sağlamaya devam etmektedir.⁷ Özellikle de petro-dolarların ülke ekonomisinin kamu kesimi finansman dengesi ve dış ödemeler dengesinde temel bir unsur olarak kalmakta devam etmesi hidrokarbon sektörünün ekonomi açısından önemini de ortaya koymaktadır. Böylece, artan yurtdışı gaz talebi ve enerji dışı sektörde artan üretim, pandemi sonrası ekonomik büyümeyi destekliyor.⁸

Tablo 1. Azerbaycan'da Ekonomik Büyümenin Teşhisi

Ekonomik büyümenin ana faktörleri	Ekonomik büyümenin sürdürülebilirliğini tehdit eden temel faktörler	Ekonomik büyüme için bazı ilave fırsatlar
<ul style="list-style-type: none">- Artan petrol fiyatları ve büyüyen doğal-gaz sektörü,- Büyüyen petrol dışı sektör.	<ul style="list-style-type: none">- Düşük işgücü verimliliği,- Ekonominin sektörel çeşitliliğinin düşük olması ve hidrokarbon sektöründen yüksek bağımlılığı,- Petrol dışı sektörün rekabet gücünün düşük olması,- Yatırımların genel olarak kaynak ve piyasa arayışına yönelik olması,- İnsan sermayesi ve altyapıya yönelik yatırımların düşük verimliliği,- Ucuz finansal kaynaklara erişimin sınırlı olması,- Bankacılık sektörünün sürdürülebilirlik düzeyinin düşük olması,- İş hayatında kayıtdışılık ve haksız rekabet uygulamaları,- Artan gelir eşitsizliği,- Bölgesel ekonomik eşitsizlik ve Bakü'nün ekonomideki belirleyici rolü,- AR-GE harcamalarının ve inovasyon potansiyelinin düşük olması,- Ülkenin DTÖ üyeliğinin olmaması,- Rusya-Ukrayna savaşının yaratmış olduğu ekonomik riskler, özellikle de yurtdışından işçi havalelerinin azalması.	<ul style="list-style-type: none">- Petrol fiyatlarının yüksek seyretmekte devam etmesi,- Petrol dışı sektörün güçlendirilmesi,- Kuşak ve Yol Girişiminin yaratacağı yeni ticaret ve yatırım olanakları,- II. Karabağ Savaşı'ndan sonra bölgede ortaya çıkan yeni ekonomik imkanlar,- Karabağ'ın imarı ve ülke ekonomisine entegrasyonu,- Rusya-Ukrayna savaşının ortaya çıkardığı bazı ekonomik fırsatlar, özellikle Orta Koridor'un önemini artırması.

Kaynak: Literatür taraması sonucu yazar tarafından oluşturulmuştur.

⁶ UNECE, *Sub-regional Innovation Policy Outlook 2020, Eastern Europe and the South Caucasus*, p.127.

⁷ EBRD, *Transition Report 2021-2022*, London, 2021, November.

⁸ EBRD, *Transition Report 2022-2023*, London, 2022, November.

2.2. Ekonomik Büyümenin Sürdürülebilirliğini Tehdit Eden Temel Faktörler

İşgücü verimliliğinin düşük olması Azerbaycan ekonomisinin temel özelliklerinden birisi gibi değerlendirilebilir. Bu durumu ortaya çıkaran temel gösterge, çalışan nüfusun önemli bir kısmının istihdam edildiği tarım sektörünün GSYİH'a katkısının çok düşük düzeylerde kalmasıdır.⁹ Azerbaycan'da toplam istihdamın yaklaşık üçte birisi tarım kesimine ait olduğu halde, en verimli sektör olan ve ekonominin önemli kısmını oluşturan petrol ve doğalgaz sektöründe ise çalışan nüfusun toplamda yüzde birisi istihdam edilmektedir. Genel olarak, bağımsızlık döneminde ülkenin çalışan nüfusunun büyük çoğunluğunun istihdam edildiği petrol dışı sektörde işgücü verimliliğinin ekonomik büyümeye katkısı da düşük düzeyde kalmıştır.¹⁰ Azerbaycan'da tarımın düşük verimliliği bu sektörün ülke ekonomisinin çeşitlendirilmesine olan katkısını da kısıtlamaktadır. Tarımda düşük verimliliğin temel nedenleri ise işletmelerin küçüklüğü, hammaddeye erişim sınırlılığı, düşük mekanizasyon düzeyi, eskimiş imalat teknolojileri, yasal ve düzenleyici sistemlerdeki sıkıntılar, altyapı yetersizliği ve finansal kaynaklara erişimdeki sınırlılıklar gösterilmektedir.¹¹

Azerbaycan ekonomisinin yeteri düzeyde çeşitlendirilmiş olmaması onu dış şoklara karşı yüksek duyarlı kılmaktadır. Bu ise ülkenin ekonomik büyümesinin sürdürülebilirliğini tehdit eden başlıca yapısal sorunlardan birisidir. Azerbaycan'da hidrokarbon kaynakları sektörünün hem üretimde, hemde ihracatda çok büyük bir paya sahip olması ekonominin başlıca yapısal sorunu olarak kalmakta ve onun dış şoklar karşısında duyarlılığının yüksek düzeylerde seyretmesini doğurmaktadır. Zulfıgarov ve Neuenkirch, Azerbaycan'da 2002Q1-2018Q4 arası dönem için petrol fiyatlarındaki dalgalanmalarla ekonomik faaliyetler arasındaki ilişkiyi öğrenmeğe çalışmıştır. Çalışmanın ilk sonucu, petrol fiyatlarındaki artış ve azalışların petrol sektöründe olduğu gibi petrol dışı sektörde de GSYH'yi artırdığı ve azalttığı yönündedir. Çünkü petrol sektöründeki dalgalanmalar petrol dışı sektörde de dalgalanmalara neden oluyor. Bunun temel nedeni, petrol ve doğalgaz gelirlerindeki dalgalanmaların hükümetin petrol dışı sektörü sübvans etme kabiliyetini etkilemesidir. İkinci sonuç, petrol fiyatlarındaki değişmelerin Azerbaycan'da daha yüksek enflasyona yol açmasıdır. Bu dönemde para politikasının zorunlu sıkılaştırılmasına tepki olarak manat ABD doları karşısında değer kazanıyor ve petrol dışı sektörün rekabet gücünü düşürüyor. Üçüncü sonuç ise, GSYİH etkileri öncelikle petrol fiyatlarındaki artışlardan sonra ortaya çıkarken, faiz oranları ve döviz kurları ağırlıklı olarak petrol fiyatlarındaki düşüşlere reaksiyon göstermektedir. Enflasyon ise, hem petrol fiyatlarındaki düşüşlerde destekleyici para politikasının etkisiyle, hem de petrol fiyatlarındaki artışların etkisiyle yükseli-

⁹ ADB, *Good Jobs for Inclusive Growth in Central Asia and the South Caucasus*, p. 6.

¹⁰ ADB, *Azerbaijan: moving toward more diversified, resilient, and inclusive development*, Manila, August, © Asian Development Bank, 2020, p. 6, pp. 9-10.

¹¹ EBRD, *Azerbaijan Diagnostic*.

yor¹². Guliyev tarafından yapılan bir başka çalışma da Azerbaycan ekonomisi üzerinde en büyük etkiye sahip olan dış şokun petrol fiyatlarındaki keskin artış ve düşüş olduğunu göstermektedir. Ayrıca araştırmanın sonuçlarından biri de petrol fiyatlarındaki şokların Azerbaycan'ın petrol dışı ekonomisinin ve ihracatının temel belirleyicisi olduğudur.¹³

2015-2017 yıllarında petrol fiyatlarındaki keskin düşüş ve manatın devalüasyonu Azerbaycan'da petrol dışı sektörün gelişmesi yönünde reformları teşvik ederken, özel sektörün kırılma eğilimini de ortaya çıkardı. Ana zayıflıklar, ekonominin kaynak bağımlılığından ileri gelen uzun vadeli yapısal sorunlarla ilgilidir. Bu, aynı zamanda özel firmaların diğer iş sektörlerindeki rekabet gücünü de sınırlamıştır.¹⁴ Nitekim, petrol patlaması sırasında Azerbaycan'ın tarım ve gıda endüstrisi ihracatının uluslararası rekabet gücünün baskı altında olması şaşırtıcı değildir. Ancak bu durum 2014 yılından sonra dahi çok az değişmiştir.¹⁵

Azerbaycan'da ekonomik büyümeyi sınırlayan faktörlerden biri, yatırımların, özellikle doğrudan yabancı yatırımların verimlilik arayışından çok pazar ve kaynak arayışına odaklanmasıdır ki, bu da söz konusu yatırımların piyasa konjonktürüne aşırı bağımlılığını ortaya koymaktadır. Bu nedenle, Azerbaycan'daki yabancı yatırımlar esas olarak kaynak çıkarma ve satıştan yanadır ve çeşitlendirilmiş üretime katkıları çok sınırlıdır.¹⁶

Azerbaycan ekonomisinde ekonomik büyümenin doğal kaynaklara bu şekilde bağımlı olması, ekonomide Holland Hastalığı tartışmalarını da doğurmaktadır. Son yıllar bu konuda çeşitli yazarların katkı sağladığı bir bilimsel literatür oluşmaktadır.¹⁷

Yurt dışına göç ve beşeri sermayenin gelişimi alanlarında yaşanan sorunlar ülkedeki ekonomik büyümenin istikrarını tehdit etmektedir. Brownbridge ve Canagarajah, Güney Kafkasya'daki işgücünün beşeri sermayesinin benzer gelişmişlik düzeyine sahip ülkelere göre nispeten yüksek olduğuna ve bunun bölge ülkelerinde göç için ciddi bir teşvik oluşturduğuna işaret ediyor. Çünkü beşeri sermaye kendini tam olarak gerçekleştirme ve azami gelir elde etme

¹² Farid Zulfigarov, Matthias Neuenkirch, "The Impact of Oil Price Changes on Selected Macroeconomic Indicators in Azerbaijan", *Economic Systems*, 44 (2020) 100814, 2020. pp. 1-13.

¹³ Nijat Guliyev, *The Effects of External Shocks on Azerbaijan Economy*, Central Bank of the Republic of Azerbaijan, Working Paper Series, No. 02/2018, 2018.

¹⁴ EBRD, *Azerbaijan Diagnostic*.

¹⁵ ADB, *Azerbaijan: moving toward more diversified, resilient, and inclusive development*, p.16.

¹⁶ UNECE, *Sub-regional Innovation Policy Outlook 2020: Eastern Europe and the South Caucasus*, p.121.

¹⁷ Bknz: Huseyn Valizada, *Effects of Dutch Disease on the economy of Azerbaijan*. Master Thesis, Szegeci Tudományegyetem, 2021; Ibrahim Niftiyev, *Dutch Disease-Led De-Industrialization in the Azerbaijan's Economy: Analysis of the Chemicals Industry*, PhD Dissertation, University of Szeged, Faculty of Economics and Business Administration Doctoral School in Economics, Szeged, 2022; Famil Majidli, *The effects of oil prices and oil production on non-oil exports in an oil-rich country : the case of dutch disease symptom in Azerbaijan*, International Journal of Energy Economics and Policy 12 (3), 2022, pp. 32 – 40; Uzeyir Safarli, *Empirical Analysis of the Dutch Disease in Azerbaijan's Economy*, Master Thesis, the Graduate School of Social Science of Middle East Technical University, Ankara, 2022.

eğilimindedir. Aynı zamanda hanehalkının görece yoksunluğunun da göç eğiliminde büyük rolü vardır.¹⁸ Bu nedenle, Antinyan ve Corazzini (2016) tarafından yapılan çalışmanın sonuçlarına göre, Güney Kafkasya'daki hanelerin referans gruplarına göre göreceli konumu, üyelerinin yurtdışına göç etme niyetinde önemli bir faktördür ve bu bakımdan, Azerbaycanlılar ağırlıklı olarak Rusya'ya göç etme eğilimindedir.¹⁹ Çalışmanın ana sonuçlarından biri, göçün önlenmesi isteniyorsa mutlak yoksulluğun azaltılmasının tek başına yeterli olmayabileceğidir. Bu nedenle görece gelir farklılıklarının azaltılmasına da önem verilmesi gerekmektedir.²⁰

Karşılaştırmalı çalışmalar, Azerbaycan'ın işgücü piyasasında işgücünün beceri uyumsuzluğu sorunu olduğunu göstermektedir. Böylece, Azerbaycan ekonomisinde ekonomik büyümeyi sınırlayan faktörler arasında beşeri sermaye ve bu alandaki yetersiz yatırımlar gösterilmektedir. Özellikle yükseköğretime kayıt oranının ve öğrenci sonuçlarının düşük düzeylerde bulunması ve sağlık sektörü sorunları bu bakımdan çok önemlidir.²¹

Finans ve bankacılık sisteminden kaynaklanan bir takım sorunlar da Azerbaycan'da ekonomik büyümenin istikrarını tehdit etmektedir. Her şeyden önce, ülkede iş dünyasının ucuz finansal kaynaklara erişimi sınırlıdır. Nitekim, hem 2014 yılı petrol fiyat şoku öncesinde, hem de sonrasında ülkede finansal kaynaklara erişim sınırlı düzeyde kalmış ve ülke yüksek faiz oranları ve finansal aracılığın yüksek maliyetli olmasıyla seçilmiştir.²² Azerbaycan'ın bankacılık sektörü, sistemin istikrarını azaltan düşük kredi aktivitesi ve takipteki kredi oranının yüksek düzeyi ile karakterize ediliyor.²³ Yine, Gouranga Das ve diğerlerine göre, Azerbaycan'da yüksek finansman masrafları politika yapımcıların acilen ele alması gereken iki konudan birisidir.²⁴

Bağımsızlık sonrası dönemde Azerbaycan ekonomisinin temel yapısal sorunlarından birisi de kayıtdışılık ve haksız rekabet uyulamalarıdır.^{25 26} Bizim de içinde bulunduğumuz bir çok araştırmacı çeşitli dönemlerde Azerbaycan'da kayıtdışı ekonominin boyutuyla ilgili çeşitli rakamlar ortaya koymuştur. Bu çalışmaların temel ortak özelliği, kayıtdışı ekonominin boyutunun yeteri kadar yüksek oranlarda olduğunu ortaya çıkarmalarıdır. En son "World Econo-

¹⁸ Martin Brownbridge; Sudharshan Canagarajah, *Migration and Remittances in the Former Soviet Union Countries of Central Asia and the South Caucasus: What Are the Long-Term Macroeconomic Consequences?* World Bank Group Europe and Central Asia Region, Policy Research Working Paper 9111, 2020, January.

¹⁹ Armenak Antinyan; Luca Corazzini, *Relative Standing and Temporary Migration: Empirical Evidence from the South Caucasus*. Liuc Papers n. 293, Serie Economia e Impresa 79, Marzo, 2016.

²⁰ Armenak Antinyan; Luca Corazzini, p. 5.

²¹ ADB, *Azerbaijan: moving toward more diversified, resilient, and inclusive development*.

²² ADB, *Azerbaijan: moving toward more diversified, resilient, and inclusive development*.

²³ EBRD, *Azerbaijan Diagnostic*.

²⁴ Gouranga Das et.al, "Key binding constraints, structural reform, and growth potential of Azerbaijan via economic diversification: A computable general equilibrium policy impact analysis", *Journal of Eurasian Studies*, 2020, Vol. 13 (2) 119-144.

²⁵ EBRD, *Azerbaijan Diagnostic*.

²⁶ ADB, *Good Jobs for Inclusive Growth in Central Asia and the South Caucasus*.

mics” tarafından yayınlan çalışma sonuçları Azerbaycan’da kayıtdışı ekonominin GSYİH’nın yüzde 36.8’ine eşit olduğunu göstermektedir.²⁷

Azerbaycan’da gelir eşitsizliği ve keskin bölgesel ekonomik eşitsizlik, ekonomik büyümeyi sınırlayan faktörler arasındadır. Azerbaycan ekonomisindeki gelir eşitsizliği ve GSYİH’nın mutlak payının Bakü’de oluşması ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği açısından endişe kaynağıdır²⁸.

Düşük AR-GE harcamaları ve genel olarak düşük yenilik potansiyeli, Azerbaycan ekonomisinin temel sorunlarından birisidir. Azerbaycan’daki birçok yükseköğretim kurumu, ekonomik büyüme için etkin bir dinamik merkez olarak hizmet etme yeteneğinden yoksundur ve bu, Azerbaycan’ın küresel ekonomide diğer ülkelerle işbirliği ve rekabet etme fırsatlarını sınırlamaktadır. Yükseköğretim ile AR-GE’ye yönelik kamu yatırımları nispeten düşüktür ve uygulamalı araştırmalardan çok temel araştırmalara odaklanmaktadır. Bu nedenle, AR-GE kalitesini ve yeterliliğini artırmak ve bilime yapılan kamu yatırımlarının etkinliğini yükseltmek için hedefe yönelik reformlara ihtiyaç vardır²⁹. Bağırzadeh ve Suleymanova göre de Azerbaycan’da yükseköğretim kurumlarının ekonomik kalkınmaya katkısı çok sınırlı düzeylerde ve bu bakımdan bahsedilen kurumların ülkenin ekonomik kalkınma politikasının ana araçlarından birisi gibi tartışmasız bir şekilde kabul edilmesi yapılması gereken işler sırasındadır³⁰. Yüksek teknoloji parkı oluşturulmasına rağmen yükseköğretim kurumlarında ticarileştirme çabaları etkisiz kalmakta ve bu işgücü piyasasında üretkenliği engellemektedir. Azerbaycan’ın inovasyon potansiyelinin tam anlamıyla hayata geçirilebilmesi için özel sektörde, özellikle küçük ve orta ölçekli işletmelerde araştırma ve geliştirme faaliyetlerine yönelik yatırımların desteklenerek yenilikçi faaliyetlerin teşvik edilmesi gerekmektedir.³¹

Bigos ve Wach, Dünya Bankası İşletme Anketi’nden elde edilen verilere dayanarak, Azerbaycan’ı da kapsayan Güney Kafkasya ülkelerindeki firmalarda inovasyonun ihracat eğiliminin bir nedeni olup olmasını ampirik doğrulamaya çalışmıştır. Araştırma sonuçları, ürün inovasyonunun Güney Kafkasya’daki küçük ve orta ölçekli işletmelerin ihracat eğilimlerini açıklamada önemli bir rol oynadığını gösteriyor. Ayrıca, ihracat olasılığının şirket yapısındaki yabancı sermaye payı ile pozitif ilişkili olduğu görülmektedir. Güney Kafkasya ekonomilerinin yenilikçilik düzeylerinin düşük olduğu düşünüldüğünde, söz konusu şirketlerde yeniliklerin uygulanmasında yabancı yatırımcıların

²⁷ World Economics, *Azerbaijan’s Informal Economy Size. Quarterly Informal Economy Survey (QIES)*, London, 2022, <https://www.worldeconomics.com/Informal-Economy/Azerbaijan.aspx>, 14 Nisan 2023.

²⁸ UNECE, *Sub-regional Innovation Policy Outlook 2020: Eastern Europe and the South Caucasus*, p. 121.

²⁹ World Bank, *Azerbaijan: The Role of Higher Education in Innovation*. © World Bank, 2018.

³⁰ Elshan Bağırzadeh; Turan Suleymanov, “The Contribution of Higher Education Institutions to Economic Development in Post-Soviet Countries: The Case of Azerbaijan”, *People, Power, and Politics in Post-Pandemic World Order*, Edited by Ahmet Gökbek, Erman Akıllı and Burak Güneş, Cambridge Scholars Publishing, 2023 April, pp.124-143.

³¹ UNECE, *Sub-regional Innovation Policy Outlook 2020: Eastern Europe and the South Caucasus*.

önemli bir rol oynadığı ortaya çıkmaktadır. Bu durum, söz konusu ülkelerin inovasyon potansiyelini artırmada yabancı sermayeyi çekmenin önemini de göstermektedir.³²

Azerbaycan'ın dünya ekonomisine entegrasyonu yönünde de bazı sorunlar bulunmaktadır. Nitekim, Azerbaycan'ın DTÖ üyesi olmaması, DTÖ üyesi ülkelere ihracatını belli bir ölçüde de olsa, sınırlandırmaktadır.³³

2022 yılında başlayan Ukrayna-Rusya savaşı, Azerbaycan ekonomisi için de birçok ekonomik risk oluşturmaktadır. Bunların arasında en önemlilerinden biri de yurt dışından işçi dövizlerinin azalmasıdır. Ratha ve Kim tarafından yapılan araştırmaya göre, Rusya'da ekonomik aktivitedeki düşüşün ve Rus rublesinin ABD doları karşısında zayıflamasının ikili etkileri sonucunda Rusya'dan Azerbaycan'a yurt dışından yapılan havalelerin keskin bir şekilde azalması bekleniyor. Çalışma ayrıca 2020 yılı göstergelerine göre Azerbaycan'da yurt dışından gelen işçi dövizlerinin ihracatın yüzde 9,2'sini oluşturduğuna ve bu gelirlerin yarısından fazlasının Rusya'dan geldiğine de dikkat çekiyor.³⁴

2.3. Ekonomik büyüme için bazı ilave imkanlar

Petrol fiyatlarının yüksek düzeyi, her zaman Azerbaycan için ek ekonomik büyüme fırsatı yaratmaktadır.³⁵ Ancak başta tarım ve turizm sektörleri olmak üzere petrol dışı sektörü güçlendirmeye yönelik adımlar bu açıdan daha önemlidir. Devlet desteği harcamalarının tarımda daha iyi kullanılması, AR-GE, kırsal altyapı, temel eğitim, teknik ve mesleki eğitim ve öğretime daha fazla yatırım yapılması, tarım sigortası mekanizmasının iyileştirilmesi ve tarıma dayalı sanayinin geliştirilmesi temel önceliklerdir. Turizm sektöründe öncelikle turizm altyapısının geliştirilmesi ve genişletilmesi için uygun mali kaynaklar sağlanmalıdır. Bu alandaki hizmet kalitesinin artması için de çalışan personel becerilerinin güçlendirilmesi gerekmektedir.³⁶ Gouranga Das ve diğerlerine göre de Azerbaycan'da tutarlı politika reformları, üretkenlik artışı ve petrol dışı sektörlerden, yani turizm ve tarımdan artan ihracat nedeniyle 2030 yılına kadar büyüme hızlanabilir.³⁷

Azerbaycan'ın küçük iç pazarı, doğal kaynak dışı malların ve ticari malların üretimini büyük ölçüde sınırladığından, bu ülke için ihracata dayalı bir ekonomik büyüme modeline geçiş çok önemlidir. Bu bakımdan, Çin'in başlat-

³² Krystian Bigos; Krzysztof Wach, "Product Innovation as the Cause of Export Propensity in the Caucasus: Empirical Evidence for Armenia, Azerbaijan and Georgia", Central Asia and the Caucasus, English Edition, *Journal of Social and Political Studies*, Volume 22, Issue 2, 2021, pp. 90-100.

³³ UNECE, *Sub-regional Innovation Policy Outlook 2020: Eastern Europe and the South Caucasus*, p.122

³⁴ Dilip Ratha; Eung Ju Kim, *Russia-Ukraine Conflict: Implications for Remittance flows to Ukraine and Central Asia*, KNOMAD, Policy Brief 17, March 4, 2022.

³⁵ EIU, *Azerbaijan Country Report*. London, 2022, April, p. 2.

³⁶ ADB, *Azerbaijan: moving toward more diversified, resilient, and inclusive development*, pp. 16-18.

³⁷ Gouranga Das et.al, *Key binding constraints, structural reform, and growth potential of Azerbaijan via economic diversification: A computable general equilibrium policy impact analysis*.

tuğu Kuşak ve Yol Girişimi, Azerbaycan için yeni ticaret ve yatırım fırsatları yaratıyor. Özellikle de Orta Koridor üzerinde yer alan Azerbaycan'ın bu girişimden yararlanma imkanları daha fazladır. Fakat, Gigauri ve Damenia, Kuşak ve Yol Girişimi açısından Azerbaycan'ın da dahil olduğu Güney Kafkasya'da sürdürülebilir kalkınmayı kolaylaştırmak için ileri teknoloji, endüstriyel ve altyapı modernizasyonunun çok önemli olduğuna inanıyor. Yazarlar, girişim kapsamında uygulanan altyapı projelerine yapılan yatırımların bölgede ekonomik kalkınmayı destekleyebileceğini ve yoksulluğu azaltabileceğini belirtmektedir.³⁸ UNECE raporuna göre de, bunlar Avrupa'dan Çin'e ve Türkistan'a yük taşımacılığında alternatif imkanlara, farklı fırsatlara ve yayılma etkilerine sahiptir.³⁹ Yine, Schuhbert ve Thees, Kuşak ve Yol Girişimi'nin bölgedeki turizm ve turizm dışı sektörlerde ihracat çeşitlendirmesi için bir temel oluşturduğuna ve Azerbaycan'ın Kuşak ve Yol Girişimi faaliyetlerini yerel ekonomik sistemine entegre etme potansiyeline sahip olduğuna inanıyor. Ancak bu, aynı zamanda Trans-Avrasya Koridoru'nun gelişimine ve yerel girişimcilerin ve kurumların kalkınma girişimlerini destekleme ve genişletmeye hazır olma durumuna da bağlıdır.⁴⁰

II. Karabağ savaşının ardından Güney Kafkasya'da ortaya çıkan yeni ekonomik fırsatlar, özellikle Azerbaycan için büyük faydalar vaat ediyor. Savaştan önce bile, Saha ve diğerleri bu konuyu ele almıştır. Araştırma sonuçları, Karabağ sorununun çözümünün Azerbaycan'a şu faydaları sağlayacağını gösteriyordu:

1) Ülke, başta askeri harcamalar olmak üzere çatışmayla ilgili giderlerinden tasarruf edecek ve tasarruf edilen kaynakları başka alanlara yönlendirme fırsatı bulacaktır;

2) Azerbaycan artan su kıtlığı sorununu Ermenistan ile ortak su kaynaklarını daha iyi kullanarak çözmeye çalışacak ve Kür-Araz su sistemlerinden daha fazla ve daha kaliteli su elde etme imkanına kavuşacaktır;

3) Çatışma nedeniyle yüksek olan ülke risk düzeyi düşebilir ve bu, ülkede portföy ve doğrudan yabancı yatırımları artırır ve sonuçta ekonomik büyümeyi teşvik edebilir;

4) Bölgede kapalı olan sınırların açılması Azerbaycan'ın dış ticaretini ve transit ticaretteki payını artıracaktır.⁴¹

II. Karabağ savaşından sonra Azerbaycan ekonomisi ekonomik kalkınma açısından büyük fırsatlar elde etti. Her şeyden önce, ülkenin işgal altındaki toprakları yeniden ulusal ekonomiye katıldı. İkinci olarak, işgalden kurtarı-

³⁸ Iza Gigauri; Nino Damenia, "Economic Expectations of the Belt and Road Initiative for the South Caucasus, with Emphasis on Georgia", *Business and Economic Research*, Vol. 9, No. 1, 2019, pp. 173-199.

³⁹ UNECE, *Sub-regional Innovation Policy Outlook 2020: Eastern Europe and the South Caucasus*, p. 230.

⁴⁰ Arne Schuhbert; Hannes Thees, "Of routes and corridors: Challenges and opportunities for Silk Road destinations in the Southern Caucasus", *Journal of Tourism, Heritage & Services Marketing*, Vol. 62, 2020, pp. 21-29.

⁴¹ David Saha et.al., *The economic effect of a resolution of the Nagorno-Karabakh conflict on Armenia and Azerbaijan*, 15 June, © 2018 BE Berlin Economics GmbH, 2018.

lan bölgelerin yeniden inşası ve ülke içinde zorla yerinden edilmiş nüfusun bölgeye yerleşmesinin sağlanması, önümüzdeki yıllarda ekonomik büyüme için belirli fırsatlar yaratmaktadır.⁴² Nitekim, Yusifsoy ve Özsuher tarafından yapılan bir araştırma, Ermenistan'ın işgal girişimleri sonucunda yerlerinden göç etmek zorunda kalan Azerbaycan vatandaşlarının yüzde 70'inin istisnasız bir şekilde kendi topraklarına döneceğini, yüzde 28'inin ise şartlar yeterli olursa döneceğini göstermektedir.⁴³ Görüldüğü gibi, Azerbaycan'ın farklı bölgelerine geçici olarak yerleşmiş olan zorla yerinden edilmiş insanların mutlak çoğunluğu topraklarına dönmeye hazır olduğunu ifade etmektedir. "Azerbaycan 2030: Sosyo-Ekonomik Kalkınmanın Ulusal Öncelikleri"nde de beş ulusal öncelikten biri işgalden kurtarılan topraklara büyük dönüş olarak belirlenmiş ve bunun gerçekleşmesi için bölgede sürdürülebilir yerleşimin sağlanması ve yeniden ekonomik entegrasyon hedeflenmiştir.⁴⁴

3. Metod ve Materyaller

Bu araştırma, modern ekonomik büyüme teorisi temelinde pandemi sonrası koşullarda Azerbaycan'ın ekonomik kalkınma beklentilerini analiz etmek amacıyla, bu ülkede ekonomik büyüme trendini, fiziki sermaye, beşeri sermaye ve teknolojideki gelişmeleri yansıtan akademik çalışmaları, küresel sıralamaları ve istatistiksel verileri incelemeye, yorumlamaya ve değerlendirmeğe olanak sağlayan nitel araştırma ve karşılaştırmalı analiz yöntemlerinin uygulanmasına dayanmaktadır.

Çalışmada şu açık kaynaklardan elde edilen istatistiksel veriler kullanılmıştır: IMF Dünya Ekonomik Görünüm Veritabanı, Ekonomik Karmaşıklık Endeksi (ECI), Küresel İnovasyon Endeksi (WIPO), Kırılgan Devletler Endeksi (FSI), Ağ Hazırlık Endeksi (NRI). Bu istatistiksel kaynaklar, Azerbaycan'ın ekonomik büyüme beklentilerinin ve ekonomik büyümesini belirleyen temel faktörlerin karşılaştırmalı bir analizini yapmayı büyük ölçüde mümkün kılmaları dolayısıyla seçilmiştir.

4. Bulgular

Azerbaycan'ın pandemi sonrası ekonomik kalkınma beklentilerinin analizi, bu ülke için ekonomik büyümenin sürdürülebilirliğini belirleyen ana göstergeler üzerinden yapılmaya çalışılmıştır. Bu bakımdan, modern ekonomik büyüme teorisinden hareketle, genel olarak ülkenin fiziki sermaye, beşeri sermaye ve teknolojik gelişim göstergelerine odaklanılmıştır.

Şekil 1'den de görülebileceği gibi, Azerbaycan'da yatırımların veya fiziki sermaye yatırımlarının GSYİH içindeki payı hem dünya ortalamasına, hem

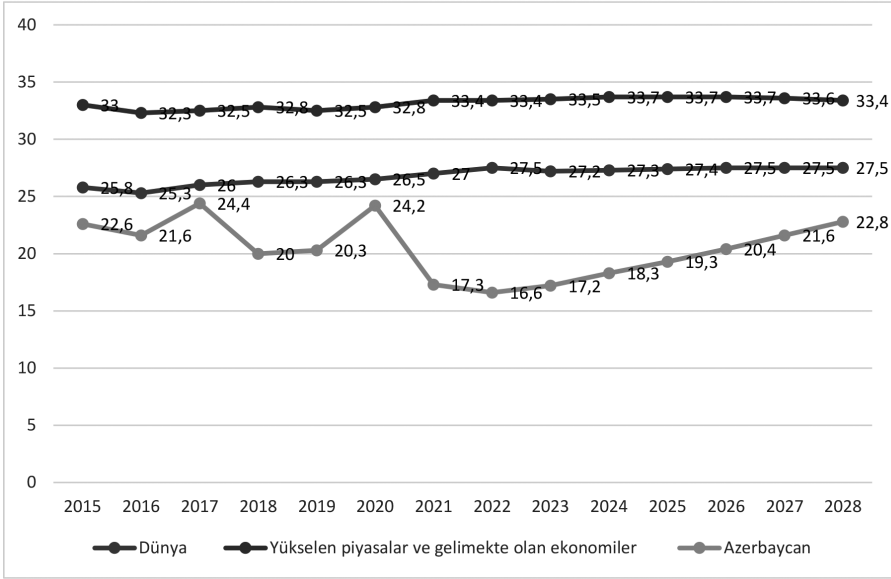
⁴² Edalet Muradov; Elsen Bağırzade, *Azerbaycan İqtisadiyyatı (infoqrafika)*, Bakı: Serq-Qerb nesriyyati, 2021, s. 18.

⁴³ Aytık Yusifsoy; Esra Özsuher, "Evaluation on the Return Motivation of People that Exposed to Internal Migration in Azerbaijan" [in Turkish], *Vakanwis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (1), 2022, pp. 467-510.

⁴⁴ The Republic of Azerbaijan, *Azerbaijan 2030: National Priorities of Socio-Economic Development*. 02 February, 2021, <https://president.az/en/articles/view/50474>, 14 Nisan 2023

de yükselen piyasalar ve gelişmekte olan ekonomilere kıyasla önemli ölçüde düşüktür. Hatta bu gösterge son yıllarda sürekli azalmıştır. IMF tahminleri, bu göstergenin 2023'ten 2028'e doğru kademeli olarak yükseleceğini, fakat yine de dünya ve yükselen piyasalar ve gelişmekte olan ekonomiler ortalamalarının altında seyredeceğini gösteriyor.

Şekil 1. Azerbaycan'da toplam yatırımların GSYİH'da payı (yüzde)

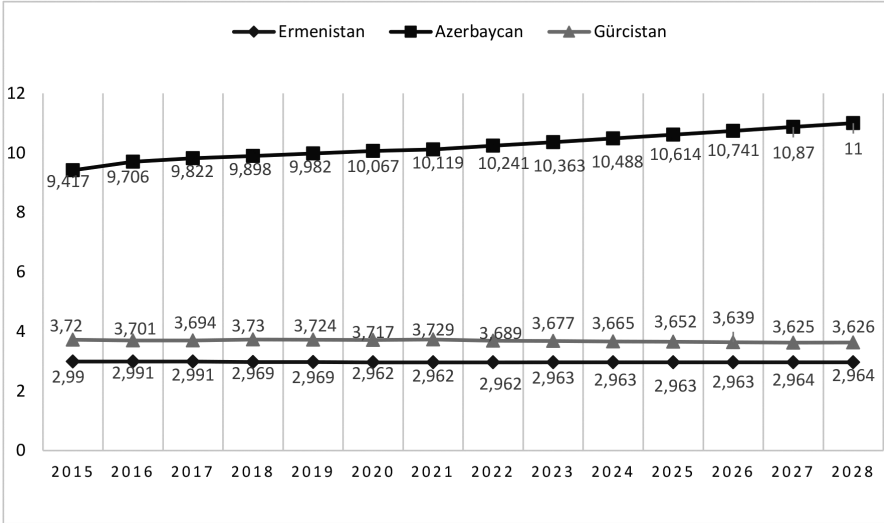

Not: 2023-2028 yılları arasındaki veriler tahmindir.

Kaynak: IMF World Economic Outlook Database: April, 2023

Şekil 2, 2028 yılına kadar Güney Kafkasya'nın diğer ülkeleri olan Ermenistan ve Gürcistan'nın aksine olarak, Azerbaycan nüfusunun çok yüksek olmayan bir oranda artmaya devam edeceğini tahmin edildiğini göstermektedir. Şekil 3'e göre ise ülkeden insan kaçıışı ve beyin göçü endeksinde göreceli olarak artış kaydedilmiş olsa da, Azerbaycan bu bakımdan Güney Kafkasya'nın diğer ülkeleriyle kıyaslanıldığında daha iyi durumdadır. Her iki şekildeki göstergeler Azerbaycan'da işgücünün gelişim trendini de belli ölçüde belirlemektedir.

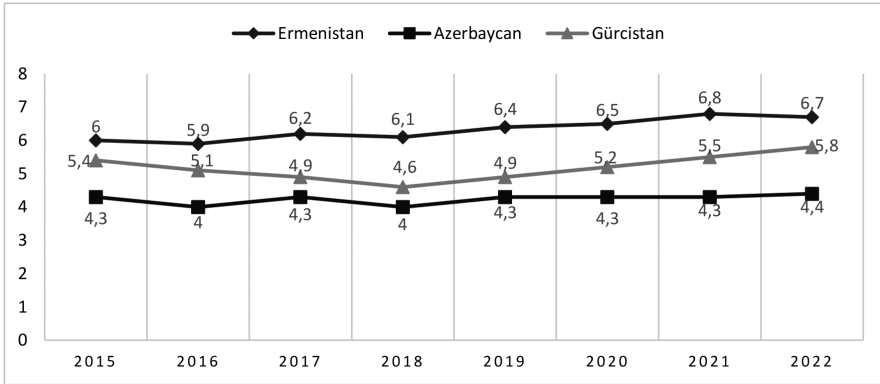
Şekil 2. Azerbaycan'da toplam nüfus sayısı, milyon kişi

Not: 2023-2028 yılları arasındaki veriler tahmindir.

Kaynak: IMF World Economic Outlook Database: April, 2023

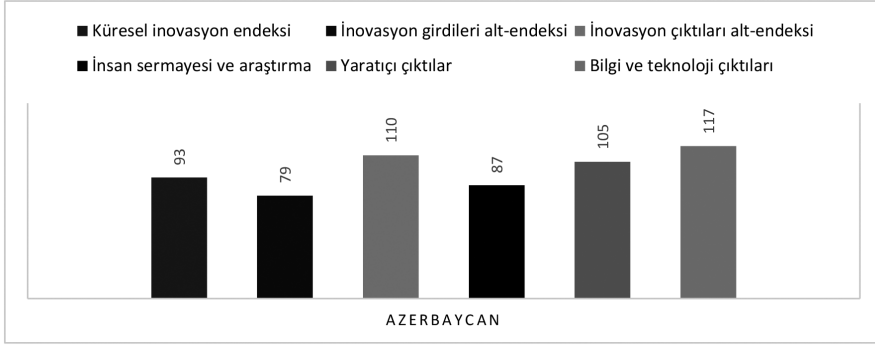
Şekil 3. Azerbaycan'ın insan kaçıışı ve beyin göçü endeksi

Kaynak: Fragile States Index 2022, the Fund for Peace

Şekil 4-7, Azerbaycan'da insan sermayesinin, teknolojinin ve ekonominin yenilikçi gelişiminin durumunu ifade ediyor. Şekil 4'den görüldüğü üzere Azerbaycan küresel inovasyon endeksinde 132 ülke arasında 93. sıradadır. Yine ülkenin inovasyon çıktıları alt-endeksi, inovasyon girdileri alt-endeksinde daha kötü durumdadır. Bilgi ve teknoloji çıktıları göstergesine baktığımızda ise Azerbaycan'ın bu alandaki konumunu iyice düzeltmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır.

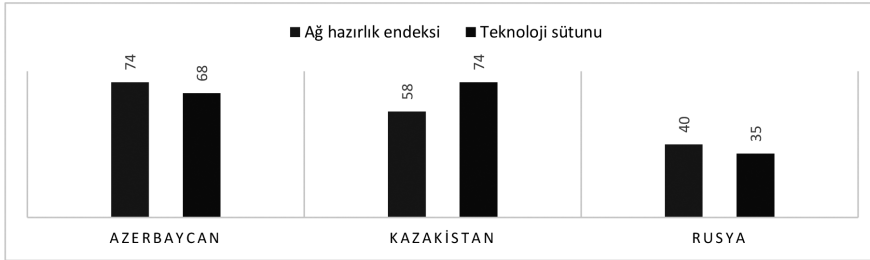
Şekil 4. Azerbaycan'ın küresel inovasyon endeksi ve bazı alt-endeksleri üzere 132 ekonomi arasındaki konumu, 2022

Kaynak: Global Innovation Index 2022, WIPO

Şekil 5, Azerbaycan'da ağ ekonomisinin gelişim durumunu değerlendirme imkanı sağlıyor. Görüldüğü gibi, ağ hazırlık endeksi üzere Azerbaycan 130 ülke arasında 74. sırada bulunmakta ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri arasında bu bakımdan en iyi konumda olan ilk iki ülke – Rusya ve Kazakistan'dan da iyice geridedir. Adıgeçen endeksin teknoloji sütünü üzere ise Kazakistan'la kıyaslandığında Azerbaycan'ın konumu daha iyi olsa da, bu alanda da küresel konumunu iyileştirmesi gerekmektedir.

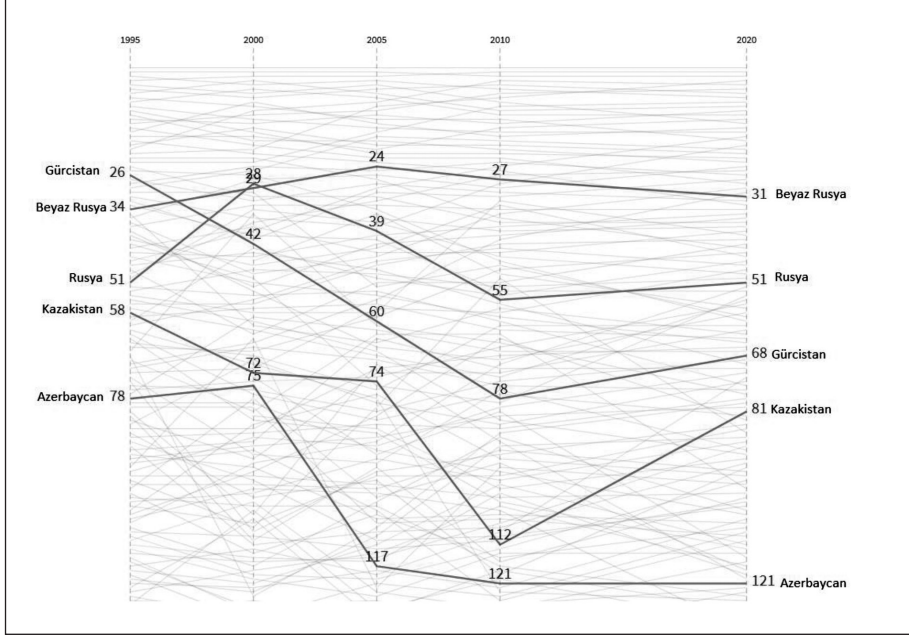
Şekil 5. Azerbaycan'nın ağ hazırlık endeksi üzere 130 ekonomi arasındaki konumu, 2022

Kaynak: Network Readiness Index 2022, Portulans Institute

Ekonominin karmaşıklık düzeyi, fiziki sermaye yatırımları, beşeri sermaye ve teknolojik gelişmenin bir sonucu olarak da görülebilir. Ekonominin karmaşıklık düzeyinin artması ekonomik büyümenin sürdürülebilirliğini de artırmaktadır. Şekil 6'dan da görülebileceği gibi, Azerbaycan'ın ekonomik karmaşıklık üzere dünya sıralamasındaki konumu 1995'ten bu yana önemli ölçüde kötüleşmiştir. Şekil 6'da son on yıla bakıldığında ise, Azerbaycan'ın ekonomik karmaşıklık üzere dünyadaki konumunda hiçbir değişiklik olmadığı halde, Gürcistan ve Kazakistan gibi komşularının bu alanda iyice ilerlediği görülebilir.

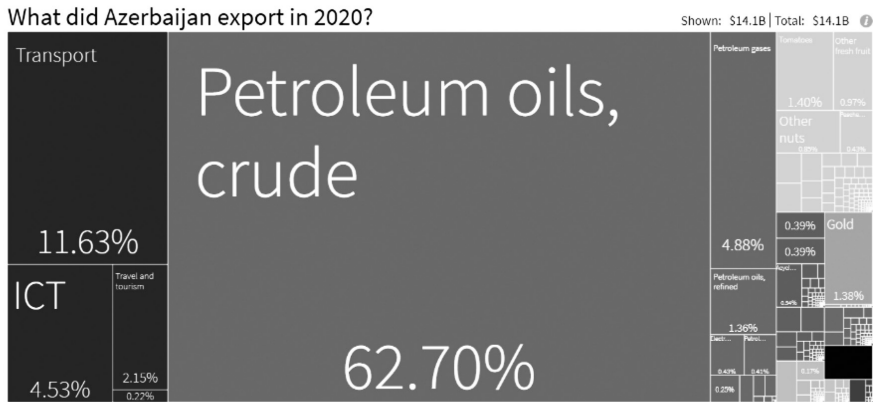
Şekil 6. Azerbaycan'ın Ekonomik Karmaşıklık İndeksi Üzre Dünya Sıralamasındaki Konumu, 1995-2020

Kaynak: Atlas of Economic Complexity, Harvard University

Şekil 7, Azerbaycan ekonomisinin düşük karmaşıklık düzeyini açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Öyle ki, Azerbaycan'ın ihracatının mutlak çoğunluğu hidrokarbon kaynakları ve bunlarla ilgili ürünler olmakla birlikte, genel olarak ihracatında katma değeri düşük ürünler de ağırlıktadır.

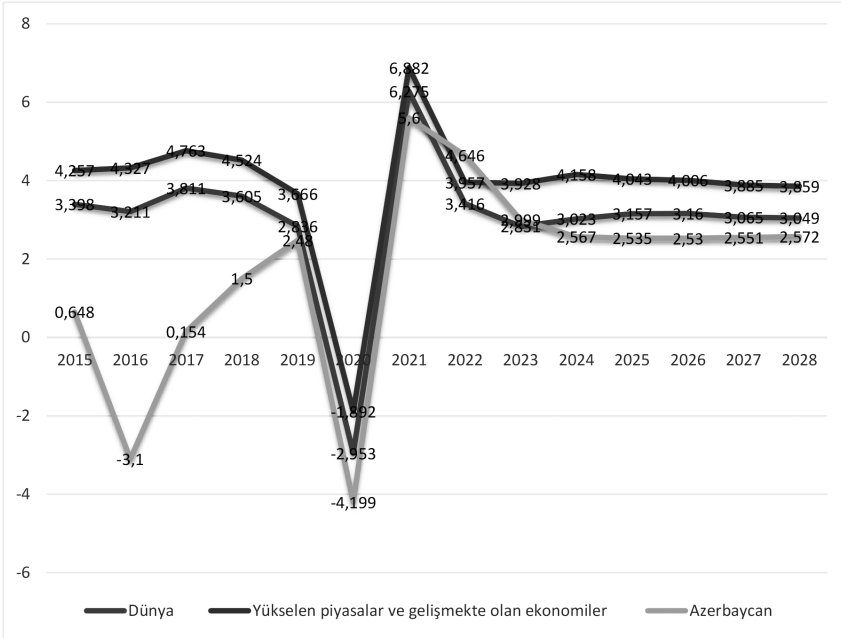
Şekil 7. Azerbaycanın ihracat yapısı, 2020

Kaynak: Atlas of Economic Complexity, Harvard University

Şekil 8, Azerbaycan ekonomisinin 2020’de önemli ölçüde küçüldüğünü gösteriyor. Ancak 2021 yılında ekonomi toparlanma sürecine girmiş ve 2020 yılındaki kayıplarını telafi etmiştir. IMF tahminlerine göre, Azerbaycan’ın 2023 ile 2028 yılları arasındaki ekonomik büyüme oranları, dünya ve yükselen piyasa ve gelişmekte olan ekonomilerin büyüme göstergelerinden daha az – yıllık yüzde 3’ün altında olacaktır.

Şekil 8. Azerbaycan’ın Ekonomik Büyümesi (Sabit Fiyatda GSYİH’nın Değişim Yüzdesi)

Not: 2023–2028 yılları arasındaki veriler tahmindir.

Kaynak: IMF World Economic Outlook Database: April, 2023

5. Tartışma

Bu çalışmada, pandemi sonrası dönemde Azerbaycan’da ekonomik büyümenin ana faktörlerinin neler olduğu, ekonomik büyümenin sürdürülebilirliğini hangi temel etmenlerin tehdit ettiği, ekonomik büyüme için ek fırsatlar var mı, varsa bunlardan nasıl yararlanılabilir sorularına yanıt aranmaya çalışılmıştır. Bu sorulara yanıt bulmak için yapılan analizlerde ise modern ekonomik büyüme teorisi temel alınmıştır.

Modern ekonomik büyüme teorisi, ekonomilerin büyümesinin aslında fiziki sermaye, beşeri sermaye ve teknolojiler olmak üzere üç ana nedeni veya faktörü olduğunu ve bu büyümenin sürdürülebilirliğinin daha çok beşeri sermaye ve teknolojilerin gelişmesine dayandığını göstermektedir.⁴⁵ Araştırma sonuçları,

⁴⁵ Acemoğlu, *Introduction to Modern Economic Growth*.

bugün Azerbaycan'ın beşeri sermaye ve teknolojik gelişme açısından çok geride olduğunu ve son yıllarda fiziki sermaye yatırımları da dahil olmak üzere bu ekonomiye yapılan yatırımlarda belirli düşüşler gözlemlendiğini gösteriyor. Sonuç olarak, bu ülke üretkenliğe ve yeniliğe dayalı bir ekonomi değil, doğal kaynaklara, katma değeri düşük ürünlerin üretimine ve ihracatına dayalı ve yeterince çeşitlendirilmemiş bir ekonomi olarak kalmaktadır.⁴⁶ Böyle bir ekonomik yapıya sahiplik, yani birincil sektör mallarının ihracatına bağımlılık ülke ekonomisinin temel özelliği olmaya devam ettiğinden, bu ekonominin pandemi sonrası dönemde de dış şoklara karşı yeteri kadar kırılğan olacağı tahmin edilebilir. Bu açıdan bakıldığında, orta vadeli ekonomik perspektifte, bu ülkenin ekonomik büyümesinin, hammadde fiyatlarındaki değişimlerden, ana ticaret ortakları ve yatırımcı ülkelerde yaşanan ekonomik büyüme hızındaki değişimlerden önemli ölçüde etkileneyeceği görülmektedir. Rusya-Ukrayna savaşının devam etmesi, küresel gıda ve enerji krizinin sürmekte olması, küresel enflasyon sorunun henüz çözülmemesi ve küresel bir durgunluk olasılığının artması gibi birçok faktör ise bu değişikliklerin olumsuz yönde olma ihtimalini kuvvetlendiriyor. Zaten, 2028 yılına kadar Azerbaycan ekonomisinin büyümesiyle ilgili IMF tarafından yapılan tahminlerin yıllık yüzde 3'ün altında seyretmesi de Azerbaycan gibi gelişmekte olan ve uzun süre yüksek büyüme oranlarına ulaşmış bir ekonomi için hiç de iyimser bir durum olarak gösterilemez. Bu nedenle, Azerbaycan'ın ekonomik büyümenin yeni itici güçleri ve kaynakları üzerinde arayışını yoğunlaştırması önemlidir. Özellikle tarıma dayalı sanayi, petrokimya ve diğer doğal kaynaklara dayalı sanayi, nakliye ve lojistik hizmetleri, bilgi ve iletişim teknolojisi hizmetleri ve turizm gibi sektörler, ülkede ekonomik büyümenin yeni itici güçleri olabilir.⁴⁷⁻⁴⁸

Ülkenin ekonomik büyümenin yeni itici güçlerini harekete geçirme çabalarını olumlu yönde etkileyen bir dizi faktör de vardır. Özellikle Rusya'ya uygulanan yaptırımların Azerbaycan ekonomisine olan ilgiyi belli ölçüde artırması, II. Karabağ Savaşı sonrasında bölgede ortaya çıkan yeni ekonomik işbirliği ve kalkınma fırsatları, Ukrayna-Rusya savaşı ile birlikte Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi'nin önemli halkalardan biri olan ve Azerbaycan'ın da yerleştiği Orta Koridor'un artan önemi, yine Avrupa Birliği ile Azerbaycan arasındaki ekonomik ve enerji işbirliğinin daha da derinleşmesi bu faktörlerin başında gelmektedir. Fakat, tüm bu olanaklardan verimli bir şekilde yararlanmak için Azerbaycan'ın bir çok alanda ekonomik reformlara gitmesinin de önemi ortadadır. Özellikle de, ülkede Azerbaycan gibi küçük ekonomilerin başlıca kalkınma talebi olan ihracata yönelik ekonomik büyüme modeline geçişin sağlanması, iyi çalışan ekonomik kurumlar ve yönetim sistemleriyle girişimciliğin, bilhassa küçük ve orta boy işletmelerin gelişimini sağlayacak elverişli girişimcilik ortamının oluşturulması büyük önem taşımaktadır. Bu bakımdan, Azerbaycan'ın ekonomik kalkınma perspektifi açısından gelecek araştırmalarda bu konuların da detaylı bir şekilde ele alınması büyük öneme haizdir.

⁴⁶ UNECE, *Sub-regional Innovation Policy Outlook 2020: Eastern Europe and the South Caucasus*.

⁴⁷ ADB, *Azerbaijan: moving toward more diversified, resilient, and inclusive development*.

⁴⁸ Gouranga Das et.al, *Key binding constraints, structural reform, and growth potential of Azerbaijan via economic diversification: A computable general equilibrium policy impact analysis*.

Kaynakça

- ACEMOGLU, Daron: *Introduction to Modern Economic Growth*. Princeton University Press, 2009.
- ANTINYAN, Armenak; CORAZZINI, Luca: Relative Standing and Temporary Migration: Empirical Evidence from the South Caucasus. Liuc Papers n. 293, Serie Economia e Impresa 79, Marzo, 2016.
- ADB: Good Jobs for Inclusive Growth in Central Asia and the South Caucasus, © 2019 Asian Development Bank, October 2019.
- ADB: Azerbaijan: moving toward more diversified, resilient, and inclusive development, Manila, August, © Asian Development Bank, 2020.
- BAGIRZADEH, Elshan; SULEYMANOV, Turan: “The Contribution of Higher Education Institutions to Economic Development in Post-Soviet Countries: The Case of Azerbaijan”, *People, Power, and Politics in Post-Pandemic World Order*, Edited by Ahmet Gökbek, Erman Akıllı and Burak Güneş, Cambridge Scholars Publishing, April 2023, pp.124-143
- BIGOS, Krystian; WACH, Krzysztof: “Product Innovation as the Cause of Export Propensity in the Caucasus: Empirical Evidence for Armenia, Azerbaijan and Georgia”, *Central Asia and the Caucasus, English Edition, Journal of Social and Political Studies*, Volume 22, Issue 2, 2021, pp. 90-100.
- BROWNBRIDGE, Martin; CANAGARAJAH, Sudharshan: Migration and Remittances in the Former Soviet Union Countries of Central Asia and the South Caucasus: What Are the Long-Term Macroeconomic Consequences? World Bank Group Europe and Central Asia Region, Policy Research Working Paper 9111, January 2020.
- DAS, Gouranga et.al: “Key binding constraints, structural reform, and growth potential of Azerbaijan via economic diversification: A computable general equilibrium policy impact analysis”, *Journal of Eurasian Studies*, 2022, Vol. 13 (2) 119-144.
- EBRD: Azerbaijan Diagnostic, London, March 2019.
- EBRD: Transition Report 2021-2022, London, November 2021.
- EBRD: Transition Report 2022-2023, London, November 2022.
- EIU: Azerbaijan Country Report, London, April 2022.
- GIGAURI, Iza; DAMENIA, Nino: “Economic Expectations of the Belt and Road Initiative for the South Caucasus, with Emphasis on Georgia”, *Business and Economic Research*, Vol. 9, No. 1, 2019, pp. 173-199.
- GULIYEV, Nijat: The Effects of External Shocks on Azerbaijan Economy, Central Bank of the Republic of Azerbaijan, Working Paper Series, No. 02/2018, 2018.
- MAJIDLİ Famil: The effects of oil prices and oil production on non-oil exports in an oil-rich country : the case of dutch disease symptom in Azerbaijan, *International Journal of Energy Economics and Policy* 12 (3), 2022, pp. 32 - 40.

- MURADOV, Edalet; BAGIRZADE, Elsen: Azerbaijan iqtisadiyyatı (infoqrafika), Bakı: Serq-Qerb nesriyyatı, 2021.
- NIFTIYEV, Ibrahim: Dutch Disease-Led De-Industrialization in the Azerbaijan's Economy: Analysis of the Chemicals Industry, PhD Dissertation, University of Szeged, Faculty of Economics and Business Administration Doctoral School in Economics, Szeged, 2022.
- RATHA, Dilip; KIM, Eung Ju: Russia-Ukraine Conflict: Implications for Remittance flows to Ukraine and Central Asia, KNOMAD, Policy Brief 17, March 4, 2022.
- SAFARLI, Uzeyir: *Empirical Analysis of the Dutch Disease in Azerbaijan's Economy*, Master Thesis, the Graduate School of Social Science of Middle East Technical University, Ankara, 2022.
- SAHA, David et.al: The economic effect of a resolution of the Nagorno-Karabakh conflict on Armenia and Azerbaijan, 15 June, © 2018 BE Berlin Economics GmbH., 2018.
- SCHUHBERT, Arne; THEES, Hannes: "Of routes and corridors: Challenges and opportunities for Silk Road destinations in the southern Caucasus", Journal of Tourism, Heritage & Services Marketing, Vol. 62, 2020, pp. 21-29.
- THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN: Azerbaijan 2030: National Priorities of Socio-Economic Development, 02 February 2021, (Çevrim içi) <https://president.az/en/articles/view/50474>, 14 Nisan 2023.
- UNECE: Sub-regional Innovation Policy Outlook 2020: Eastern Europe and the South Caucasus, New York: United Nations, 2021.
- VALIZADA, Huseyn: Effects of Dutch Disease on the Economy of Azerbaijan, Master Thesis, Szegedi Tudományegyetem, 2021.
- WORLD BANK: Azerbaijan: The Role of Higher Education in Innovation, © World Bank, 2018.
- WORLD ECONOMICS: Azerbaijan's Informal Economy Size, Quarterly Informal Economy Survey (QIES), London, 2022, (Çevrim içi) <https://www.worldeconomics.com/Informal-Economy/Azerbaijan.aspx>, 14 Nisan 2023.
- ZULFIGAROV, Farid; NEUENKIRCH, Matthias: "The Impact of Oil Price Changes on Selected Macroeconomic Indicators in Azerbaijan", Economic Systems 44 (2020) 100814, 2020, pp. 1-13.
- YUSİFSOY, Aytık; OZSÜER, Esra: "Evaluation on the Return Motivation of People that Exposed to Internal Migration in Azerbaijan" [in Turkish], Vakanuvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 7 (1), 2022, pp. 467-510.

Extended Abstract

The Post-Pandemic Economic Development Perspective Of Azerbaijan

In the study, the economic development perspective of Azerbaijan in the post-pandemic period is analyzed. The analysis mainly focuses on the developments in physical capital, human capital and technology, which are the main causes of economic growth revealed by the modern economic growth theory. In this respect, the main research questions of the study are:

- 1) What are the main factors of economic growth in Azerbaijan in the post-pandemic period?
- 2) What are the main factors that threaten the sustainability of economic growth in Azerbaijan?
- 3) What are the additional opportunities for economic growth in Azerbaijan and how can they be exploited?

The research results show that today Azerbaijan is far behind in terms of human capital and technological development, and certain decreases have been observed in investments in the economy, including physical capital investments, in recent years. As a result, this country is not an economy based on productivity and innovation and remains an insufficiently diversified economy based on natural resources, production and export of low value-added products. The existence of such an economic structure, that is, being dependent on the exports of primary sector goods, shows that the country's economy will be vulnerable to external shocks in the post-pandemic period. From this point of view, in the medium-term economic perspective, it is seen that the economic growth of this country will be significantly affected by the changes in raw material prices and the changes in the economic growth rate experienced in the main trading partners and investor countries. Many factors such as the continuation of the Russia-Ukraine war, the ongoing global food and energy crisis, the fact that the global inflation problem has not yet been resolved, and the possibility of global economic recession increase the likelihood of these changes being negative.

Therefore, it is important for Azerbaijan to intensify its search for new drivers and sources of economic growth. In particular, sectors such as agro-industry, petrochemical and other natural resource-based industries, transport and logistics services, information and communication technology services, and tourism could be new drivers of economic growth in the country. There are also a number of factors that positively influence the country's efforts to mobilize new drivers of economic growth. The most important of these factors are as follows:

- 1) the sanctions imposed on Russia increased the interest in the Azerbaijani economy to a certain extent;
- 2) the emergence of new economic cooperation and development opportunities in the region after the Second Karabakh War;
- 3) the war between Ukraine and Russia increased the importance of the Middle Corridor, where Azerbaijan also settled;
- 4) the further deepening of economic and energy cooperation between the European Union and Azerbaijan in recent times.

However, it is obvious that Azerbaijan needs to make economic reforms in many fields in order to benefit from all these opportunities efficiently. In particular, it is of great importance to ensure the transition to an export-oriented economic growth model, which is the main development demand of small economies as Azerbaijan, and to create a favorable entrepreneurial environment that will enable the development of entrepreneurship, especially small and medium-sized enterprises, with well-functioning economic institutions and management systems.

II. Karabağ Savaşı Sürecinde Rus Medyasında Erdoğan ve Türkiye

Erdogan And Turkiye In The Russian Media During The 2nd Karabakh War

Hüseyin ALTINALAN*

* Doktora Öğrencisi, Bakü Azerbaycan

Orcid Id: 0000-0002-8786-6654

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Hüseyin Altınalan
Azerbaycan Bakü Devlet Üniversitesi
Gazetecilik Fakültesi Azerbaycan

E-posta / E-mail:
altinalanhuseyin@gmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:
16 Mart 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
6 Haziran 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Citation:
Hüseyin Altınalan "II. Karabağ Savaşı Sürecinde Rus Medyasında Erdoğan ve Türkiye", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 133, Sayı 263, İstanbul 2023, s. 207-218.

doi: 10.55773/tda.1265701

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Karabağ'ın işgali ve sonrası her önemli gelişmede Rusya belirleyici rol oynamış, sorunun büyümesinde veya ateşkese varılmasında Moskova'nın izlediği politika etkili olmuştur. Rusya tarafsız olduğu yönünde açıklama yapsa da Ermenistan yanlısı politika izlediği suçlamasıyla karşı karşıya bulunmaktadır. Bu çalışmada, Rusya'daki çeşitli medya kuruluşlarının İkinci Karabağ Savaşı sürecinde Türkiye'ye karşı izlediği yayın politikası incelenecektir. Söz konusu medya kuruluşlarının taraflı olup olmadıkları, hangi stratejiyi izledikleri, suçlarken kullandıkları argümanlar ve uyguladıkları psikolojik savaş yöntemleri ayrıntılı olarak ele alınacak, yer geldikçe yorumlamalara yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: II. Karabağ Savaşı, Meyda, Rusya, Erdoğan.

Abstract

Russia played a decisive role in the occupation of Karabakh and in every important development after it, and the policy followed by Moscow was effective in the growth of the problem or in reaching a ceasefire. Although Russia makes a statement that it is neutral, it faces the accusation that it follows a pro-Armenian policy. In this study, the broadcasting policy of various media organizations in Russia against Turkey during the Second Karabakh War will be discussed. Whether the media organizations in question are biased, what strategy they follow, the arguments they use while accusing and the psychological warfare methods they apply will be discussed.

Keywords: 2nd Karabakh War, Media, Russian, Erdoğan.

Giriş

Karabağ sorununun tırmandığı 1990'lı yıllardan ateşkese kadar, sorunla ilgili her önemli gelişmede Moskova yönetimi belirleyici olmuştur.

Uzmanlar, Kremlin'in ateşkes ve barış girişimlerini, problemi çok büyük ölçüde kontrol altında tutma ve istedikleri biçimde geliştirip yönlendirme şeklinde değerlendirmektedir. 27 Eylül 2020 – 10 Kasım 2020 tarihlerinde gerçekleşen II. Karabağ Savaşı'nda işgal altındaki topraklarının tamamını kurtararak sorunu kökünden çözmek için hareketen geçen Azerbaycan'ın son adımını önleyen Rusya'nın söz girişimini de bu çerçevede yorumlamaktadır. Yaklaşık 30 yıl boyunca Ermeni işgali altında bulunan topraklarını özgürleştirmek için attığı adımlarda Azerbaycan'a her türlü desteği veren Türkiye, bu süreçte Rus medyasının ağır itham ve suçlamalarına maruz kalmıştır.

Rus medyası, kendi ulusal kamuoyu, uluslararası kamuoyu ve Azerbaycan kamuoyunun yanı sıra özellikle Gürcistan kamuoyunu etkilemeye yönelik haberler yayımlamış, muharebe boyunca Türkiye ve Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ı suçlayıcı ifadelere kullanmıştır. Savaşın başladığı ilk günkü haberinde Vzglyad, Ankara'yı Güney Kafkasya'da savaş için bahane aramakla suçlamış, muharebe bölgesinde Türkiye'nin resmi haber ajansı Anadolu Ajansı muhabirlerinin bulunmasının tesadüfi olmadığını savunarak ironik bir dille "Sözde Ermeni tarafından sabahleyin 'saldırıya' maruz kalan Türk haber ajansları hariç hiç kimsenin savaşı aydınlatmaya hazır olmadığı ortaya çıktı. Ben olayı şöyle görüyorum: Pazar sabahı barışçıl Türk gazetecileri 'press' yazılı miğferleriyle Kafkasya civarlarında giderken birdenbire saldırıya maruz kalmışlar. Haber manşetlerinde de böyle görülüyor." denilmiştir.

Vzglyad, Ankara'nın Bakü'ye verdiği enformasyon desteğini de "Türkiye tarafından yürütülen yoğun enformasyon savaşı, Ermenilerin provokasyon yapıp yapmadığı sorusuna noktayı koydu." şeklinde yorumlamıştır.

Haberde savaşın Ermenistan ve Azerbaycan arasında olmadığı, bölgeyi kontrol altına almaya çalışan Türkiye'nin hırsları uğruna Azerbaycan'ın fedai rolü oynadığı ifadeleri kullanılarak, hem kendi toplumuna hem uluslararası topluma hem de Azerbaycan kamuoyuna Ankara'nın maksadının yardım olmadığı tezi işlenerek toplumlar ve yöneticiler yönlendirilmeye çalışılmıştır.

Savaş süreci boyunca diğer birçok Rus medya organı da bu çerçevede algı operasyonu yapmış, "gizleme, çarpıtma, manipüle etme, abartma, yalan iddialar yayma, yönlendirme, korkutma ve sindirme" gibi psikolojik hareket yöntemleriyle haberler yayımlamıştır.¹

9 Ekim 2020'deki sayısında Vzglyad gazetesi, Azerbaycan kamuoyunda Türkiye ile ilgili düşmanca hisler oluşturmak istercesine Ankara'ya karşı kara propaganda faaliyeti yürütmüştür.

Azerbaycan'ın daha önce Atina ile hiçbir sorunu olmadığını, dostane ilişkiler içinde bulunduğunu, Yunan vatandaşlarının Dağlık Karabağ'da savaşa katılmasına ülkelerinin de göz yumduğu haberleri sonrası büyükelçilerinin dışişlerine çağrıldığını, ayrıca kısa bir süre önce silah satın almayı planladığı Fransa ile tartışmaya tutuşmasının sebebinin Ankara olduğunu öne süren gazete, "Azerbaycan, Türkiye uğruna yeni düşman ediniyor." ifadesiyle Türkiye'yi suçlamıştır.

¹ Vzglyad (2020). Türkiye Güney Kafkasya'da savaş bahanesi arıyor <https://vz.ru/opinions/2020/9/27/1062492.html> (Erişim Tarihi 27 Eylül 2020)

Gazete, Türkiye'nin yardımlarının Aliyev'i Erdoğan'ın çizgisini takip etmeye zorladığını öne süren Duma Bağımsız Devletler Topluluğu Komitesi Başkan Yardımcısı milletvekili Konstantin Zatulin'in "Bu iki Türk Devleti arasındaki karşılıklı bağımlılık uzun zaman önce zuhur etti. Azerbaycan Türkiye'ye öylesinde derinden bağlı ki şu anda Karabağ'daki savaştan ötürü 'borçlu' duruma düştü. Bakü'nün diğer ülkelerle ilişkilerde Erdoğan'ın baskısıyla Türkiye'nin öncülüğünü takip etmek zorunda kalacağını ihtimal dışı görmüyorum." şeklindeki sözlerini propagandasına dayanak yaptı.²

II. Karabağ Muharebesi sürecinde Ankara'ya karşı kara propaganda faaliyetlerine devam eden Vzglyad, Gürcistan kamuoyununda da Türkiye karşıtı algı oluşturmaya çalışmış, yalan iddialar yayıp, toplumu yönlendirerek korkutma maksatlı olduğu görülen 12 Ekim 2020 tarihli haberinde şu ifadeleri kullanmıştır: Gürcistan, geleceği Dağlık Karabağ ihtilafının çözümüne doğrudan bağlı olan ülkelerden biri. Tiflis'tekiler, Türkiye'nin Kafkasya'daki yayılımının bir sonraki kurbanı olacağını biliyorlar. Fakat bu konuda hiçbir şey yapamıyorlar.

Gazete haberin devamında tahrik edici yaklaşımla, Tiflis'in Bakü yanlısı tavrı almasının asıl nedeninin Gürcistan'ın Türkiye ve Azerbaycan'a bağımlı olmasının yanı sıra Recep Erdoğan ile İlham Aliyev'in açıklamalarının üzerine bir şey söyleyememesinden kaynaklandığını öne sürmüştür.³

13 Ekim 2020 yılında ise "Karabağ'da ateşkesi kim ve neden bozuyor?" başlıklı haberinde uluslararası kamuoyuna yönelik haber/analizinde Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın yeniden Osmanlı İmparatorluğu'nu kurma stratejisi olduğuna ilişkin daha önce haber yayınladığını hatırlatarak, savaşı kızıştıran Ankara'nın hedeflerinden birinin bölgedeki diplomatik rolünü yükseltmek olduğunu iddia etmiştir. Gazete ayrıca Gürcistan ve Azerbaycan kamuoyunu rahatsız eden, endişeye sürükleyen bir dil kullanarak, "Türkiye, Gürcistan ekonomisini işgal etti ve Azerbaycan'ı kontrol ediyor. Fakat bununla birlikte Ankara bölgesel ihtilafların çözülmesine yönelik müzakere formatlarının hiçbirinde ana katılımcı değil." ifadelerini kullanmıştır. Ankara'nın etkin gücü olmadığı ifadesiyle de Türkiye'ye yakınlık duyulmasının da yanlış olduğu algısı oluşturmak istemiştir.

Kafkasya'nın Rusya için olduğu kadar Türkiye açısından hayati öneme sahip olmadığını belirterek, terörizme sponsorluk etmekle itham ettiği Ankara'ya Kremlin'in ihtiyacı bulunmadığını savunmuş, böylece Moskova'yı Türkiye'den uzaklaştırmayı amaçlayan mesaj vermek istemiştir.

Moskova'yı tarafları barıştırmak için çaba sarf etmekle, Türkiye'yi ise tam tersine Ermeni sorununun "tamamen çözümü" adına azami şekilde savaşı kızıştırmakla suçlamıştır. Türkiye'nin daha sonra Kuzey Kafkasya'daki çatışmaları ve gerginliği körükleyerek Moskova'yı Kafkasya'dan çıkarıp "Rusya

² Vzglyad (2020). Türkiye uğruna Azerbaycan yeni düşmanlar edinmeye başladı <https://vz.ru/world/2020/10/9/1064410.html> (Erişim Tarihi: 9 Ekim 2020)

³ Vzglyad (2020). Gürcistan, Türkiye'nin Kafkasya'daki bir sonraki kurbanı olacak ВЗГЛЯД / Грузия станет следующей жертвой Турции на Кавказе: Автор Геворг Мирзаян (vz.ru) Erişim Tarihi: 12 Eylül 2020

sorununu” çözmeyi planlığı şeklinde iddiasını sürdürmüştür. Gazete, Rus kamuoyunda Türkiye’yi ülkelerine karşı gizli ajandası olmakla suçlayarak algı operasyonu yapmaya çalışmıştır.⁴

Rus kamuoyuna yönelik Türkiye’ye karşı bir diğer kara propaganda hedefli haberinde Vzglyad gazetesi, Azerbaycan’ın art arda zaferler kazandığı günlerde, 2 Kasım tarihli sayısında Dağlık Karabağ’ın Azerbaycan’ın hakimiyetine geçmesinin önlenmesi gerektiğini, zira bölgenin Ermenistan’da kalmasının Rusya’nın güvenliği açısından önemli olduğunu savunmuştur.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev’in Türkiye Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu ile görüşmesinde, Karabağ’da 200 yerleşim biriminin kurtarıldığını, ülkenin toprak bütünlüğünü sağlamak için taarruza devam edileceği ifadesi hatırlatılan haberde “Olayların bu şekilde gelişmesi Rusya’nın stratejik çıkarlarına ters düşüyor. Ermeniler ve Türkler arasında etnik ihtilaf nasıl gelişirse gelişsin bizim açımızdan tanınmayan Dağlık Karabağ Cumhuriyeti’nin muhafazası oldukça önemli. Aksi takdirde NATO kolayca Hazar Denizi’ne çıkacak.” denilmiştir.

Rusya’ya karşı Kuzey Atlantik Paktı tehdidi bulunduğunu belirten gazete, “Bakü NATO’ya öylesine alınmayacak, bildiğiniz kolundan kapıp içeri alacaklar.” ifadelerini kullanan gazete yorumlarını şu şekilde sürdürmüştür:

“Azerbaycan’ın üyeliği Brüksel açısından eski Yugoslavya’nın tüm parçalarından çok daha değerli olacak. Bakü, Atlantikçilere kendilerinde olmayan şeyi, Hazar Denizi’ne erişimi sağlayacak. Bunun yanı sıra iki potansiyel düşman olan Rusya’ya güneyden, İran’a ise kuzeyden askeri altyapı çıkış noktası sağlayacak. Böyle bir kararın en büyük lobiciliğini Türkiye yapacak. Fakat ABD dahil geriye kalan tüm ülkeler bunun altına uzun tartışmalara girmeden imza atar. Böylece Ankara’nın bölgedeki rolü de dengelenmiş olacak. Şu anda Azerbaycan’a nüfuz etme konusunda Ankara tekel konumunda. Fakat ittifak çerçevesinde bu nüfuzu en azından Amerikalılar ile paylaşmak zorunda kalacak.”

NATO sopasını gösteren gazete “Eğer Artsakh Ermeni olarak kalırsa bu bölge Azerbaycan’ın Bakü’deki iktidardan bağımsız olarak Kuzey Atlantik Paktı’na girişine engel olacaktır. Dağlık Karabağ konusundan Bakü’de hiçbir iktidar vazgeçemez. İşin ilkesi bu. Sonuç olarak uluslararası tanınırlığı olmayan Ermeni devletinin kurtarılması RF açısından siyasi bir görev haline dönüşüyor.” görüşüyle Rusya’nın Ermenistan’ı kendi güvenliği için desteklemesi gerektiğini savunmuş, kamu diplomasisi faaliyetlerinden yöneticileri ve halki etkileme metodunu uygulamıştır.⁵

Kommersant gazetesi ise 3 Kasım tarihinde Türkiye’yi düşman göstererek Rus kamuoyunda öfke ve nefret duyulması konusunda etkili olabilecek, “Erdoğan’ın eski Sovyetler Birliği topraklarındaki hırslı Karabağ ile sınırlı değil.”

⁴ Vzglyad (2020). Karabağ’da ateşkesi kim ve neden bozuyor? ВЗГЛЯД / Кто и почему срывает перемирие в Карабахе :: В мире (vz.ru) (Erişim Tarihi: 13 Eylül 2020).

⁵ VZGLYAD (2020). Dağlık Karabağ’ın kurtuluşu Rusya’nın güvenliği için önemlidir? ВЗГЛЯД / Спасение Нагорного Карабаха важно для безопасности России :: Политика (vz.ru) Erişim Tarihi: 3 Kasım 2020).

başlıklı bir haber yayınladı.

Kommersant gazetesi gözlemcisi olarak nitelediği Maksim Yusin'in "Yusin, Rusya'nın son derece zor bir durumda kaldığını, Türkiye Cumhurbaşkanı'nın Post Sovyet coğrafyasındaki hırsının ise uluslararası tanınırlığı olmayan cumhuriyetle sınırlı olmadığını düşünüyor." şeklindeki iddiasını manşete taşımıştır.

Sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti ile ilgili sorunu Azerbaycan-Türkiye koalisyonunun kuvvet yoluyla çözerek yeni bir statüko belirleyip belirlemeyeceği endişesi taşıyan gazete, Moskova'nın bölgedeki ve dünyadaki prestiji açısından bu belki de en kötü senaryo olurdu. Post Sovyet coğrafyasında yeni bir statükonun Moskova'nın katılımı olmadan ve dışarıdan oyuncularla belirlenmesi korkunç bir hadise olur. Dış oyuncuların en aktif katılımcısı Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve onun eski Sovyetler Birliği topraklarındaki hırsı sadece DK ile sınırlı değil." iddiasını tekrarlamıştır.⁶

Azerbaycan kamuoyunu etkilemeye yönelik 4 Kasım 2020 tarihli haberinden Lenta, "Rus gazeteci, Azerbaycan'da Türklere karşı isyan hazırlığı olduğunu açıkladı." başlığını kullandı. Rus gazeteci Semyon Pegov, Azerbaycan ile Türkiye arasındaki mezhepsel farklılığın hoşnutsuzluğa yol açtığını iddiası ve gerçeklerle hiçbir alakası bulunmayan "Büyük çoğunluğu Şii olan Azerbaycanlı askerler, Türk gizli servisi ve Sünni olan Türkiye yanlısı terör gruplarının saha komutanlarının lehine olacak şekilde komutadan uzaklaştırıldıklarından ötürü huzursuzlar." şeklindeki ifadeleri öne çıkarılmıştır.⁷

Ria Novosti gazetesi savaşın ikinci günü, "Duma Dışişleri Komitesi üyesi Elena Panina'nın Türkiye Cumhurbaşkanı Tayyip Erdoğan'ın yaptığı Ermenistan'ın Azerbaycan'ı işgaline son vermesi gerektiğine ilişkin açıklamasının zor bir durumda" ateşe yağ dökmek gibi tehlikeli ifadeler olarak değerlendirdiğine dikkati çekti.

Gazete Panina'nın, "Erdoğan, 'güç' imajını pekiştirmeye çalışıyor. Ancak kendisi, Ermenistan ve Azerbaycan arasında yeni bir savaşın Türkiye dahil olmak üzere kimsenin işine yaramayacağını anlamıyor olamaz. Ortaya çıkmasında ekseriyetle kendisinin suçlu olduğu Suriye'den gelen mülteci akını Erdoğan'a yetmiyor mu?" şeklindeki ifadelerini aktararak Bakü'nün yasal çabasına dünya kamuoyunun destek vermemesi için mülteci tehlikesi bulunduğu yönünde endişeye sürükleyici mesajları öne çıkarmıştır.⁸

Gazete 6 Ekim 2020 yılında ise Suriye Devlet Başkanı Beşşar Esed'in, "Kendisi Libya'daki teröristleri destekliyor. Geçen günlerde Azerbaycan ile Ermenistan arasında Dağlık Karabağ'da başlayan sorunun baş kıskırtıcısı ve başlatıcısıdır." şeklindeki suçlamaları ile "Suriye Arap Cumhuriyeti'nden militanların Dağlık Karabağ'a sevk edildiğini ve Şam'ın bunu doğrulayabileceğine"

⁶ Kommersant (2020). Erdoğan'ın eski SSCB topraklarındaki emelleri Karabağ ile sınırlı değil <https://www.kommersant.ru/doc/4558319> Erişim Tarihi: 4 Kasım 2020).

⁷ Lenta (2020). Azerbaycan'da Türklere karşı isyan hazırlığı olduğunu açıkladı. <https://lenta.ru/news/2020/11/04/bunt/> (Erişim Tarihi: 4 Kasım 2020).

⁸ Panina (2020). Erdoğan, 'güç' imajını pekiştirmeye çalışıyor. <https://ria.ru/20200928/erdogan-1577899705.html> (Erişim Tarihi: 28 Eylül 2020).

ilişkin iddialarına yer vererek uluslararası kamuoyunda Türkiye ve Cumhurbaşkanlığı Erdoğan'a tepki oluşturulmasına katkıda bulunmak istemiştir.⁹

Ria Novosti aynı günkü bir diğer haberinde askeri bilimler doktoru Konstantin Sivkov'un, Azerbaycan'ın Türkiye tarafından aktif şekilde desteklenmesini sorumsuz bir adım olarak nitelmesini ve böyle bir desteğin Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın "siyasi intiharı olduğu yorumunu başlığa taşımıştır.

Sivkov'un "Gerçekten Dağlık Karabağ'daki savaşı başlatan bizzat Erdoğan'dır. Uzun süredir bu bölge sakindi, son birkaç yıldır orada hiçbir şey değişmedi ve durduk yerde birden askeri eylemler başlıyor." şeklinde sözlerine yer vermiş, ayrıca Türkiye'nin beyanlarıyla ABD, Fransa ve Rusya'ya karşı çıkararak dünyanın farklı noktalarında aynı anda birden fazla ihtilafa girdiğini ve Ankara'nın Karabağ'daki saldırıyı kışkırtıp Moskova'nın desteğini riske attığını vurgulayarak yine korkutma ve sindirme hedefli yöntem izlemiştir.¹⁰

13 Ekim 2020 yılında ise Ria Novosti, Ermenistan Dışişleri Bakanı Zohrab Mnatsakanyan'ın "Türkiye yanlısı silahlı teröristlerin yardımına başvuran Azerbaycan, bölgemizde Türkiye'nin nüfuzunun ve uluslararası terörün yayılmasının zemini haline geldi. Terör örgütlerini beslemeye ve teşvik etmeye yönelik bu politika ve bunlara ilaveten Güney Kafkasya'ya koridor açma hedefi sadece bölgemizde değil bölgemizin dışında da şiddette ve terör faaliyetlerinde yeni bir artışa yol açma tehlikesini barındırıyor." şeklindeki sözlerine yer vermiş, bu açıklama da korkutma hedefli propagandaları destekler nitelikte olmuştur.¹¹

Türkiye'ye yönelik kara propaganda nitelikli haberlerini sürdüren Ria Novosti ertesi günkü haberinde Rus uzman Konstantin Sivkov'un Türkiye'nin Azerbaycan'ı ateşkesten vazgeçmesi için kışkırttığı şeklindeki sözlerini başlığa çekmiştir.

Rusya Jeopolitik Sorunlar Akademisi Başkanı Sivkov, basına verdiği beyanatta, "Azerbaycan, Moskova'da varılan ateşkes anlaşmasını çok kaba bir şekilde ihlal etti. Bu açıkça Aliyev'i askeri eylemleri sürdürmeye zorlayan Türkiye'nin önerisiyle yapıldı." şeklinde ifadelerine yer vermiştir.¹²

Ria Novosti, 23 Ekim tarihli haberinde "Tereddüt etmiyoruz... Türkiye eski SSCB alanında savaşmaya hazır mı?" başlıklı haberinde, Rusya Bilimler Akademisi Dünya Ekonomisi ve Uluslararası İlişkiler Enstitüsü Başuzmanı Stanislav İvanov'un Erdoğan'ın Azerbaycan'a destek vermeye çok istekli olmasının daha önce de yürüttüğü politikanın devamı olduğu yönündeki iddialarıyla

⁹ Panina (2020). <https://ria.ru/20201006/karabakh-1578356443.html> Erişim Tarihi: 6 Ekim 2020).

¹⁰ Sputnik (2020). "Siyasi İntiharı Olduğu Yorumunu Başlığa Taşımıştır." <https://radiosputnik.ria.ru/20201006/turtsiya-1578421168.html> (Erişim Tarihi: 06 Ekim 2020)

¹¹ Ria Novosti (2020). Ermenistan Dışişleri Bakanı Zohrab Mnatsakanyan'ın Açıklaması <https://ria.ru/20201012/boeviki-1579419889.html> (Erişim Tarihi: 13 Ekim 2020).

¹² Ria Novosti (2020). Türkiye'nin Azerbaycan'ı ateşkesten vazgeçmesi için kışkırttı <https://ria.ru/20201014/karabakh-1579756569.html> (Erişim Tarihi: 14 Ekim 2020)

“Aliyev güç seçeneğine itildi. Erdoğan ise Suriye, Libya ve Katar’dan sonra reytingi yükseltmek istiyor. Ermenistan’ı zayıflatmak Erdoğan için ilkesel olarak önemli.” şeklindeki sözlerini yayımlayarak Erdoğan’ı Rus kamuoyunda düşmanlaştırma propagandasını sürdürmüştür.¹³

Nezavisimaya gazetesinde de ulusal ve uluslararası kamuoyunu Türkiye’ye karşı kışkırtmak amaçlı bir haber yayımlamıştır. 6 Ekim 2020’de yayımlanan “Büyük Turan İnşası Karabağ Savaşıyla başlıyor.” başlıklı haberde Türkiye’nin Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerinde “Turan devleti” kurmaya çalıştığı iddia edilmiştir.

Robert Ten adlı Orta Asya uzmanının görüşleri üzerinden korku yaymaya çalışan Nezavisimaya Gazeta, Ten’in Türkiye’nin Türkistan’da birkaç yıldır konumunu kuvvetlendirdiğine dikkati çektiği, Özbekistan’ın eski lideri İslam Kerimov’un 10 yıl önce Türkiye’ye mesafeli davrandığı hatta 2012 yılında ülkede Türk dizilerini yasakladığını ancak ölümünden sonra 2017’de Taşkent’te iki ülke arasında askeri ve teknik iş birliğini öngören geniş bir anlaşma yapıldığı, anlaşmanın Özbek askerlerin Türkiye’de eğitim almasını da öngördüğü, 2019 yılında ise Türk birliklerinin Foriş atış poligonunda görüldüğü, Pakistan ile ortak tatbikatlar gerçekleştirildiği yönündeki ifadelerini aktarmıştır. Gazete ayrıca, Azerbaycan’ın zafer kazanmasıyla “Dağlık Karabağ’dan on binlerce mültecinin çıkması müttefik olan Rusya Federasyonu için insani felakete dönüşebilir.” yorumunda bulunmuştur.

Bu örneklerde görüldüğü gibi Moskova yönetimi ve Rus kamuoyu yönlendirilmeye çalışılmakta ve topluma korku pompalanmaktadır.¹⁴

Tsargrad gazetesi de aynı gün benzer biçimde “Rusya’yı içeriden parçalamak: Erdoğan’ın ordusu artık Moskova’da” başlıklı haberi servis etmiştir. Gazetenin bu haberi, Rus kamuoyunu “korkuya ve endişeye sürükleyici ve Azerbaycan diasporasını hedef gösteren” nitelikte kara propaganda öğeleri taşımaktadır.

Psikolojik hareket metotlarının hemen hepsini içinde barındıran haberlere imza atan Tsargrad gazetesinin, Türkiye ve Cumhurbaşkanı Erdoğan’a yönelik ithamlarından bir diğeri de Batılı ülkelerle işbirliği yaparak Rusya’yı yıkmaya çalışmakla suçlaması olmuştur:

“Kendisini Osmanlı İmparatorluğu’nun yeni sultanı olarak gösteren Erdoğan’ın iştahı sadece Azerbaycan ile sınırlı kalmıyor. Erdoğan Orta Asya’nın tamamını da kontrol altına almak istiyor. Bunlar öylesine “istekler” değil. Temmuz 2020’de Erdoğan’ın arkadaşı olan Richard Moore İngiliz istihbarat servisi MI6’nın yöneticisi oldu. Rusya ve Çin’e karşı “Büyük Turan” kurma stratejisi Albion sahillerinde onaylandı. Yani bunun gerçekleşmesi için sadece Erdoğan değil aynı zamanda Post-Sovyet coğrafyasında son derece kuvvetli olan Britanya lobisi, dünyanın en iyi istihbarat servisleri ve Moskova’dakiler de dahil

¹³ Ria Novosti (2020). Tereddüt etmiyoruz... Türkiye eski SSCB alanında savaşmaya hazır mı? <https://ria.ru/20201023/turtsiya-1581068745.html> (Erişim Tarihi: 23 Ekim 2020)

¹⁴ Nezavisimaya (2020). “Büyük Turan İnşası Karabağ Savaşıyla başlıyor” (https://www.ng.ru/armies/2020-10-06/1_7982_caucasus.html) (Erişim Tarihi: 6 Ekim 2020).

olmak üzere İngilizlerin nüfuzu altında olan bütün casuslar çalışacaklar.”

Haberin devamında, yaşanan gelişmelerin Erdoğan ve onun arkasında olduğunu öne sürdüğü Batılı gizli servislerin Rusya'nın devlet yapısını yıkmaya yönelik ciddi tehdit doğurduğu ileri sürülerek, “Söz konusu tarafların şanslarının olduğunu kabul etmeliyiz. Rusya'nın içerisindeki karışıklıklara ek olarak NATO bloku sınırlarımızda provokasyon başlatabilir. Karışıklıkların büyümesi ve Rusya'da olayın kontrolünün kaybedilmesi durumunda ülkemize karşı askeri operasyon başlatılır.” denilmiştir.

“Casus Casusu Görünce Çomağını Saklarmış” ara başlığını kullanan gazete haberinde, Azerbaycan diasporasını hedef göstermiştir. Rusya'da iki milyonun üzerinde Azerbaycan diasporasının olduğunu ve 50 milyar dolarlık mal varlıklarının bulunduğunu ve bunun büyük çoğunluğunun Moskova'da yer aldığını belirten gazete, “Sadovod” ve “Food City” gibi Moskova'da bilinen varlıklar günlük bir milyar ruble cirosu olan yerler. Bunlar Moskova'daki Azerbaycan diasporasına ait. Azerbaycan yönetiminin ve istihbaratının ihtiyaçlarına, arzularına karşı son derece hassastır söz konusu diaspora.” ifadelerini kullanmıştır.

Azerbaycan diasporasını düşmanca faaliyet yürütmekle suçlayıp Rus kamuoyunu yönlendirici dil kullanan Tsargrad gazetesi, “Aliyev karar alma aşamasında bağımsız değil: Kendi etnik grubu olan Nahçıvanlılar üzerinde nüfuzunu kaybetti. Nahçıvan ciddi anlamda Erdoğan'ın nüfuzu altında bulunuyor. Bir taraftan da eşinin klanı olan Şirvanlıların etkisi altında.” ifadeleriyle Azerbaycan toplumunu da tahrik etmeye çalışmıştır.¹⁵

Sonuç

Azerbaycan'ın, Ermenistan ordusu tarafından 27 Eylül 2000 tarihinde başlatılan saldırılara karşılık vermesiyle birlikte Rus medyası, II. Karabağ Savaşı süreci boyunca Türkiye ve Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'a yönelik kara propaganda faaliyeti yürüterek psikolojik hareket metotları uygulamıştır. Yayınlarında uzman görüşleri adı altında veya yapılan karşıt açıklamalar yoluyla Rus ve Ermeni toplumlarının yanı sıra hem Azerbaycan hem de uluslararası kamuoyunda, psikolojik hareketin en çok kullanılan metotlarından olan “toplumda ya da toplumlarda güven ve güvensizlik oluşturma, kitleleri aldatıp kışkırtmak, paniğe ve korkuya sevk etmek, bireyleri sosyal gelişmelere karşı ilgisizleştirmek, toplum önderlerini itibarsızlaştırmak ve söylenti yaymak, ülkedeki anlaşmazlıkları körüklemek ve direnç kırmak” metotlarına başvurmuştur (Altınalan 2015: 29).

Türkiye'yi ve Erdoğan'ı; “Turan'ı inşa etmek, bölgesel güç olmak, yeniden Osmanlı İmparatorluğunu kurma hedefiyle, Rusya'yı bölgeden söküp atmak için Batılılarla işbirliği yapmak, Azerbaycan'ı piyon gibi kullanmak ve NATO tehdidi” gibi iddialarla suçlayıp başta Rusya olmak üzere Azerbaycan, Gürcis-

¹⁵ Tsargrad Gazetesi (2020). Casus Casusu Görünce Çomağını Saklarmış https://tsargrad.tv/articles/razorvat-rossiju-iznutri-armija-jerdogana-uzhe-v-moskve_288077 (Erişim Tarihi: 13 Ekim 2020)

tan hatta eski Sovyet halkları ve yöneticileri etkilenmek istenmiştir. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından alınan çeşitli kararlarda, Dağlık Karabağ ve çevresindeki 7 bölgenin Azerbaycan toprağı olduğu vurgulanmasına rağmen söz konusu Rus medyası, Bakü yönetiminin karşı hamlesini, işgal altındaki topraklarını geri alma şeklinde değerlendirmemiş, Azerbaycan'a verdiği güçlü destek dolayısıyla Türkiye ve Erdoğan'ı tehdit olarak gösterip Ermenistan'ın yanında yer alanması gerektiği yönünde yayımlar yapmıştır.

Kaynakça

- Altınalan, H.: (Kamu Diplomasisinde Medyanın Rolü: Anadolu Ajansı Örneği, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı Genel Gazetecilik Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015.
- Kommersant (2020): Erdoğan'ın eski SSCB topraklarındaki emelleri Karabağ ile sınırlı değil <https://www.kommersant.ru/doc/4558319> Erişim Tarihi: 4 Kasım 2020).
- Lenta (2020): Azerbaycan'da Türklere karşı isyan hazırlığı olduğunu açıkladı. <https://lenta.ru/news/2020/11/04/bunt/> (Erişim Tarihi: 4 Kasım 2020).
- Nezavisimaya (2020): "Büyük Turan İnşası Karabağ Savaşıyla başlıyor" (https://www.ng.ru/armies/2020-10-06/1_7982_caucasus.html) (Erişim Tarihi: 6 Ekim 2020).
- Panina (2020): <https://ria.ru/20201006/karabakh-1578356443.html> Erişim Tarihi: 6 Ekim 2020).
- Panina (2020): Erdoğan, 'güç' imajını pekiştirmeye çalışıyor. <https://ria.ru/20200928/erdogan-1577899705.html> (Erişim Tarihi: 28 Eylül 2020).
- Ria Novosti (2020). Ermenistan Dışişleri Bakanı Zohrab Mnatsakanyan'ın Açıklaması <https://ria.ru/20201012/boeviki-1579419889.html> (Erişim Tarihi: 13 Ekim 2020).
- Ria Novosti (2020): Tereddüt etmiyoruz... Türkiye eski SSCB alanında savaşmaya hazır mı? <https://ria.ru/20201023/turtsiya-1581068745.html> (Erişim Tarihi: 23 Ekim 2020)
- Ria Novosti (2020): Türkiye'nin Azerbaycan'ı ateşkesten vazgeçmesi için kıskırttı <https://ria.ru/20201014/karabakh-1579756569.html> (Erişim Tarihi: 14 Ekim 2020)
- Sputnik (2020): "Siyasi İntiharı Olduğu Yorumunu Başlığa Taşımıştır." <https://radiosputnik.ria.ru/20201006/turtsiya-1578421168.html> (Erişim Tarihi: 06 Ekim 2020)
- Tsargrad Gazetesi (2020): Casus Casusu Görünce Çomağımı Saklarmış https://tsargrad.tv/articles/razorvat-rossiju-iznutri-armija-jerdogana-uzhe-v-moskve_288077 (Erişim Tarihi: 13 Ekim 2020)
- VZGLYAD (2020): Dağlık Karabağ'ın kurtuluşu Rusya'nın güvenliği için önemlidir? ВЗГЛЯД / Спасение Нагорного Карабаха важно для безопасности России :: Политика (vz.ru) Erişim Tarihi: 3 Kasım 2020).
- VZGLYAD (2020): Gürcistan, Türkiye'nin Kafkasya'daki bir sonraki kurbanı

- olacak ВЗГЛЯД / Грузия станет следующей жертвой Турции на Кавказе
:: Автор Геворг Мирзаян (vz.ru) Erişim Tarihi: 12 Eylül 2020).
- VZGLYAD (2020): Karabağ'da ateşkesi kim ve neden bozuyor? ВЗГЛЯД / Кто
и почему срывает перемирие в Карабахе :: В мире (vz.ru) Erişim Tarihi:
13 Eylül 2020).
- VZGLYAD (2020): Türkiye Güney Kafkasya'da savaş bahanesi arıyor <https://vz.ru/opinions/2020/9/27/1062492.html> (Erişim Tarihi 27 Eylül 2020).
- VZGLYAD (2020): Türkiye uğruna Azerbaycan yeni düşmanlar edinmeye
başladı <https://vz.ru/world/2020/10/9/1064410.html> (Erişim Tarihi: 9
Ekim 2020).

Extended Abstract**Erdogan And Turkiye In The Russian Media During The 2nd Karabakh War**

During the collapse of the Soviet Socialist Republic (USSR), Armenians started an invasion operation in 1991, opposing Nagorno-Karabakh's dependence on Azerbaijan. After Azerbaijan declared its independence, it declared the Nagorno-Karabakh Republic. Armenians occupied Khankendi on 28 December 1991, then Khojaly, Shusha, Lachin, Hocavend, Kelbecer, Agdere, Agdam, Cevrayil, Fizuli, Gubadli and finally Zangilan on 29 October 1993. Thus, Gubadli captured 7 regions (Kelbecer, Agdam, Fizuli, Cevrayil, Zangilan, Lachin) in Nagorno-Karabakh and Karabakh consisting of Armenians, Khankend, Shusha, Agdere, Hocavend and Khojaly. Russia played a decisive role in every important development during and after the occupation of 20 percent of the Armenian lands of Azerbaijan. The Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE) established the MINSK Group on March 24, 1992 in order to promote the peaceful resolution of the conflict that emerged with the occupation and to mediate between the parties. Russia, France and America were brought to the co-chairmanship of MINSK. Due to its role here, Russia has clearly followed a policy in favor of Armenia, even though it has made a statement that it is neutral. In this study, the broadcasting policy of various media organizations in Russia against Turkey during the Second Karabakh War will be discussed. In the study, it will also be interpreted in detail whether the media organizations in question are biased, what strategy they follow, the arguments they use while accusing and the methods of psychological warfare they apply.

Russia played a decisive role in the occupation of Karabakh and in every important development after it, and the policy followed by Moscow was effective in the growth of the problem or in reaching a ceasefire. Although Russia makes a statement that it is neutral, it faces the accusation that it follows a pro-Armenian policy. In this study, the broadcasting policy of various media organizations in Russia against Turkiye during the 2nd Karabakh War will be discussed. Whether the media organizations in question are biased, what strategy they follow, the arguments they use while accusing and the psychological warfare methods they apply will be discussed.

From the 1990's, when the Karabakh conflict escalated, to the ceasefire, the Moscow administration was decisive in every important development regarding the issue. It also interprets Russia's attempt in the Karabakh War, which prevented the last step towards a complete solution of the problem by liberating the entire territory of Azerbaijan from occupation, within this framework. Turkiye, which assisted them in the steps taken by Azerbaijan to liberate the lands under Armenian occupation for nearly 30 years, has been subjected to heavy accusations and accusations from the Russian media.

In addition to the national public, international public and Azerbaijani public, news were also published in the Russian media, especially for the Georgian public, and statements accusing Turkiye and President Recep Tayyip Erdoğan were included throughout the war.

As a result of this interpretation, with Azerbaijan's response to the attacks launched by the Armenian army on September 27th 2000, the Russian media used psychological operations methods by making black propaganda against Turkey and President Recep Tayyip Erdoğan. "Creating trust and distrust in the society or societies, deceiving and provoking the masses, causing panic and fear," which is one of the most used methods of psychological operations, both in the Russian and Armenian publics, in the Azerbaijani public, and in the international public opinion, under the name of expert opinions or through opposing statements in their publications, used methods such as making individuals indifferent to social developments, discrediting community leaders and spreading rumors, fueling disagreements in the country and breaking resistance.

Accusing Turkiye and Erdoğan of collaborating with the Westerners to drive Russia out of the region, using Azerbaijan as a pawn and accusing it of NATO threat allegations, with the goal of building Turan, becoming a regional power, re-establishing the Ottoman Empire, society, societies and administrators tried to influence. Although it was emphasized in various resolutions taken by the United Nations Security Council that Nagorno-Karabakh and the 7 regions around it were Azerbaijani territory, the Russian media did not evaluate the Baku administration's counter move as taking back the occupied lands, and viewed Turkiye and Erdoğan as a threat due to its strong support to Azerbaijan. and made publications to support Armenia.

Azərbaycan Həlq Cümhuriyyəti Dövründə Şuşa Hadisələri (Azerbaycan Qəzetesinin Materialları Əsasında)

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemindeki Şuşa Olayları (Azerbaycan Gazetesinin Malzemelerine Göre)

Events In Shusha During The Period Of The Azerbaijan People's Republic (Based On The Materials Of The Azerbaijan Newspaper)

Rukhsara Bahtiyar GULIYEVA*

* Dr., Bakü, Azərbaycan

Orcid Id: 0000-0001-9245-7304

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Rukhsara Bahtiyar Guliyeva
Khazar University, Beşeri Bilimler,
Eğitim ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih
Bölümü, Bakü, Azərbaycan

E-posta / E-mail:

rukhsaresguliyeva@khazar.org

Geliş Tarihi / Received Date:

2 Şubat 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:

22 Mayıs 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Citation:

Rukhsara Bahtiyar Guliyeva, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemindeki Şuşa Olayları (Azerbaycan Gazetesinin Malzemelerine Göre)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 133, Sayı 263, İstanbul 2023, s. 219-234.

doi: 10.55773/tda.1278171

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

1917'de Rusya'da Şubat burjuva-demokratik devriminden sonra, Ermenilerin Azerbaycanlılara yönelik etnik temizlik politikasının ikinci aşaması başladı (1918-1920). Yine Şuşa dahil tüm Karabağ bölgesi hedef olarak seçildi. Böylesine karmaşık bir tarihsel dönemde, Mayıs 1918'de Güney Kafkasya'da üç bağımsız cumhuriyetin kurulmasıyla Şuşa'daki Ermeniler ve Azerbaycanlılar arasındaki ilişkiler daha da gerginleşti. Karabağ'ın günlük kesiminde yaşayan Ermeniler, 22 Temmuz 1918'de "bağımsızlığını" ilan etmeye çalıştı. Tarihsel olarak Azerbaycan halkının yaşadığı Karabağ, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti için bir ölüm kalım meselesiydi. Karabağ ve onun merkezi olan Şuşa'nın Ermenilere verilmesi veya Ermeniler lehine herhangi bir karar alınması hiçbir zaman tartışma konusu olmamış, yeni kurulan devlet varlığını sürdürdüğü 23 ay boyunca Ermenistan'dan gelen sürekli tehditlere gereği gibi direnmiştir. Hükümetin resmi yayın organı olan Azerbaycan gazetesi bu konuda şunları yazıyordu: "Bakü ülkemizin vücudunu oluşturduğunda, Karabağ Azerbaycan'ın ruhunu, zevkini oluşturur. Bakü Azerbaycan'ı maddi olarak sağlıyorsa, Karabağ'ın onu manevi olarak desteklediği herkes tarafından bilinmektedir. Azerbaycan Türklerine ruhsal ve manevi zenginlik veren, onları entelektüel ve fikir sahibi yapan Karabağ ve Karabağ'dır dersem, sanırım hiçbir Azerbaycanlı bunu inkar etmez. Bu nedenle Karabağ'ı sınıksız elimizde tutmak bizim için bir ölüm kalım meselesidir."

Anahtar Kelimeler: Karabağ, Şuşa, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Azerbaycan gazetesi.

Abstract

After the February bourgeois-democratic revolution that took place in Russia in 1917, against the backdrop of acute political events in the South Caucasus, the second stage of the policy of ethnic cleansing of Armenians against Azerba-

ijanis (1918-1920) began, which was observed by massacres. Again, the entire territory of Karabakh, including Shusha, was chosen as the target.

In such a complex historical period, with the establishment of three independent republics in the South Caucasus in May 1918, relations between Armenians and Azerbaijanis in Shusha became even more tense. Armenians living in the mountainous part of Karabakh tried to declare its "independence" on July 22, 1918. Karabakh, which is historically inhabited by the Azerbaijani people, was a matter of life and death for the Azerbaijan People's Republic. Karabakh, historically inhabited by the Azerbaijani people, was a matter of life and death for the Azerbaijan People's Republic. Concession of Karabakh and its center Shusha to Armenians or any decision in favor of Armenians has never been a subject of discussion. The newly established state, during the 23 months of its existence, it duly resisted the constant threat from Armenia. Azerbaijan newspaper, the official organ of the government, wrote about this issue: "When Baku forms the body of our country, Karabakh forms the soul of Azerbaijan, its taste. If Baku supports Azerbaijan financially, it is known to everyone that Karabakh supports it spiritually. If I say that it was Karabakh and Karabakh that gave the Azerbaijani Turks spiritual wealth, made them enlightened and intellectual, I think no Azerbaijani would deny that. Therefore, keeping Karabakh firmly in our hands is a matter of life and death for us."

Keywords: Karabakh, Shusha, Azerbaijan People's Republic, Azerbaijan Newspaper.

Giriş – Qarabağın Tarixinə Qısa Baxış

*"Bir gün gələcək şəmsi - həqiqət doğacaqdır,
Şərqin bu əsir validəsi hürr olacaqdır"*

Şuşa şəhərinin ziyalı xanımları. Şuşa, 1918-ci il

Bütün tarix boyu bütövlükdə azərbaycanlıların yaşadığı ərazi olan Qarabağ tarixi-etnoqrafik əyalət kimi əvvəlcə Albaniyanın tərkibinə daxil olmuş, sonra bütün tarixi Azərbaycan torpaqları ilə birlikdə ərəb xilafəti tərəfindən işğal edilmiş, xilafətin süqutundan sonra isə IX-X əsrlərdə Sacilər, X əsrdə Salariilər, XI-XII əsrlərdə Şəddadilər, XII-XIII əsrlərdə Atabəy-Eldənizlər, Ali monqol xaqanlığının (1239–1256), sonra isə Hülakülər (Elxanilər) (1256–1357), Qaraqoyunlu (1410-1467), Ağqoyunlu (1468-1501) və Səfəvilər (1501-1576) dövrlərinin tərkibinə daxil olmuşdur.¹

Səfəvilər Azərbaycanda 4 bəylərbəyliyə yaradır ki, onlardan biri də Qarabağ və ya Gəncə bəylərbəyliyi idi. Sonuncu Səfəvi hökmdarı III Abbası devirərək hakimiyyətə gələn Nadir şah əfşarın (1736–1747) ölümündən sonra isə Azərbaycanın feodal dövrlərə-xanlıqlara parçalanması zamanı Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisində Qarabağ və Gəncə xanlıqları yaranmışdı. Məhz bu tarixi dövrdə Qarabağ xanı Pənahəli xan (1693-1763) tərəfindən alınmaz qala olan Şuşa şəhərinin əsası qoyulmuşdu.²

XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edilərək yerində Qarabağ əyaləti təşkil olundu. 10 aprel 1840-cı il inzibati-məhkəmə islahatına görə Cənubi Qafqaz inzibati cəhətdən iki hissəyə bölündü. Birincisi mərkəzi Tiflis şəhəri olmaqla Gürcüstan-İmeretiya quberniyası, ikincisi mərkəzi Şamaxı şəhəri olan Kaspi vilayəti. Şimali Azərbaycan torpaqlarının böyük hissəsi, o cümlədən Qarabağ torpaqları Kaspi vilayətinin tərkibində qaldı.³

¹ *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası*: III c., Bakı, 1979, s. 45

² *Qarabağnamələr*. I kitab. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, s. 183

³ *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 2-е. Т. 15. Ч. 1. Санктпетербургъ, 1841 (3. № 13368), s. 237.

1867-ci ildə isə Qarabağ torpaqları yeni yaradılan Yelizavetpol quberniyasının tərkibində Şuşa və Zəngəzur qəzalarında birləşdirilmişdi.⁴ 1873-cü ildə Yelizavetpol quberniyasının tərkibində daha iki qəza—Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları yaradıldı. Həmin qəzalar da keçmiş Qarabağ torpaqlarını əhatə edirdi.⁵ Göründüyü kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranana kimi bütün Qarabağ torpaqları Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarının tərkibində olmuşdur. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Qarabağ 1923-cü ildə muxtariyyət almış və Muxtar Dağlıq Qarabağ Vilayəti və ya Azərbaycanın yeni sərhədləri daxilində qısaca olaraq Dağlıq Qarabağ adlanmışdı.⁶

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi

Ermənilər Azərbaycana qarşı ərazi iddiası irəli sürərkən tez-tez “demografik prinsipləri” əsas gətirirlər. Bu “prinsipin” arxasında duran həqiqət isə məqsədli siyasətin nəticəsi idi. Belə ki, Rusiya 1804-1813, 1826-1828-ci illərdə Rus-İran müharibəsindən və 1828-1829-cu illərdə Rus-Türk müharibəsindən sonra İranda və Osmanlı imperiyası ərazisində yaşayan erməniləri kütləvi surətdə köçürərək Azərbaycan ərazisində yerləşdirməklə gələcəkdə ermənilərin ərazi iddialarını həyata keçirmələri üçün real zəmin yaratmış oldu. N. N. Şavrov «Zaqafqaziyada rus işinə təhlükə» kitabında göstərirdi: «1826-1828-ci illər müharibəsindən sonrakı iki ildə 1828-ci ildən 1830-cu ilədək Zaqafqaziyaya 40000 İran erməniyi, 8400 Türkiyə erməniyi köçürülmüşdür və onlar erməni millətinin cüzi olduğu Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı torpaqlarında... yerləşdirilmişdir. Köçkünlərin ən çoxu ermənilərdir. İndi Zaqafqaziyada yaşayan 1 mil.300 min nəfərdən 1 milyonu diyarın yerli əhalisi deyil, gəlmədir».⁷ Belə köçürmə siyasəti nəticəsində ermənilərin sayı sözsüz ki, Qarabağın gözü olan Şuşa qəzasında da artmağa başlamışdır. Ermənilərin Azərbaycana və xüsusilə Qarabağa köçürülməsi ilə Azərbaycan tarixində faciəli və ziddiyyətli bir dövrün başlanmasının əsası qoyuldu. Bu erməni millətçilərinə «Böyük Ermənistan» yaratmaq ideyasını həyata keçirmək üçün zəmin olmuş, bu yolda isə məhz Qarabağ əsas hədəf seçilmişdi.

“Böyük Ermənistan” ideyasının gerçəkləşməsinə gedən yol:

Azərbaycanlılara qarşı həyat keçirdilən etnik təmizləmə siyasəti

Məqsədi, silah və güc təbiiqi ilə erməni dövləti qurmaq olan “Daşnaksutyun” partiyası “Böyük Ermənistan” ideyasını həyata keçirmək üçün hələ XX əsrin əvvəllərində müxtəlif tədbirlərə əl atırdı. Belə tədbirlərin önündə Azərbay-

⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. Т. 42. Ч. 2. Санктпетербургъ, 1841 (З. № 45259), с. 382-283

⁵ Мильман Арон Шмулевич. *Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков (административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления)*. Баку, 1966, с. 157

⁶ Гулиев, Д.П.: *К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР 1918-1925*. Документы и материалы. Баку, Азернешр, 1989, с. 95

⁷ Шавров, Николай Николаевич. *Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам*. С.-Петербург: Рус. собрание, 1911, с. 63-64

canlıların etnik təmizlənməsinin həyata keçirilməsi planı gəlirdi. Etnik təmizlənmə planının ilk mərhələsi Birinci rus inqilabı dövründə (1905-1906-cı il) həyata keçirildi. Kütləvi surətdə azərbaycanlıların qırğınları törədilərkən Qarabağ, eləcə də Şuşa əsas hədəflərdən biri seçilmişdi.

1917-ci ildə Rusiyada baş vermiş Fevral burjuva-demokratik inqilabından sonra Cənubi Qafqazda yaranan kəskin siyasi hadisələr fonunda etnik təmizlənmə siyasətinin kütləvi qırğınlarla müşahidə edilən ikinci mərhələsi (1918-1920) başlandı. Yenə də, Şuşa daxil olmaqla bütün Qarabağ ərazisi hədəf seçildi.⁸

Belə bir mürəkkəb tarixi dövrdə milli dövlətçiliyimizin tarixində mühüm yer tutan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı və çox çətin şəraitdə fəaliyyət göstərdi. Yeni qurulmuş dövlət başqa sahələrdə olduğu kimi, ölkənin ərazi bütövlüyünün qorunması sahəsində də ciddi sınaqlarla qarşı-qarşıya qaldı. Ermənistan tərəfdən daimi xarakter alan təhlükəyə qarşı mövcud olduğu 23 ay ərzində “Ermənistanın Qarabağa ümid etməsi degil “samoopredeleniye” əsasına, hətta ən ibtidai məntiqə belə sığmaz bir rəydir” deyərək layiqincə müqavimət göstərdi.⁹

Ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına qarşı ərazi iddiaları

Qeyd edək ki, ermənilər XIX əsrdən etibarən Azərbaycanın tarixi torpaqları olan Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan və Zəngəzur bölgələrinə yiyələnmək üçün ciddi cəhdlər göstərirdilər. 1918-ci ildə daxili və beynəlxalq vəziyyətində yaranmış mürəkkəb və ziddiyyətli şərait Cümhuriyyət qurucularını İrəvanı ermənilərə güzəştə getmək məcburiyyəti ilə üz-üzə qoydu.¹⁰ Amma ermənilər tərəfindən Zəngəzur və Qarabağı ələ keçirmək planı Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi sarsılmaz tədbirlər nəticəsində baş tutmadı. “Ermənilərin ortaya atdıqları Qarabağ məsələsi 5 ya 10 kənd məsələsi deyil, mübahisə bütöv 4 sancmaq – Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur üstündədir. Bu elə bir xanlığın ərazisidir, burada erməni və müsəlmanların sayı bərabər olmasa da, hər halda ermənilərin mütləq çoxluğu barədə danışmağa əsas yoxdur, özü də onlar buranın yerli əhalisi deyildirlər. Rusiya ilə müharibədən sonra Türkiyədən buraya köçənlərdir... Nəhayət, Qarabağın özündə ermənilər yığcam halda yaşayırlar, müsəlmanlarla qarışıq məskundurlar. Bununla belə, biz məsələnin sülh yolu ilə həlli tərəfdarıyıq». Bu fikri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin sədri olmuş əlimərdan bəy Topçubaşov Osmanlı dövlətinin xarici işlər naziri Rəşad Hikmət bəylə 1918-ci il noyabrın 18-də İstanbulda apardığı danışıqlar zamanı bildirmişdi.¹¹

Bəhs edilən bu tarixi hadisələr o dövrün mətbuat səhifələrində geniş işıqlandırılmışdır. Azərbaycanda milli istiqlal elan edildikdən sonra milli mətbu-

⁸ *Erməni vəhşilikləri (1905-1906)-(1918-1920)*. Bakı, 2009, s. 48

⁹ Əli Yusif, “Məqsədləri nədir?”, *Azərbaycan*, 3 şəbat, 1919, №104, s. 2

¹⁰ Rüksarə Quliyeva, “İrəvanın Ermənilərə Verilməsinə Osmanlı Siyasi Dairələrində Münasibət,” 9. Milleterarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı, Mart 2023, s. 909-918

¹¹ Натиг Мамедзаде. *Геноцид азербайджанцев в Карабахском регионе Азербайджана: 1918-1920*. Баку, «ЭЛМ», 2017, s. 11

atın qarşısında yeni vəzifə daxili və xaric təhlükələrə qarşı ideoloji mübarizə aparmaqdan ibarət idi. Təbii ki, dövrü mətbuat dövlətin danışan dili, ictimai-siyasi vəziyyəti tənzimləyən vasitə olduğu üçün cəmiyyət bütün dövrlərdə onun varlığına böyük ehtiyac duymuşdur. 1918-ci il sentyabrın 15-də Gəncədə rəsmi dövlət orqanı olan "Azərbaycan" qəilk nömrəsinin çapdan çıxması da bu zərurətdən irəli gəlirdi. Qəzet Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk rəsmi orqanı idi, dövlət tərəfindən maliyyələşirdi və dövlət mətbəəsində gündəlik nəşr olunurdu. Bu mətbu orqana müxtəlif vaxtlarda Üzeyir Hacıbəyli, Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Xəlil İbrahim, Ceyhun Hacıbəyli redaktorluq etmişdi.¹² Azərbaycan dövlətinin siyasi-ictimai, əxlaqi-mənəvi maraqlarını qorumaq uğrunda apardığı mübarizə istiqlalçı mətbu orqanların əsas devizi idi. Bütün dövrlərdə ermənilərin törətdikləri zorakılıq hərəkatları, daşnakların vəhşilikləri qəzetin aparıcı mövzusu olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ermənilərin Qarabağda, xüsusən də Şuşada törətdikləri cinayətlərin mahiyyətini düzgün təhlil etmək və qiymətləndirmək üçün bu qəzetdə verilən materiallara müraciət etmək kifayətdir.

Rusiya imperiyasından miras qalmış inzibati ərazi bölgüsü ilə əhalinin milli tərkibi arasında uyğunsuzluq Azərbaycan və Ermənistan respublikaları arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsində kəskin ziddiyyətlərin meydana çıxmasına səbəb oldu və bu ziddiyyətlər sonradan iki qonşu respublika arasında kəskin münaqişəyə gətirib çıxartdı. Azərbaycan hökuməti Ermənistanla münaqişəni nizama salmaq üçün dəfələrlə işğalçılıq hərəkatlarından əl çəkməsi üçün müraciət etmiş və sülh təklifləri irəli sürmüşdü. Lakin Ermənistan hökumətinin Azərbaycan torpaqları hesabına öz ərazilərini daha da genişləndirmək istədiyi üçün bu təklifə etinasız yanaşmış, Zəngəzurda, Qarabağda azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar təşkil etmişdi.

1918-ci ildə ermənilər konkret olaraq nə istəyirdilər? Bu torpaqların yenidən yaranmış Ermənistan Respublikasına birləşdirilməsini, yaxud eyni mahiyyət, fərqli üslub? Bu suallara aydınlıq gətirmək üçün Azərbaycan qəzetinin səhifələrində problemlə bağlı gedən yazılara nəzər salaq. 1918-ci ilin mayında Cənubi Qafqazda üç müstəqil respublikanın yaranması ilə Şuşada da erməni və azərbaycanlılar arasında münasibətlər gərginləşdi. Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan ermənilər 1918-ci il iyulun 22-də onun "müstəqilliyini" elan etməyə cəhd göstərirlər. Bu hadisə Azərbaycan qəzetində Xəlil İbrahimin imzası ilə belə təsvir edilmişdir: "Qafqasiyədə hərəc-mərclik başlandıqı zamandan bəri Qarabağ erməniləri guya bütün Qafqasiyadan ayrılmış, bir guşəyə çəkilmiş kimi bir vəziyyət alaraq, nəhayət Zaqafqasiyada üç cümhuriyyət elan edildikdə bunlar heç birisini tanımaq istəmiyərək müstəqil Qarabağ hökuməti təşkil etmək istədilər, həm indilərdə. Fəqət müsəlmanlar böylə bir hökuməti görmək, tanımaq istəmədilər. Bundan dolayı məhəlli türklər ilə ermənilər arasında süstlük, soyuqluq və narazılıq başlanaraq nəhayət, müsəlləh müsadiməyə münəcir olmaq dərəcəsinə gəldi. Müsəlmanları Qarabağ hökuməti təşkilinə Qarabağ cümhuriyyəti elanına məcbur etmək məqsədilə ibtida qonşuları-

¹² Akif Aşırılı. *Azərbaycan mətbuatı tarixi: 1875-1920*. Bakı, Elm və təhsil, 2009, s. 121

mız şirin sözlər, böyük vədlər və sairə kimi aldatmalara təvəssül etdilər. Lakin böylə təşəbbüslərin hədəv və bisəmər olduğunu görəncə təşəbbüsatı-təcavüz-karanəyə iqdam etdilər.”¹³

Tarixən Azərbaycan xalqının məskun olub yaşadığı Qarabağ isə Cümhuriyyət üçün ölüm-dirim məsələsi idi. Qarabağın ermənilərə güzəşt edilməsi və ya ermənilərin xeyrinə burada hər hansı bir qərar verilməsi heç vaxt müzakirə mövzusu olmamışdır. Hökumətin rəsmi orqanı olan Azərbaycan qəzetində bu məsələ ilə bağlı yazılırdı: “Bakı məmləkətimizin cismini, bədənini təşkil etdikdə, Qarabağ Azərbaycanın ruhunu, onun zövqünü təşkil edir. Bakı Azərbaycanı maddi cəhətdən təmin edirsə, hərəkətə məlumdur ki, Qarabağ onu mənəvi cəhətdən təmin edir. Azərbaycan türklərinə ruhi və mənəvi bir sərvət verən, onları ziyalı və intellektual qüvvələrə malik edən Qarabağ və yenə də Qarabağ olmuş desəm, bunu heç bir azərbaycanlı inkar etməz deyə düşünürəm. Bunun üçün Qarabağı əlimizdə bərk-bərk saxlamaq bizim üçün həyat və ölüm məsələsidir”.¹⁴

Millətçi erməni generalı Andronikin¹⁵ qədim Azərbaycan torpaqları olan Zəngəzurda və Qarabağda işğalçılıq hərəkətlərini genişləndirməsi əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi yenicə yaranmış olan müstəqil Azərbaycan və Ermənistan Respublikaları arasında münasibətləri kəskinləşdirdi. Azərbaycan hökuməti o vaxt dəfələrlə Ermənistan hökumətinə bu işğalçılıq hərəkətlərindən əl çəkməsi üçün müraciət etmişdi. Ermənistan hökuməti isə Androniki rədd edib: “Onun bizə heç bir dəxli yoxdur, xudsər (özbaşına) bir adamdır” – deyə, cavab vermişdi.¹⁶

Şuşa – Qarabağ hadisələrinin əsas mərkəzi kimi

1918-ci ildə Qarabağda baş vermiş qanlı hadisələrdən bəhs edərkən Şuşada baş verən hadisələrdən xüsusi bəhs edilməlidir. Çünki, Andronikin agentləri Qarabağda erməni əhalisini qiyama təhrik etdikdən sonra Şuşa daşnaklar tərəfindən “Qarabağ Respublikası”nın paytaxtı elan edilmişdi. Andranik şəxsən dəfələrlə bu alınmaz şəhəri tutmağa cəhd göstərmiş və hər dəfə də böyük itkilər verib məğlub olaraq istinadgahı olan Gorusa geri çəkilməyə məcbur olmuşdu.¹⁷

Bəs Şuşa əhalisi buna necə nail olmuşdur? 1918-ci ilin qanlı hadisələri, bütün Qarabağda olduğu kimi, Şuşada da mürəkkəb vəziyyət yaratmışdı. O zaman 40 minlik Şuşa əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət idi. Şəhər hər tərəfdən ermənilərin yaşadığı 12 kənd ilə əhatə olunmuşdu. Onların arasında azərbaycanlıların yaşadığı yeganə kənd Malıbəyli idi.¹⁸

¹³ Xəlil İbrahim, “Təhlükə qarşısında. Qarabağın son günləri,” *Azərbaycan*, 16 təşrin-i-əvvəl, 1918, №16, s. 2

¹⁴ “Bakı, 20 məhərrəm”, *Azərbaycan*, 7 təşrin-i-sani, №33, 1918, s. 1

¹⁵ 1918-ci ildə əsasən Qarabağ və Zəngəzurda azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərin dağıdılmasında və əhalisinin qırğınında Andranik Ozanyanın başçılıq etdiyi dəstə böyük rol oynamışdır.

¹⁶ Üzeyir Hacıbəyli, “Qarabağ haqqında”, *Azərbaycan*, 20 kanuni-sani, №101, 1919, s.1

¹⁷ “Azərbaycan Məclisi-Məbusanında”, *Azərbaycan*, 22 kanuni-əvvəl, №70, 1918, s.1

¹⁸ Xəlil İbrahim, “Təhlükə qarşısında. Qarabağın son günləri,” *Azərbaycan*, 16 təşrin-i-əvvəl, 1918, №16, s. 2

1918-ci ilin mayında Zaqafqaziyada üç müstəqil respublikanın yaranması ilə Şuşada da erməni-azərbaycanlı münasibətləri gərginləşdi. Ermənilər, “Qarabağ Respublikası” yaratmaq planı ilə azərbaycanlıların razılaşmasına nail olmaq üçün əvvəlcə şəhərə gələn bütün yolları bağlamışdılar. İlk olaraq Əsgəran yolunu bağladılar. Nəticədə Ağdamla əlaqələr kəsildi. 4 ay ərzində şəhərə ərzaq daxil olmamış, şəhərdən çıxmaq istəyənlər qətlə yetirilmişdilər. Andronikin və Varanda partizanlarının başçısı Sokrat-bek Melik-Şahnazaryanın qoşunlarının şəhərə yaxınlaşması xəbəri Şuşa ermənilərinin xüsusilə azğınlaşmasına səbəb olmuşdu. Onlar təkcə şəhər ətrafında deyil, şəhərdə də azərbaycanlıları sıxışdırmağa başlamışdılar. Silahlanmış halda şəhərin azərbaycanlı hissəsinə sərbəst gəlib-gedir, lakin erməni hissəsinə gedən azərbaycanlıları tərksilah edirdilər. Ona görə də Qarabağın bütün şəhərləri və kəndlərində erməni və azərbaycanlı əhali arasındakı əlaqələr tamamilə kəsilmişdir. Şuşaya gedən bütün yollar bağlandığından aclıq təhlükəsi yaranırdı. Ermənilər məhz aclığın köməyi ilə azərbaycanlıları “Qarabağ Cümhuriyyəti”ni tanımağa məcbur etmək niyyətində idilər.¹⁹

Ermənilərin “Qarabağ cümhuriyyəti” elan etmək və bu yolda ciddi-cəhdlə çalışdıqları bir vaxtda Azərbaycan hökuməti minbaşı Həsən Bəsrli bəyi Şuşaya, Kazım bəyi Qaryaginə (Füzuli), Fəxri bəyi isə Ağdama komendant təyin etdi. Bu ziddiyyətləri yenidən gərginləşdirdi. Şuşanın erməni əhalisi komendantların hakimiyyətini tanımadılar, azərbaycanlılar isə o vaxt mövcud olan hökumət müəssisələrini tərک edərək bütün hökumət işlərini Həsən Əfəndiyə təhvil verdilər. Şəhərin erməni əhalisi bir müddət köhnə hökumət idarələrində fəaliyyətlərini davam etdirdilər. Nəticədə Şuşada ikihakimiyyətlik yarandı. Bir müddət sonra ermənilər iki həftə davam edən Qarabağ erməni Qurultayı təşkil etdilər. Qurultay şəhərin erməni əhalisinin siyasətini təqdir edərək, işlərini eyni ruhda davam etmələrini tövsiyə edib, “Qarabağ hökuməti”ni təşkil etdi və nazirləri seçdi. Qurultayda ermənilərin həqiqi siması açıldı. İndiyə kimi səsləndirdikləri sosializm, demokratiya, ədalət və s. kimi şuraları kənara ataraq fanatik daşnak sifəti ilə çıxış etməyə başladılar və bütün inzibati vəzifələri millətçi daşnaklar arasında bölüşdürdülər. Yeganə həll edilməmiş məsələ Şuşanın azərbaycanlı əhalisinin zorla, silah yolu ilə yaratdıqları qondarma “hökumət”ə tabe edilməsi idi. Bunun üçün isə onlar Andronikin və Şahnazaryanın qoşunlarının gəlməsini gözləyirdilər.²⁰

Ermənilərin bu addımlarının silahlı toqquşmaya səbəb olacağını dərk edən şəhər əhalisi “sülh istəyirsənsə, hər bə hazır ol” prinsipini əsas tutaraq müqavimət üçün hazırlaşmağa başladı. AXC hökumətinin gərgin beynəlxalq və daxili vəziyyəti mövcud duruma dərhal müdaxilə etməyə imkan vermiirdi. Belə ağır zamanda əhalinin özünü müdafiə etmək üçün tədbirlər görməkdən başqa çarəsi qalmırdı. Qeyd edək ki, çar hökumətinin erməni vəhşiliklərinin qarşısını almaq üçün heç bir tədbir görməməsi XX əsrin

¹⁹ Xəlil İbrahim, “Təhlükə qarşısında. Qarabağın son günləri,” *Azərbaycan*, 16 təşrin-i-əvvəl, 1918, №16, s. 2

²⁰ Yəne orada, s. 3.

əvvəllərindən etibarən əhalinin erməni təcavüzündən özünü qorumaq təcrübəsini formalaşdırmışdır. Bu baxımdan Şuşada yaşayan azərbaycanlı əhalinin müdafiə sahəsində gördüyü işlər xüsusilə təqdirəlayiqdir. Hələ Həsən Bəsrli bəyin gəlməsindən əvvəl onlar “Ənvəriyyə”, “Şövkətiyyə”, “Xəlilyyə” və tələbələrindən ibarət “Vəhəbiyyə” adlı 4 könüllü dəstə yaratmış, 15 yaşından 60 yaşınadək bütün silah tuta bilən kişiləri siyahıya almışdılar. Gənclər “Hərəkət ordusu” adlı dəstələrə cəlb edilmiş, 40 yaşından yuxarı olanlar isə ehtiyata götürülmüşdü. Əhalini silahlandırmaq üçün 14 məhəllə komitəsi yaradılmışdı. Hər komitə öz məhəlləsində yaşayan və imkanı olan şəxslərin öz hesabına, imkanı olmayanlar üçün isə pul yığıb silah alma məsələsini həll edirdi. Komitələrin həyata keçirdiyi təxirəsalınmaz tədbirlər nəticəsində, Şuşada hamı silahlandı, hər məhəllədə on minlərlə güllə ehtiyatı və yüzlərlə tüfəng toplandı.²¹ Müdafiə hazırlığı üçün “Hərbi idarə” təsis olunaraq şəhərin bütün müdafiə işləri ona tapşırılmışdı. Bu idarənin nəzdində “Ərzaq idarəsi” də yaradılmışdır. Şuşaya gedən yolların bağlı olması səbəbindən şəhərə kənardan ərzaq gətirilə bilmirdi. Mövcud ərzaq ehtiyatı isə günü-gündən tükənirdi. Belə bir şəraitdə “Ərzaq idarəsi”nin fəaliyyəti əslində iflic vəziyyətinə düşmüşdür Bundan əlavə toqquşmaların olacağı təqdirdə yaralıların olması faktı qaçılmaz idi. Bunu nəzərə alaraq xəstəxana və “Şəfqət qardaşları” kursu açıldı. Bu kursda 26 tələbə təhsil alaraq ilkin tibbi yardımını öyrəndi. Yeni açılan xəstəxananın bütün işlərini “Milli Müdafiə”²² cəmiyyəti öz üzərinə götürmüşdür.²³

Çar hakimiyyəti dövründə qəsdlə hərbi xidmətə çağırılmayan Azərbaycan əhalisi sözsüz ki, bu sahədə təcrübəyə sahib deyildi. Bu ciddi nöqsan idi. Tezliklə bu problemin həlli üçün tədbirlər həyata keçirildi. Şuşada olan zabitlər gənclərə hərbi təlim keçməyə başladı, bu məqsədlə qərargah yaradılmışdı.

Ətrafdakı erməni kəndlərdən gözlənilən hücumun qarşısını almaq üçün tədbirlər görülmüş, şəhərin azərbaycanlı hissəsi dörd tərəfdən səngərlərlə əhatə olunmuşdu, səngərlərdə gecə-gündüz keşikçilər qoyulmuşdu. Şuşa qurulmuş müdafiə istehkamları ilə iki hissəyə ayrılmışdı. Şəhər hərtərəfli hər an baş verə biləcək hücum qarşı hazırlıqlı vəziyyətə gətirilmişdir.²⁴ Şəhəri savaşa hazırlamaq, eyni zamanda toqquşmaların olacağı təqdirdə dinc əhalinin zərər görməməsini təmin etmək üçün görülən işlər təqdirəlayiq olduğu qədər də çətin idi.

Şuşanın ciddi cəhdlə toqquşmaya hazırlaşmasına baxmayaraq mövcud problemi hələ də sülh yolu ilə həll etməyə çalışmaq istəyi də var idi. Qeyd

²¹ Xəlil İbrahim, “Təhlükə qarşısında. Qarabağın son günləri,” *Azərbaycan*, 21 təşrinin-əvvəl, 1918, №18, s. 4.

²² “Milli Müdafiə” cəmiyyəti Şuşada təşkil edilmişdir. Qısa bir müddət ərzində mövcud olmasına baxmayaraq həmin təlatümlü dövrdə çox böyük işlər görmüş, əhali arasında böyük nüfuz və etibarəyə sahib bir cəmiyyət olmuşdur.

²³ Xəlil İbrahim, “Təhlükə qarşısında. Qarabağın son günləri,” *Azərbaycan*, 22 təşrinin-əvvəl, 1918, №19, s. 2.

²⁴ Xəlil İbrahim, “Təhlükə qarşısında. Qarabağın son günləri,” *Azərbaycan*, 21 təşrinin-əvvəl, 1918, №18, s. 4.

edək ki, sülh tərəfdarları içərisində az da olsa ermənilər də var idi. Azərbaycanlılar və ermənilərə arasındakı münasibətləri dinc yolla nizama salmaq üçün sülh tərəfdarları “Beynəlmiləl Komitə” yaratdılar. Bu komitəyə altı azərbaycanlı və altı erməni daxil idi. Fəaliyyət göstərdiyi müddətdə komitə azərbaycanlı və erməni əhalisi arasında baş verən ixtilafı yatırmaqda, problemlə məsələləri sülh yolu ilə həll etməkdə, şəhərdə asayiş və dincliyi bərqərar etməkdə xeyli ciddi işlər gördü. Ermənilər elatın qışlaqdan yaylağa gəlməsinə böyük əngəl törədirdi. Komitənin köməkliyi ilə onların köçü təhlükəsiz baş tutmuşdu.²⁵ Ümumiyyətlə, komitə Şuşada baş verə biləcək 3-4 qanlı toqquşmanın qarşısını ala bilmişdir.

Şəhərdə ərzağın, suyun çatışmadığı, Andronik və Şahnazaryanın qoşunlarının gəlməsi və şəhərdə qanlar sel kimi axıdılması gözlənen bir zamanda Qurban bayramı axşamı Bakının türk və Azərbaycan qoşunları tərəfindən azad edilməsi xəbəri Şuşanın müdafiəçiləri arasında böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılanmışdı. Onlar bu böyük qələbəni vəziyyətin bütün mürəkkəbliyinə baxmayaraq iki gün təmtəraqla bayram kimi qeyd etmişdilər. Üçüncü gün Şahnazaryanın qoşununun Şuşaya hücum etməsi xəbəri bütün şəhərə yayılır. “Beynəlmiləl komitə”nin azərbaycanlı üzvləri quldur erməni dəstələrinin şəhərə daxil olmasının qarşısını almaq üçün ermənilərlə danışıqğa başlayırlar. Amma bu danışıqlar heç bir nəticə vermir. Əksinə, ermənilər Şahnazaryanın quldur dəstələrinə kömək etmək üçün əllərindən gələn heç nəyi əsirgəmədilər.

Bu zaman Şuşanın azərbaycanlı əhalisini sevindirən ikinci bir hadisə baş vermişdi. Həmin sevinci onlara bu dəfə ermənilər “bəxş etmişdilər”. Şuşaya yaxınlaşan və təbii dayaq məntəqəsi olan Qaladərədə Şahnazaryanın quldur dəstəsi burada Şuşadan gələn erməni dəstələri ilə birləşməli, sonra isə Şuşa üzərinə yeriməli idilər. Bu plan kürd süvarilərinə məlum olmuş və onlar Şahnazaryanın dəstəsinə hücum edərək onu pərən-pərən salmışdılar. Bunu görən Şuşa erməniləri tələsik geri dönerək, səhvən onları azərbaycanlı dəstələri hesab etmiş öz erməniləri tərəfindən gülləyə tutulmuşdular.²⁶ Beləcə, Şahnazaryanın Şuşa üzərinə hücum etmək və azərbaycanlı əhalini qanına qəltan etməklə bağlı mənfur planı iflasa uğramışdır.

Şuşada isə vəziyyət yenə gərgin olaraq qalırdı. Hər dəqiqə savaşıq, iğtişası baş verə bilərdi. Əhalinin 90 faizi isə yolların bağlı olması səbəbilə aclıq çəkirdi. Azərbaycanlı əhali artıq bu durumdan xilas olmağın yeganə yolunu savaşıqda görürdü – dava düşsəydi, canımız qurtarardı, ya ölür, ya ermənilərin boyunduruğundan xilas olardıq – deyər, ölmək şərti ilə də olsa ermənilərdən xilas olmağı arzulayırdılar.²⁷

²⁵ Xəlil İbrahim, “Təhlükə qarşısında. Qarabağın son günləri,” *Azərbaycan*, 22 təsrini-əvvəl, 1918, № 19, s. 2.

²⁶ Xəlil İbrahimzadə, “Təhlükə qarşısında. Qarabağın son günləri,” *Azərbaycan*, 23 təsrini-əvvəl, 1918, №20, s. 3.

²⁷ Yenə orada, s. 3.

Belə bir vaxtda Qarabağdakı hərbi birləşmələrin komandiri İsmayıl Həqqi bəy məktub yazaraq ermənilərdən Ağdama nümayəndə göndərməyi tələb etdi. Qeyd edək ki, Bakının azad edilməsindən bir neçə gün sonra Qafqaz İslam Ordusu²⁸ Qarabağ bölgəsində erməni-daşnak qüvvələrinin Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdiyi qırğınların qarşısını almaq üçün ora köməyə yollandı. 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakıya daxil olan türk ordusu iki həftə sonra Qafqaz İslam Ordusunun Gelibolu alayının polkovniki Cəmil Cahid Toydəmirin başçılığı altında Şuşaya istiqamətlənir və Ağdamda toplaşirlar. Qarabağa göndəriləcək dəstəni yola salandan sonra Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşa şəxsən özü də Ağdama gəlmiş, burada vəziyyətlə tanış olmuş, Cəmil Cahid bəylə fəaliyyət planını dəqiqləşdirmişdi.

İsmayıl Həqqi bəyin məktubundan sonra Ağdama nümayəndə qismində gedən 5 ermənidən üç nəfəri orada saxlanılır, iki nəfər isə növbəti gün Şuşaya göndərilərək ermənilərin təslim edilməsi xəbərini çatdırmaları tapşırıldı. Onlar bu tapşırığı müzakirə etmək üçün beş gün ərzində qızgın müzakirələrin getdiyi iclas etdilər. Nəhayət, beşinci gün axşam saat 9-da "Beynəlmiləl komitə"nin erməni nümayəndələri məsələnin müsbət yöndə həll edilməsi xəbərini verdilər. Növbəti gün Ağdamda qalan üç erməni də Şuşaya qayıtdı. Onlar 24 saat ərzində ermənilərin təslim edilməsi ilə bağlı ultimatumu əhaliyə çatdırdı. Həmin gün bir neçə erməni Şuşa komandanının hüzuruna gələrək silah-sursatlarını təhvil verdilər və Azərbaycan hökumətinə təslim oldular. Növbəti gün isə Ağdama nümayəndə göndərilərək ermənilərin təslim xəbərini İsmayıl Həqqi bəyə və Cəmil Cahid Toydəmir bəyə xəbər verirlər.

Bəli, 1918-ci ildə Şuşanın azərbaycanlı əhalisinin qətiyyətli hərəkətləri şəhərin düşmən tapdağı altına düşməsinə yol verməmiş, onu ləyaqətlə qorumuşdu. Tezliklə şuşalılar bu fədakarlığı layiqincə qiymətləndirildi. İsmayıl Həqqi bəyin və Cəmil Cahid Toydəmir bəyin başçılığı altında şəhərə yaxınlaşan türk və Azərbaycan qoşunları 1918-ci il sentyabrın 25-də Şuşanı ermənilərin mühasirəsindən xilas edərək şəhərə daxil oldular. Türk ordusuyla savaşağa cəsarət etməyən, Şuşanı mühasirədə saxlayan Andranikin quldur dəstəsi cənuba qaçır. Tezliklə türk qoşunlarının gələcəyini eşidən şəhərin azərbaycanlı əhalisi tələsik müttəfiqlərin təntənəli şəkildə qarşılınmasına hazırlaşmağa başladılar. Şuşaya girişdə Zəfər tağı qoyulmuşdu. Bu cür tağlar Meydana aparan yolda bazarın başındakı Şah körpüsündə və bir çox digər yerlərdə də quraşdırılmışdı. Ermənilər də türklərin gəlişinə qədər şəhərin erməni hissəsini bəzəməyə başlamış, Beynəlxalq Komitənin binası qarşısında və Meydanın yuxarı hissəsində tağlar quraşdırmışdılar. Ordu şəhərdə böyük təmtəraqla, sevinc hissi ilə qarşılandı. Bakının azad edilməsi bayram edildiyi kimi, Şuşanın da xilas böyük bayram təntənəsi ilə qeyd edildi.²⁹

²⁸ Bakı qırğınından sonra Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən kütləvi qırğınların qarşısını almaq və Dağıstan müsəlmanlarına yardım etmək məqsədi ilə Osmanlı dövləti tərəfindən təşkil edilmiş hərbi struktur.

²⁹ Xəlil İbrahim, "Təhlükə qarşısında. Qarabağın son günləri," *Azərbaycan*, 25 təşrin-əvvəl, 1918, № 22, s. 2.

“Qarabağ Respublikası rəhbərləri”nin itaət göstərməkdən və Azərbaycan dövlətini tanımaqdan savayı yolu qalmadı. Şuşanı 4 ay müddətində qoruyub saxlamış müdafiəçilərinin fədakarlığı isə heç şübhəsiz, milli tariximizin şanlı səhifələrindən birini təşkil edir.

Türk ordusunun bu addımlarına baxmayaraq, Andranikin qoşunlarının tezliklə yeni hücumla keçəcəyi barədə müxtəlif şayiələr fonunda Qarabağda gərginlik azalmamış və türk qoşunlarının gedişinə qədər davam etmişdi, bundan sonra region üzərində nəzarət 1918-ci il noyabrın ikinci yarısında Azərbaycana gəlmiş ingilis qoşunlarının əlinə keçmişdi. Birinci Dünya müharibəsində Dördlər ittifaqı ölkələrinin təslim olması 1918-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında türk qoşunlarının Cənubi Qafqazdan çıxarılmasına və bölgənin milli-dövlət strukturu üzərində nəzarətin Antanta ölkələrinin əlinə keçməsinə səbəb oldu. Bununla da Böyük Britaniyanın Cənubi Qafqazda dominant olduğu, milli respublikalar arasındakı ərazi ziddiyyətlərinin həllində və ya kəskinləşməsində həlledici rol oynadığı dövr başlayır.

Belə ki, Azərbaycan hökumətinin başçısı F.X Xoyskinin Böyük Britaniya kontingentinə başçılıq edən general V.Tomsona Andranik Ozanyanın Qarabağda törətdiyi vəhşiliklər barədə yazılı müraciəti əsasında³⁰ general 1918-ci il dekabrın əvvəllərində erməni komandirindən azərbaycanlı əhaliyə qarşı hərbi əməliyyatların dayandırılmasını tələb etmişdi.³¹ Bundan başqa, V.Tomson Gəncə, Qazax və Cavanşir dairələrindəki erməni liderlərinə ünvanladığı teleqramda onları azərbaycanlı əhaliyə qarşı azgınlıq və talan hallarına son qoymağa çağırırdı: “Bütün ermənilərə öz evlərində sakit oturmaları tapşırılsın. İtaətsizlik edəcəyiniz təqdirdə, tökülən qana görə birbaşa məsuliyyət daşıyacaqsınız”.³²

Ermənistandan olan emissarlar tərəfindən qızışdırılan separatçı meylləri, azərbaycanlı əhaliyə qarşı qanlı cinayətlər, arxasında ciddi hərbi güc olmadığı üçün yerli hakimiyyətin zəifliyi, habelə mərkəzi hökumətin regionla əlaqəsinin tam qaydaya salınmaması Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılmasını zəruri etdi. “Aclıq, xəstəlik, yolsuzluq, asayişinin pozulması, narazılıq və sair bu kimi hadisələrin nəticəsi olaraq ortaya çıxan fəvqəladə vəziyyətə Andranikin avantürası səbəb olmuşdur. Hökumətimizin Qarabağda general-qubernatorluq təşkil etmək tədbirinə məhz Andranikin hərəkətləri səbəb olmuşdur”.³³ Şuşa-Zəngəzur, Cəbrayıl-Cavanşir qəzaları Qarabağ general-qubernatorluğunda birləşdirilərək Xosrov Paşa bəy Soltanov general-qubernator təyin edildi.³⁴ Şübhəsiz ki, bu qubernatorluğun yaradılması Britaniya komandanlığı ilə razılaşdırılmışdı.

Qarabağ general-qubernatorluğunun yarandığı ilk günlərdən Ermənistan hökuməti bu qərara etiraz edərək bunun “Ermənistan ərazisi hüququ-

³⁰ “Raisi-vükəla Fətəli xan Xoyski həzrətlərinin general Tomsona məktubu”, *Azərbaycan*, 6 kanuni-əvvəl, №57, 1918, s. 2

³¹ “Qəzetlərdən”, *Azərbaycan*, 12 kanuni-əvvəl, №63, 1918, s. 3

³² “General Tomsonun erməni başçılarına teleqramı”, *Azərbaycan*, 3 kanuni-əvvəl, №55, 1918, s. 1

³³ Üzeyir Hacıbəyli, “Qarabağ haqqında”, *Azərbaycan*, 30 kanuni-sani, №101, 1919, s. 1

³⁴ Xəlil İbrahim, “Şuşa-Zəngəzur-Cəbrayıl-Cavanşir-General-Qubernatorluğu”, *Azərbaycan*, 9 şubat, №109, 1919, s. 3.

na təcavüz” adlandırdı. Azərbaycan hökumətinin isə cavabı gecikmədi. Ermənistan Xarici İşlər Nazirinə göndərilən teleqrafda deyilirdi: “Azərbaycan Cümhuriyyətinin Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını müvəqqəti general-qubernatorluğa ayırması qərarına görə sizin hökumətinizin protestosu əsassızdır. Çünki məzkur (adı çəkilən – Red) qəzalar Azərbaycanın ayrılmaz parçalarıdır. Azərbaycan hökuməti ali idarə qanununca öz toprağında olan əhalisinin bilafərq (fərq qoymadan – Red.) millət və məzhəb həyatını, namusunu və malını məsuliyyətsiz adamların keyf maitasından mühafizə etməsi bir tək hüququ degil, hətta vəzifəsidir. Buna görə bizim hökumətimizin məzkur qəzalara general-qubernator təyin etməsi Ermənistan hökumətinin hüquqi-mülkiyyəsinə təcavüz degildir. Biləks (əksinə) sizin hökumətinizin bu münasibətlə protesto etməsi bizim daxili işlərimizə müdaxilə etmək təşəbbüsü olmaq üzrə həqqi-hakimiyyətimizə təcavüz deməkdir”.³⁵

Qarabağ general-qubernatoru ermənilərin ərazi iddiaları ilə yanaşı, əvvəlcə ingilislər, sonra isə amerikalılarla gərgin münasibətlər şəraitində fəaliyyət göstərməli oldu. Bu dövrdə də ermənilərin nə Şuşa üzərinə hücumu, nə də şəhərdə törətdikləri fitnə-fəsad ara vermədi. Təəssüf ki, ermənilər Qarabağ general-qubernatorluğu ərazisində sülh yaranmasına imkan vermədilər.

Nəticə

1828-ci ildən etibarən Rusiya tərəfindən məqsədli şəkildə Azərbaycan torpaqlarına köçürülən ermənilər dövlət qurmaq məqsədi ilə XX əsrin əvvəllərindən etibarən müəyyən mərhələlərlə azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar törətmiş, deportasiyalar həyata keçirmişlər. Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan və Zəngəzura iddialı olan ermənilər 1917-ci ildə Rusiyada baş vermiş Fevral burjuva-demokratik inqilabından sonra Cənubi Qafqazda yaranmış mürəkkəb tarixi şəraitdən istifadə edərək, İrəvan torpaqlarının da daxil olduğu Ermənistan dövlətini yaratmağa nail olmuşdular. Sözsüz ki, bu onların iddialarının tam təminatı deyildi. Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzur hədəf olaraq qalırdı. Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan ermənilər 1918-ci il iyulun 22-də onun “müstəqilliyini” elan etməyə cəhd göstərmiş, məqsədlərinə çatmaq üçün yenidən dinc əhaliyə qarşı kütləvi qırğın törətməyə başlamışdılar. Belə bir ziddiyyətli dövrdə Qarabağın mərkəzi olan Şuşa ölüm-dirim mübarizəsinin mərkəzinə çevrilmişdi. Ermənilərin planı Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi sarsılmaz tədbirlər nəticəsində baş tutmamışdı. Yeni yaranmış dövlət mövcud olduğu 23 ay ərzində həm Ermənistanın ərazi iddialarını rədd etmiş, həm də erməni qiyamçılarını məğlub edərək dövlətin ərazi bütövlüyünü təmin etmişdir

Azərbaycanın sovetləşdirilməsi ərəfəsində problemin sülh yolu ilə həll edilməsinə tərəfdar olan Azərbaycan hökumətinin bütün diplomatik və si-

³⁵“Azərbaycan və Ermənistan” (Xarici İşlər Naziri əvəzindən ədil xan Ziyadxanovun Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi teleqram), Azərbaycan, 9 şubat, №109, 1919, s.3

yasi səylərinə baxmayaraq, Ermənistanla Azərbaycan arasında Qarabağ və Zəngəzur ətrafında münaqişə dinc yolla həllini tapmadı. Sovetləşmədən sonra isə Zəngəzur ermənilərin xeyrinə itirildi.³⁶ Naxçıvan Muxtar Respublikaya çevrildi və ərazisinin 657 km²-i Ermənistana verildi.³⁷ Qarabağın dağlıq hissəsinə muxtariyyət verilməklə³⁸ isə Ermənistana və onun himayədarlarına gələcək siyasi oyunlar üçün əlverişli imkan yaradıldı.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

AŞIRLI, Akif: *Azərbaycan mətbuatı tarixi: 1875-1920*. Bakı, Elm və təhsil, 2009. 296 s.

“Azərbaycan Məclisi-Məbusanında”, *Azərbaycan*, 22 kanuni-əvvəl, №70, 1918, s.1

“Azərbaycan və Ermənistan” (Xarici İşlər Naziri əvəzindən Ədil xan Ziyadxanovun Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi teleqram), *Azərbaycan*, 9 şubat, № 109, 1919.

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə /baş red. C. B. Quliyev; red hey. M. H. Abdullayev, M. T. Abbasov və b. III c., Bakı, 1979. 598 s.

“Bakı, 20 məhərrəm”, *Azərbaycan*, 7 təşrinisani, №33, 1918

Erməni vəhşilikləri (1905-1906) - (1918-1920). Bakı, 2009, 48 s.

İBRAHİM, Xəlil: “Şuşa-Zəngəzur-Cəbrayıl-Cavanşir-General-Qubernatorluğu”, *Azərbaycan*, 9 şubat, №109, 1919

İBRAHİM, Xəlil: “Təhlükə qarşısında. Qarabağın son günləri” *Azərbaycan*, 16 təşrinisani-əvvəl, 1918, №16

İBRAHİM, Xəlil: “Təhlükə qarşısında, Qarabağın son günləri” *Azərbaycan*, 21 təşrinisani-əvvəl, 1918, №18

İBRAHİM, Xəlil: “Təhlükə qarşısında, Qarabağın son günləri” *Azərbaycan*, 22 təşrinisani-əvvəl, 1918, №19

İBRAHİMİZADƏ, Xəlil: “Təhlükə qarşısında. Qarabağın son günləri,” *Azərbaycan*, 23 təşrinisani-əvvəl, 1918, №20.

İBRAHİM, Xəlil: “Təhlükə qarşısında. Qarabağın son günləri,” *Azərbaycan*, 25 təşrinisani-əvvəl, 1918, №22.

General Tomsonun erməni başçılarına teleqramı”, *Azərbaycan*, 3 kanuni-əvvəl, №55, 1918.

HACIBƏYLİ, Üzeyir: “Qarabağ haqqında”, *Azərbaycan*, 30 kanunisani, 1919, №101.

“Qəzetlərədn”, *Azərbaycan*, 12 kanuni-əvvəl, №63, 1918

“Rəisi-vükəla Fətəli xan Xoyski həzrətlərinin general Tomsona məktubu” *Azərbaycan*, 6 kanuni-əvvəl, №57, 1918.

YUSİF, Əli: “Məqsədləri Nədir?” *Azərbaycan*, 3 şubat, №104, 1919.

³⁶ Musa Urud. *Zəngəzur*, (Elmi-publisistik nəşr). Bakı: Nurlar, 2005, s. 91-92

³⁷ Ильгар Нифталиев, Азербайджанская ССР в Экспансионистских Планах Армян: 20-е годы XX Века. Баку: Тəhsil, 2010, s. 120.

³⁸ Д. П. Гулиев, К Истории Образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР 1918-1925. Документы и Материалы. Баку, Азернешр, 1989, s. 95

- Qarabağnamələr*. I kitab. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 216 səh.
- QULİYEVA, Rüksarə: “İrəvanın Ermənilərə Verilməsinə Osmanlı Siyasi Dairələrində Münasibət.” *9. Milletlararası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı*, 2023, 909–918. <https://doi.org/10.26650/pb/aa10aa14.2023.001.061>.
- URUD, Musa: *Zəngəzur. (Elmi-publisistik nəşr)*. Bakı, “Nurlar”, 2005. 504 s □h.
- ГУЛИЕВ, Д.П.: К Истории Образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР 1918-1925. Документы и Материалы. Баку, Азернешр, 1989, s. 95
- МAMEДЗАДЕ, Натиг: *Геноцид азербайджанцев в Карабахском регионе Азербайджана: 1918-1920*. Баку, «Элм», 2017, 342 с.
- МИЛЬМАН, Арон Шмулевич: *Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков (административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления)*. Баку, 1966, 316 с.
- НИФТАЛИЕВ, Ильгар: *Азербайджанская ССР в Экспансионистских Планах Армян: 20-е Годы XX Века*. Баку: Т □hsil, 2010
- Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 2-е. Т. 15. Ч. 1. Санктпетербургъ, 1841 (З. № 13368).
- Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 2-е. Т. 42. Ч. 2. Санктпетербургъ, 1841 (З. № 45259).
- ШАВРОВ, Николай Николаевич: *Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам*. С.-Петербург: Рус. собрание, 1911. – 78 с

Extended Abstract

Events In Shusha During The Period Of The Azerbaijan People's Republic: Based On The Materials Of The Azerbaijan Newspaper

After the Russo-Iranian War in 1804-1813, 1826-1828 and the Russo-Turkish War in 1828-1829, by massively immigrating Armenians from Iran and from the Ottoman Empire and settling them in the territory of Azerbaijan, Russia created basis for Armenians to implement their territorial claims against Azerbaijanis in the future.–

With the resettlement of Armenians in Azerbaijan and especially in Karabakh, a tragic and controversial period began in the history of Azerbaijan. This was the basis for the Armenian nationalists to realize the idea of creating "Great Armenia". The "Dashnaksutyun" party, whose goal is to establish an Armenian state by the use of arms and force, resorted to various measures to implement the idea of "Great Armenia" even at the beginning of the 20th century. Such measures were preceded by a plan to carry out ethnic cleansing of Azerbaijanis. The first stage of the ethnic cleansing plan was carried out during the First Russian Revolution (1905-1906). Karabakh, as well as Shusha, were chosen as one of the main targets during mass massacres of Azerbaijanis.

In such a complex historical period, the Azerbaijan People's Republic, which occupies an important place in the history of our national statehood, was established and acted under very difficult conditions. The newly established state, as in other areas, faced serious challenges in the field of protecting the territorial integrity of the country. During the 23 months of his existence against the constant threat from the side of Armenia, he duly resisted, saying that "Armenia's hope for Karabakh is a dream that cannot fit not only the basis of self-determination, but even the most primitive logic".

Armenians living in the mountainous part of Karabakh tried to declare its "independence" on July 22, 1918. Historically, Karabakh, inhabited by the Azerbaijani people, was a matter of life and death for the Republic. Concession of Karabakh to Armenians or any decision in favor of Armenians has never been a subject of discussion.

The expansion of the occupation actions of the nationalist Armenian general Andronik Ozanyan in the ancient Azerbaijani lands of Zangezur and Karabakh aggravated the relations between the Republics of Azerbaijan and Armenia. At that time, the government of Azerbaijan repeatedly appealed to the government of Armenia to stop these acts of aggression. The Armenian government rejected Andronikos and replied: "He has nothing to do with us, he is an independent person."

When talking about the bloody events that happened in Karabakh in 1918, special mention should be made of the events that happened in Shusha. Because, after Andronic's agents incited the Armenian population in Karabakh to revolt, Shusha was declared the capital of the "Karabakh Republic" by the Dashnaks. Andranik personally tried many times to capture this impregnable city and each time he suffered heavy losses and was forced to retreat to his stronghold Gorus.

But how did the people of Shusha achieve this? The bloody events of 1918 created a complicated situation in Shusha as well as in all of Karabakh. At that time, the majority of Shusha's population of 40,000 consisted of Azerbaijanis. The city was surrounded by 12 villages inhabited by Armenians from all sides. Malibeyli was the only village where Azerbaijanis lived among them. Armenians first blocked all the roads leading to the city in order to achieve the agreement of the Azerbaijanis with the plan to create the "Karabakh Republic". As a result, food did not enter the city for 4 months, there was a threat of starvation, and those who wanted to leave the city were killed. The tense international and domestic situation of the government of the Azerbaijan People's Republic did not allow immediate intervention in the current situation. In such a difficult time, the population had no choice but to take measures to defend themselves. For these purposes, voluntary armed groups were formed, military training was started for young

people, a hospital and a nurse course (for men) were opened considering the presence of wounded people in case of clashes, defense fortifications were built, and the city was fully prepared against an attack that could happen at any moment.

At a time when there was a shortage of food and water, waiting for the arrival of the troops of Andronik and Shahnazaryan and the flooding of the city with blood, the news of the liberation of Baku by Turkish and Azerbaijani troops on the evening of the Feast of Sacrifice created great excitement among the defenders of Shusha. Soon, this sacrifice of the people of Shusha - not allowing the city to fall under the enemy's foothold, protecting it with dignity - was duly appreciated. After the liberation of Baku, Nuri Pasha acted to stop the Armenians, who started to prepare for an all-out massacre in the Karabakh region. The 1st Azerbaijan Division was established for the operation. Baku Garrison Commander Colonel Jamil Jahid (Toydemir) Bey was appointed as its commander. The main strength of this Division was the 106th Infantry Regiment and the 9th Caucasian Regiment, which were under the command of the 5th Caucasian Infantry Division. These two regiments were dispatched against the Armenians, who had besieged the town of Shusha. On September 25, 1918, Turkish and Azerbaijani troops approached the city under the leadership of Commander of Karabakh Region, Major İsmail Hakkı Bey and Jamil Jahid Bey, and entered the city after saving Shusha from the siege of Armenians. Not daring to fight with the Turkish army, Andranik's gang, which besieged Shusha, fled to the south. The "leaders of the Republic of Karabakh" had no choice but to obey and recognize the state of Azerbaijan.

The surrender of the Ottoman Empire in the WWI led to the withdrawal of Turkish troops from the South Caucasus in October-November 1918 and the transfer of control over the nation-state structure of the region to the Entente countries.

In such a historical period, the separatist tendencies incited by emissaries from Armenia, bloody crimes against the Azerbaijani population, the weakness of the local government due to the lack of serious military power behind it, as well as the failure of the central government to fully regulate the relationship with the region necessitated the creation of the Karabakh Governorate. During this period, neither the attack of the Armenians on Shusha, nor the mischief they caused in the city did not stop. Unfortunately, the Armenians did not allow peace to be established in the territory of the Karabakh Governorate. Despite all the diplomatic and political efforts of the Azerbaijani government on the eve of the Sovietization of Azerbaijan, the conflict between Armenia and Azerbaijan around Karabakh was not resolved peacefully. After Sovietization, Armenia and its patrons were given a favorable opportunity for future political games by giving autonomy to the mountainous part of Karabakh.

These historical events were widely covered in the press pages of that time. After the declaration of national independence in Azerbaijan, the new task before the national press was to fight ideologically against internal and external threats. Of course, since the periodical press is the spoken language of the state and a means of regulating the social and political situation, the society has had a great need for its presence in all times. On September 15, 1918, the first issue of the "Azerbaijan" newspaper, the official state organ, was published in Ganja. In all periods, the violent acts committed by Armenians and the atrocities of the Dashnaks have been the main topic of the newspaper. In order to properly analyze and evaluate the nature of the crimes committed by Armenians in Karabakh, especially in Shusha, during the period of the Azerbaijan People's Republic, it is enough to refer to the materials provided in this newspaper.

Askeri Gücün Doğru Kullanımına Dair Türk Vaka Çalışması: Türkiye-Azerbaycan Stratejik Ortaklığı

Turkish Case Study On The Use of Military Power: Türkiye-Azerbaijan Strategic Partnership

Mehmet ALKANALKA*

* Dr. İstanbul, Türkiye

Orcid Id: 0000-0002-2311-935X

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Mehmet Alkanalka

E-posta / E-mail:
mehmetalkanalka@yahoo.com

Geliş Tarihi / Recived Date:
6 Nisan 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
20 Haziran 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Citation:
Mehmet Alkanalka, "Askeri Gücün Doğru Kullanımına Dair Türk Vaka Çalışması: Türkiye Azerbaycan Stratejik Ortaklığı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 133, Sayı 263, İstanbul 2023, s. 235-256.

doi: 10.55773/tda.1278171

Öz

Uluslararası ilişkiler tarihinde, devletlerin dış politika hedeflerine ulaşmaya yönelik askeri güç uygulamalarının hem başarılı hem de başarısız girişimlerine ilişkin pek çok vaka bulunmaktadır. Azerbaycan'ın son askeri hareketi, gerek BM 51. madde kapsamındaki meşru müdafaa ilkesi gerekse Azerbaycan'ın uğradığı zarar açısından haklı bir savaş vakası olarak değerlendirilebilir. Bu araştırma makalesinde şartların ve parametrelerin nasıl oluştuğu ve Azerbaycan'ın nasıl bir strateji izleyerek zafere ulaştığı araştırma sorusunun cevapları uluslararası ilişkiler neo-realizm teorisinin varsayımları kapsamında vaka analizi araştırma yöntemi ile ortaya konulmaktadır. Azerbaycan 20. Yüzyıldaki vaka çalışmasından ders çıkararak 21. Yüzyılda hem iç dengeleme hem de dış dengeleme stratejisini başarıyla uygulamıştır. Her iki vaka çalışmasında Türkiye ile Azerbaycan'ın tek bir millet vizyonu ile savunma anlaşmaları yapmaları, hem aynı coğrafyadaki güçlü bir devlet ile askeri ittifak hem de ortak sosyo-kültürel kodlar nedeniyle her iki devlet için de akılcı bir strateji olmuştur. Bu stratejik ortaklığın ebediyen sürmesinin her iki devletin ve bölge halklarının barış içinde yaşamasında büyük önem taşıdığı makalenin en önemli sonucudur.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Türkiye, Ermenistan, Karabağ, Neo-realizm.

Abstract

There are many successful and failed attempt cases in the history of international relations regarding states' military force conduct aiming to achieve their foreign policy goals. Azerbaijan's last military operation might be considered a just war case both the self-defense principle within the scope of UN Article 51 and the damage Azerbaijan suffered. In this research article, the answers to the research question of how the conditions and parameters were formed and how Azerbaijan achieved victory by following which strategy are

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

presented with the case analysis research method in light of neo-realism theory. By drawing lessons from Azerbaijan's case study in the 20th century, it has successfully implemented both internal balancing and external balancing strategies in the 21st century. In both case studies, making defense agreements between Türkiye and Azerbaijan with the vision of a single nation has been a rational strategy for both states due to both a military alliance with a strong state in the same geography and common socio-cultural codes. The eternal continuation of this strategic partnership is the most important conclusion of the article that it is of great importance for the peaceful coexistence of both states and the peoples of the region.

Keywords: Azerbaijan, Türkiye, Armenia, Karabagh, Neo-realism.

Giriş

“Bu mesel ile bulur cümle düvel fevz-ü felâh;
Hazır ol cenge eğer ister isen sulh-ü salâh.”

Abdülhak Molla

Askeri güç, milli güç unsurları içerisinde olmazsa olmaz, stratejik önemi olan bir güçtür. Abdülhak Molla bütün devletlerin kurtuluş başarısını “barış istersen savaşa hazır ol” sözünde kurtuluş reçetesini bulduklarını ifade ederek, askeri gücün önemine dikkat çekmiştir. Bununla birlikte askeri güç devletler tarafından ancak akıllı bir strateji doğrultusunda kullanılması durumunda istenilen hedeflere politik hedeflere ulaşılmasını sağlayabilir. Uluslararası ilişkiler tarihinde, devletlerin dış politika hedeflerine ulaşmaya yönelik askeri güç uygulamalarının hem başarılı hem de başarısız girişimlerine ilişkin pek çok vaka bulunmaktadır. Stratejinin üç temel unsuru olan kuvvet, zaman ve mekân kavramları akıllı bir stratejinin nasıl uygulanabileceği konusunda rehber unsurlardır. Bu kapsamda kuvvet unsurunu temsil eden askeri güç kavramının uygun zaman ve mekânda kullanılması büyük önem taşımaktadır. Uygun zaman ve mekâna uluslararası konjonktürü ve bölgesel dinamikleri dikkate alan politik uygun zaman kavramının da eklenmesinin analiz edilen vaka çalışmasının sonuç bulgularının bu çalışma ile uluslararası ilişkiler literatürüne anlamlı bir perspektif ve katkı sağlaması amaçlanmıştır.

Askeri güç kullanımı, yalnızca Soğuk Savaş sonrası belirgin olan bir kavram olmayıp, uluslararası ilişkiler tarihi ile birlikte var olan bir uygulama alanına sahiptir.¹ Askeri gücün hangi şartlarda ve hangi ittifaklar vasıtasıyla kullanılacağına yönelik vakalar, hem tarihi gelişim hem de bölgesel dinamikler nedeniyle değişken bir karakter taşımaktadır. Örneğin, bir devletteki aşırı zayıflığın askeri bir saldırıya maruz kalmasına davetiye çıkarabileceği iddia edilmektedir.² Neo-realistler için uluslararası sistemin en temel özelliği, uluslararası sistemin askeri güç kullanımını teşvik eden kontrol edilemez bir üst yapı mekanizmasının olmamasından kaynaklanan anarşik bir yapı olması-

¹ Stanley Hoffmann, “The Politics and Ethics of Military Intervention”, *Survival*, C. 37, S. 4 Winter, 1995, ss. 29-51, s.30.

² Kenneth N. Waltz, “The Origins of War in Neorealist Theory.” *The Journal of Interdisciplinary History*, vol. 18, no. 4, 1988, ss. 615-28, s.616.

dır.³ Devletler anarşik uluslararası yapıda diğer devletlerin ya işgaline ya da zarar görmelerine neden olacak askeri güç kullanımı tehdidine maruz kalabilmektedirler.⁴ Bu nedenle her devlet, diğer devletlerin askeri yeteneklerini kendisine zarar vermek veya yok etmek maksatlı kullanma olasılığını daima dikkate almak zorundadır.⁵ Devletlerin nihai endişesinin güçten ziyade güvenlik olması nedeniyle gerekli miktarda askeri gücün bulundurmalarının gerekliliği savunulmaktadır.⁶ Güç ve güvenlik kavramlarına odaklanan uluslararası ilişkiler neo-realizm teorisinin varsayımları kapsamında devletlerin ya kendi güçleriyle öz yardım olarak iç dengeleme stratejisi ile bekalarını sağlamaları ya da ittifaklar ile dış dengelemeye gitmeleri, ve bu kavramların Soğuk Savaşın bitmesiyle de geçersiz olmadıkları iddiaları da bulunmaktadır.⁷ Neo-realist Mearsheimer, Soğuk Savaş sona erdikten sonra uluslararası kurum ve mekanizmalar vasıtasıyla sağlanmaya çalışılan güvenlik çabalarına yönelik olarak söz konusu kurum ve mekanizmaların devletlerin davranışlarında minimal bir etki oluşturduğunu ve bu nedenle barışın tesisinde yanlış vaatlerde bulunduğu sonucuna varmıştır.⁸ Bir örnek vermek gerekirse, Karabağ'ın işgal altında olduğu 30 yıl boyunca Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) ve birçok uluslararası kuruluş işgal edilen toprakların Azerbaycan'a iadesinde etkisiz kalmıştır.⁹

Savaşlarda hem iç ve hem de dış etkenler önemli rol oynamaktadır. Bazı durumlarda iç politika tercihleri, bir devletin dış çevreye tepkisinin etkinliğini sınırlayabilmektedir.¹⁰ Savaşın haklılığı önemli bir etken olmakla birlikte, savaşa etki edebilecek devletlerin tutumları da en az haklılık kadar önem taşımaktadır. BM'nin 51. Maddesi savaşın meşru müdafaa kapsamında yapılma hakkını tanıyan en önemli uluslararası normu belirtmektedir. 30 Nisan 1993'de kabul edilen Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyinin 822 sayılı kararınca Kelbecer bölgesi başta olmak üzere Ermeni işgal güçlerinin Dağlık Karabağ'dan derhal geri çekilmesi talep edilmesine rağmen Ermenistan bu kararı hiç dikkate almadı. Azerbaycan'ın haklı olduğu bir davada topraklarına kavuşması için birçok parametrenin oluşması için uzun bir yol haritası ve uygun politik zamanı beklemesi gerekti. Bu araştırma makalesinde söz konusu

³ Stephen A Kocs, "Explaining the Strategic Behavior of States: International Law as System Structure." *International Studies Quarterly*, vol. 38, no. 4, 1994, ss. 535-56, s. 536.

⁴ Jeffrey W. Taliaferro, "Security Seeking under Anarchy: Defensive Realism Revisited." *International Security*, vol. 25, no. 3, 2000, ss. 128-61, s.128.

⁵ K. N.Waltz, *Theory of International Politics*, New York:Random House, 1979, s.102.

⁶ K. N. Waltz, "The Origins of War in Neorealist Theory." *The Journal of Interdisciplinary History*, vol. 18, no. 4, 1988, ss. 615-28, s. 616.

⁷ K. N. Waltz, "Structural Realism after the Cold War." *International Security*, vol. 25, no. 1, 2000, ss. 5-41, s. 5.

⁸ John J. Mearsheimer, "The False Promise of International Institutions." *International Security*, vol. 19, no. 3, 1994, ss. 5-49, s. 7.

⁹ Deveci Bozkuş, Y. "Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri", *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, 2022, ss. 127-154, s. 128-9.

¹⁰ Jeffrey W. Taliaferro, "Security Seeking under Anarchy: Defensive Realism Revisited." *International Security*, vol. 25, no. 3, 2000, ss. 128-61, s.131.

şartlar ve parametrelerin nasıl oluştuğu ve Azerbaycan'ın nasıl bir strateji izleyerek zafere ulaştığı araştırma sorusunun cevapları uluslararası ilişkiler neo-realizm teorisinin varsayımları kapsamında vaka analizi araştırma yöntemi ile ortaya konulmaktadır. Makalenin giriş bölümünden sonra teorik çerçeve ortaya konulmakta ve iki vaka çalışması literatür taraması yöntemiyle incelenmektedir. Ulaşılan bulgular sonuç bölümünde ifade edilmektedir.

1. Teori ve Metodoloji

Neo-realizm teorisinin; güvenlik, beka, fırsatlar, uluslararası yapı ve ittifak ilişkileri kavramları ile birlikte askeri gücün milli güç unsurlarındaki önemini kapsayan varsayımları nedeniyle bu çalışma neo-realizm teorisi varsayımları kapsamında yapıldı. Neo-realizm teorisine göre dengeleme iç dengeleme ve dış dengeleme olmak üzere iki temel stratejiye dayanmaktadır.¹¹ İç dengeleme, savunma harcamalarını artırmak, askeri seferberlik yapmak, askeri yetenekleri geliştirmek, ekonomik büyümeyi en üst düzeye çıkarmak gibi, bir muhasımın tehditlerine ve güçlerine karşı koymak için iç kaynakların seferber edilmesi anlamına gelirken, dış dengeleme daha büyük bir güce veya ittifaka karşı koymak için bir muhasımın tehditlerine ve kuvvetlerine karşı diğer devletlerle savunma ittifakları kurmak gibi dış kaynaklara güvenmeyi, bir hasmın ittifaklarını zayıflatmak veya azaltmak amacıyla diğer devletlerle işbirliğini ve koordinasyonu ihtiva etmektedir. Bu kapsamda, dış dengeleme stratejisindeki ittifakın nedenleri ve devletlerin ortaklarını nasıl seçtikleri konuları uluslararası ilişkiler disiplininin temel sorularından birisini teşkil etmektedir.¹² Dış dengelemede ittifakın oluşumunun ve faydasının, diğer unsurların yanı sıra, kültüre ve koşullara göre de değişiklik gösterdiği de iddia edilmektedir.¹³ Yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre ittifak kodları arasında üyeler arasında "ittifak öncesi bağlar" başlığı altında din, milliyet ve dil unsurları da yer almaktadır.¹⁴

İttifakların oluşumunda üstün güçlere karşı güç dengesi oluşturma veya algılanan tehditlere karşı tehdit dengesine gitme kavramları ile birlikte ideolojik ve kültürel farklılıklar da devletleri birbirine yaklaştırabilir veya uzaklaştırabilir.¹⁵ Birinci Dünya Savaşında Almanya dönemin büyük devletleri arasında ve savaşan bir tarafın lider devleti olması nedeniyle Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti ile de askeri bir ittifak kurmasına rağmen, savaşın sonlarındaki Kafkasya cephesindeki müttefiki Osmanlı Devleti aleyhine davranışları farklı parametreleri de içermesi nedeniyle makaleyi daha da

¹¹ J. J. Mearsheimer, "Back to the future: Instability in Europe after the Cold-War", *International Security*, 15(1), 1990, ss.5-56.

¹² Stephen M. Walt, "Alliance Formation and the Balance of World Power." *International Security*, vol. 9, no. 4, 1985, ss. 3-43, s.3.

¹³ Colin S. Gray, *Hard Power And Soft Power: The Utility Of Military Force As An Instrument Of Policy in The 21st Century*. Strategic Studies Institute, US Army War College, 2011, s. VII.

¹⁴ Bruce M. Russett, "An Empirical Typology of International Military Alliances." *Midwest Journal of Political Science*, vol. 15, no. 2, 1971, ss. 262-89, s.266.

¹⁵ Walt, a.g.e.

özgün bir hâle getirmektedir. Çünkü, her ne gerekçe ile olursa olsun oluşturulan askeri ittifakın Birinci Dünya Savaşının sonunda ayrışması ve Almanya'nın Bolşevik Sovyetleri ve İngiltere ile müttefiki Osmanlı Devleti aleyhinde politika izlemesi Türkiye ve Azerbaycan açısından önemli tarihi bulgular arasındadır.

Devletler, muhasımlarının başarılı askeri uygulamalarını taklit etmeye önem verirler ve öncelikle iç kaynakları ile ordularını güçlendirerek iç dengeleme stratejisini izlerler.¹⁶ Savaşlar iki askeri gücün mücadelesi olduğu için devletler rakiplerinin askeri kabiliyetlerini yakından takip ederler.¹⁷ Bir çalışmada analiz edilen vakaların yüzde sekseninde devletlerin rakip devletlerin askeri kabiliyetlerini taklit ettikleri tespit edilmiştir.¹⁸ Rakiplerinin askeri kabiliyet artışları ise aynı zamanda ekonomik gücün askeri güce tahsisi ile silahlanma yarışına ve güvenlik ikilemine de neden olmaktadır.

Uluslararası ilişkilerde etkin bir konsept de ülkelere silah ve teknoloji satışlarıdır. Askeri diplomasi, uzun süredir uluslararası diplomasiin temel bileşenlerinden birisi olarak hem ikili hem de bölgesel ilişkileri geliştirmek için etkili bir vasıta olurken, silah satışları önemli bir dış politika aracı olarak dünya siyasetinin önemli bir boyutu haline gelmiştir.¹⁹ Silah satışlarında sadece ekonomik boyut bulunmamakta, aynı zamanda politik destek ve teknoloji transferi dâhil devletlerin dış politika öncelikleri doğrultusunda da silah satışları ve ambargoları uygulanmaktadır.²⁰

Bu çalışmada Azerbaycan topraklarında 20. Yüzyıl ve 21. Yüzyıldaki iki vaka çalışması yöntemi ile askeri gücün stratejik ve hayati önemi ile Türkiye ile Azerbaycan'ın iki devlet tek millet sözünün arkasındaki kardeşlik ve askeri ittifak ilişkisinin önemini ortaya konulması amaçlanmıştır. Her ne kadar neo-realizm bütün devletlerin iç yapılarını ve devletler arasındaki sosyo-kültürel farklılıkları ihmal etse de bu iki vaka çalışmasında Azerbaycan'daki durumda bu unsurların da etkisinin olup olmadığı hipotezi vaka analizi yöntemiyle araştırılmıştır. Normlar ve BM sözleşmesine göre ülkelerin tanınmış sınırları korunmuş olsa da realist anarşik uluslararası yapı nedeniyle bu normlara çoğunlukla uyulmamaktadır. Kafkaslardaki 20. Yüzyılın ve 21. Yüzyılın başında yaşanan olaylar bu argümanı kuvvetlendirmektedir.

2. 20. Yüzyıldaki Azerbaycan Vaka Çalışması (1918-1920)

Rusya Çarlığının 1917'deki Bolşevik İhtilali yıkılmasından sonra Kafkasya'da bağımsız küçük devletler kurulmuş ve kendi içlerindeki mücadelelere Birinci Dünya Savaşının sonundaki bütün yorgunluğuna ve yıpranmışlığına

¹⁶ Joseph M. Parent ve Sebastian Rosato, "Balancing in Neorealism", *International Security*, 40, no. 2, 2015, ss. 51-86, s. 52.

¹⁷ A.e., s. 55.

¹⁸ A.e., s. 53.

¹⁹ B. S. Sachar, "Military diplomacy through arms transfers: A case study of China" *Strategic Analysis*, 28:2, 2004, ss. 290-310, s.290. DOI: 10.1080/09700160408450134

²⁰ Mehmet Alkanalka, *Türkiye Neden Hedefte? Çarpık Uluslararası İttifak İlişkileri ve Kurt Kapanı*, Paradigma Akademi, Mart 2023, Çanakkale, s.27.

rağmen Osmanlı Devleti önce bir askeri anlaşma ile ve akabinde bu anlaşma-ya dayalı askerî bir harekât ile müdahale ederek Azerbaycan'da askeri gücü Azerbaycan ile müştereken kullanmıştır. Türk Kafkas İslam Ordusu, Birinci Dünya Savaşının son yılında Kafkaslara müdahale ederek bugünkü Kuzey Azerbaycan Cumhuriyetlerinin temellerini de atmıştır.²¹

1917'deki Bolşevik İhtilali ile Çarlık Rusya'sı yıkılmış ve Rusya iç savaşı başlamıştır. Kafkaslarda oluşan güç boşluğu neticesinde Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan üç unsurlu bir konfederasyon olan Mavera-yı Kafkas (Transkafkasya) Komiserliğini kurmuştur. Tarihi ve kültürel bakımdan aralarında ihtilaf olan söz konusu üç milletten oluşan konfederasyonun ortak bir politika yürütmesi ve kalıcı olması oldukça zor görünüyordu.²² Nitekim üç ülkenin aralarındaki toprak hükümlerlik iddialarının çözüme kavuşturulamaması sonucunda konfederasyonun yasama organı olan Mâverâ-yı Kafkas Seymi'nin dağılması neticesinde sırasıyla 26 Mayıs 1918'de Gürcistan, 28 Mayıs 1918'de Ermenistan ve Azerbaycan bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.²³ Azerbaycan, Ermenistan'ın başkenti olmadığı talebiyle tarihi Revan (Eri- van) şehrini yeni kurulan Ermenistan ile komşuluk ilişkilerini güçlendirmek amacıyla Ermenistan'a vermiştir.²⁴ Yeni kurulan Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti ise Bakü olarak ilan edilmiş olsa da, Petrograd'dan "Kafkas Fevkalâde Komiseri" olarak gönderilmiş Ermeni komünistlerinden Şaumyan'ın bir darbesi sonucunda Bakü 18 Mart 1918'de Bolşevik idaresine girmiş olduğundan başkent geçici olarak Azerbaycan'ın tarihi Gence şehri ilan edilmiştir.²⁵ Bakü'nün statüsü Bolşevikler, İngiltere, Osmanlı Devleti, arasında ihtilaf meselesi olmaya devam etmekteydi ve Almanya da Osmanlı Devleti karşıtı bir tavır almıştı.²⁶ 30 Mayıs 1918'de Azerbaycan Başbakanı Ali Han Hoyski'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması bildirisinin diğer ülkelere resmi olarak gönderilmesi Bolşevik Rusya ve İran'ı rahatsız etti.²⁷ Bolşeviklerin Bakü'deki durumu, kuruluş aşamasındaki yeni bir devlet olmalarının da etkisiyle Bakü petroleri üzerindeki emelleri, yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin savunma amaçlı ittifaklar kurmasını dayatmaktaydı. Azerbaycan'ın kendisine yönelik toprak iddiaları olmaması nedeniyle hem en güvenilir dost, hem etnik hem de jeopolitik gerçeklerden dolayı Osmanlı Dev-

²¹ Beşir Mustafayev, "Türk İslam Ordusu'nun Kuzey Kafkas (Dağıstan) Harekâtına Dâir (Arşiv Vesikaları Işığında-1917-1919)", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, Sayı-30: ss.17-40, s.19.

²² Zekeriya Türkmen, "100. Yılında Kafkas İslam Ordusu'nu Yeniden Hatırlamak Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı Ordusu'nun Son Savaşı: Gence'den Bakü'ye Zafer Yürüyüşü" *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2018, s.26

²³ Y. Nagiyev, "Güç Dengesi Bağlamında Rusya'nın Azerbaycan-Ermenistan Çatışmasındaki Rolü", *Uluslararası Eşitlik Politikası Dergisi*, 1 (1), 2021, ss. 78-96, s.83.

²⁴ A.e.

²⁵ Türkmen, *a.g.e.*, s. 28.

²⁶ F. Ünalp, "Türk Ordusunun Azerbaycan Harekâtı Ve Karabağ (Birinci Dünya Savaşından Hocalı Soykırımına)", *Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1(1), 2021, ss.1-17, s.5.

²⁷ Türkmen, *a.g.e.*, s.29.

leti olacağı için her iki devlet Batum Antlaşması ile işbirliği yoluna gittiler.²⁸ Batum Dostluk Antlaşması 04 Haziran 1918’de Azerbaycan Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasında imzalandı.²⁹ Antlaşmanın ilk maddesinde; Azerbaycan Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasında kalıcı bir dostluk ve kardeşlik vurgulanmış, ikinci maddesinde; Azerbaycan’ın hem Ermenistan ve Gürcistan hem de Osmanlı Devleti’yle sınırları açıklanmış, ayrıca anlaşmanın en önemli hususu olarak da Azerbaycan tarafından talep edilmesi hâlinde Osmanlı Devleti’nin asayışı ve intizamı tesis etmek maksadıyla asker gönderebileceği hüküm altına alınmıştı.³⁰ Anlaşma 11 madde ile iki ilave ek maddeden oluşuyordu ve Osmanlı Devleti bu antlaşma ile silahlı yardım taahhüdünü de üstlenmişti.³¹ Rusya’nın Müslüman kökenli nüfusu askerlikten muaf tutması nedeniyle bölgedeki Müslümanların askerî eğitimi yoktu.³² Aslında bu durum neo-realizm teorisinin varsayımları kapsamındaki yeterli bir askeri gücün gerekliliği hususunun önemini de teyit etmektedir. Bakü’nün İngiliz-Rus-Ermeni ortak işgali altında kalması ve Taşnakların Bolşevik kimliği altında 20 binin üzerindeki Müslüman’ı katletmesi sonucunda Azerbaycan Osmanlı Devleti’nden anlaşmada öngörülen askeri yardım talebinde bulundu.³³

Azerbaycan Başbakanı Hoyski askeri yardım talebi konusunu açıklarken şunları ifade etmiştir;

“Türkiye Azerbaycan Sulhnamesi’nin bir maddesine göre memleketinize ne vakit lâzım olsa hakkımızın müdafaası için Türkler bize bir miktar asker vermeliydiler. Ona göredir ki, darda kalınca bu çareye başvurduk... Elbet ordusuz, güçsüz görülmesi pek müşkül olan işler çok zorluklarla yavaş yavaş yürüyordu. Bize dışarıdan güç almak için başka millet ve devletlere müracaat ettiğimizde bir sonuç hasıl olmazdı. Ona göredir ki, dındaş ve millettaşımız olan Türkiye’ye müracaat edildi.”³⁴

Bakü’ye askeri harekât için Kafkas İslam Ordusu teşkil edildi. Kurulan Kafkas İslam Ordusundan önce bölgede Azerbaycan Kolordusu adıyla bir birlik mevcuttu.³⁵ Gence’de bulunan bu kolordunun asıl görevi Bakü’yü kurtarmaktı.³⁶ Gence’de temaslarda bulunan Enver Paşa’nın Haziran 1918’de verdiği talimat ile önce 3. ve 9. Ordulardan teşkil edilen Doğu Ordular Gru-

²⁸ Ç. Benhür, “Türk Birliklerinin Azerbaycan’ı Tahliye Etmesi 1918”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 2009, ss.23-31, s.26.

²⁹ Türkmen, a.g.e., s. 29.

³⁰ A.e.

³¹ M. Gasimov, “Bakü’nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasinin Mücadelesi: 1918 Yılı”, *Aurasya Dosyası Azerbaycan Özel*, 7(1), 2001, ss.18-55, s.19.

³² M. Güvenbaş, “Azerbaycan Kolordusunun Millî Güç Unsuru Olmasında Kafkas İslam Ordusunun Rolü”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 17 (31), 2019, 33-64, s.36 .

³³ B. Mustafayev, *Türk İslam Ordusu’nun Kuzey Kafkas (Dağıstan) Harekâtına Dâir (Arşiv Vesikaları Işığında-1917-1919)*, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (2013) Sayı-30, ss. 17-40, s. 20.

³⁴ Türkmen, a.g.e., s. 30.

³⁵ Güvenbaş,a.g.e., s. 34.

³⁶ Gasimov, a.g.e., s. 19.

bu (Kafkasya Ordular Grubu), sonra bu grubun içinde Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti birliklerinden oluşturulan Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusuna 26 Haziran 1918'de askeri harekât emri verildi.³⁷ İngiltere, Bakü petrollerinin hem kendi ordusu hem de savaştığı Alman ordusu için önemi, hem de hem de Hazar Denizinin Kafkasya ile Türkistan ve Uzak Asya'yı kontrol eden jeopolitik öneminden dolayı Bakü'nün Osmanlı Devleti ile Azerbaycan'ın eline geçmesini önlemek için 04 Ağustos 1918'de Bakü'ye girdi.³⁸

Osmanlı Devleti'nin Bakü'ye askerî harekâtına karşı çıkan Almanya ise Kafkas İslam Ordusunun gereksinim duyduğu harp silah araç ve gereçleri ile cephanenin nakledilmesini engellemeye çabaladı ve bu tavrı Birinci Dünya Savaşının sonuna kadar devam etti.³⁹ Alman generali Lüdendorf Enver Paşa'ya Kafkas İslam Ordusunun Bakü'ye saldırısını petrol karşılığında vaatler ile durdurmaya çalıştı.⁴⁰ Lüdendorf hatıralarında *"Türkler Kafkasya'yı da nüfuzları altına almak istiyorlar. Enver Paşa ve Türk Hükümeti İngiltere ile savaştan ziyade Kafkasya'da kendilerinin Panislamcı amaçlarını düşünüyorlar... Dolayısıyla da biz Türklerin güttükleri amaçların ister istemez aleyhine olduk."*⁴¹ şeklindeki ifadeleri bu hususu teyit etmektedir. Enver Paşa, Birinci Dünya Savaşının kaybedilme ihtimaline karşı, Azerbaycan ve Dağıstan'ı kurtararak Osmanlı Devleti ile Türkistan bağlantısının önünü açarak Kafkas İslam Ordusu vasıtasıyla Anadolu'nun kurtarılmasını amaçlıyordu.⁴²

Kafkas İslam Ordusunun Bakü'yü ele geçirdiği 15 Eylül 1918'e kadar olan zayıyatı toplam 30'u subay olmak üzere toplam 1130 olurken, Muştevi Müfrezesi'nin (Azerbaycan Türkleri'nin milis gücü) İkinci Bakü Taarruzu'ndaki ise 11 şehit ile 44 yaralıydı.⁴³ Muharebelerde 1185 zayıyat verilmesi askeri harekâtın şiddetli muharebelerle geçtiğinin önemli bir göstergesidir.

Enver Paşa Bakü'nün kurtarılması münasabetiyle Halil ve Nuri Paşa'lara gönderdiği telgrafında duygularını; "Büyük Turan İmparatorluğu'nun Hazar kıyısındaki zengin bir konuk yeri olan Bakü şehrinin zabtı haberini büyük bir sevinç ve mutlulukla karşılarım. Türk ve İslam tarihi sizin bu hizmetinizi unutmayacaktır." ifadeleriyle açıkladı.⁴⁴ Kafkasya'nın ötesine kadar ilerleyişi ve Enver Paşa'nın Türkistan'daki askeri gayretinin temelinde Türkçülük fikri-

³⁷ A.e., s. 24.

³⁸ A.e., s. 33-4.

³⁹ M. Çolak, "Osmanlı-Alman Rekabeti Çerçevesinde Kafkas Müslümanlarının Bağımsızlığı ve Bakü Meselesi", *History Studies*, Volume 6, Issue 1, January (Ocak) 2014, s. 35.

⁴⁰ V. Gafarov, "Birinci Dünya Savaşının Sonunda Kafkasya'da Osmanlı-Almanya Çatışması ve Osmanlı-Alman Protokolü (23 Eylül 1918)", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, Aralık/December 2017, ss. 99-144, s.115.

⁴¹ E. Lyudendorf *Moi vospominaniya o voyne 1914-1918 gg.* Per.s 5-go nem.izd.pod red.A.Sveçina T.2.M.:Gosvoenizdat, 1924, s.186-188. Aktaran (akt.) Gasimov.

⁴² İ. Ak, Osmanlı Basımında Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü Kurtarması, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (64) ,2019, ss. 385-408, s. 385.

⁴³ Türkmen, *a.g.e.*, s. 42.

⁴⁴ N. Yüceer, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, 1996, ss.127-128.

nin olduğu iddia edilmektedir.⁴⁵ Askeri güç kullanılırken, Türk dilini konuşan halklar tek bir çatı altında toplanarak siyasi birliğin kurulmasında da önemli olacaktı.⁴⁶ 1918 Eylül ayında Türk askeri gücünün Bakü'den sonra Dağıstan'a kadar ilerlemesi bunun hem bir emaresi hem de sonucudur.⁴⁷

Bakü'nün ele geçirilmesi İngiltere'de büyük bir tepkiyle karşılandı. İngiltere, başarısızlığı Rusların Bakü'de sevilmemesi ve tembelliği ile Ermenilerin "ihanetkâr ve korkaklığı" nedenlerine bağlamaya çalışırken, bir İngiliz gazetesinde Bakü'de savaşan İngilizler "İngiliz nüfuzunu azaltan ve güç yetmeyen bir işe başvurmaya gerek yoktu." şeklinde suçlandı.⁴⁸

Ancak, Osmanlı Devleti'nin yenilmesi neticesinde yaklaşık iki ay sonra imzalanan Mondros Mütarekesi hükümleri gereğince Türk Ordusu hem Bakü hem de Azerbaycan'dan çekilmek zorunda kaldı. Kurtuluş Savaşında da Azerbaycan ile Türkiye arasındaki yakın ilişki devam ettirildi. Öyle ki, İngiliz Amiral Sir Robeck, Lord Curzon'a 15 Mart 1920'de gönderdiği bir yazıda; "Azerbaycan hükümeti ile Türk milliyetçileri temas halindedir. Bu nedenle Azerbaycan'a silah vermeyelim." ifadesini kullandı.⁴⁹ Sovyet Rusya'nın 01 Aralık 1921'de Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zengezur illerini "komünist yoldaşlığı hatırına" Ermenistan'a hediye etmesi üzerine Kazım Karabekir Paşa ve Nahçıvan'daki "Türk Kızıl Müfreze Kumandanı" Binbaşı Veysel Bey'in üstün gayretleri sayesinde Nahçıvan'ın Ermenistan'a bağlanması önlenerek, 16 Mart 1921 tarihli Moskova ve 13 Ekim 1921 tarihli Kars Anlaşmaları kapsamında Nahçıvan Azerbaycan'ın himayesinde özerk bir bölge statüsüne kavuşturuldu.⁵⁰ 1922'de Sovyetler Birliği'nin güçlenmesinin ardından Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan yeniden Sovyet hükümlerine girmek zorunda kalmışlardır.⁵¹

Azerbaycan'ın birinci bağımsızlığı sürecinde Bolşevik Rusya, İngiltere, Almanya ve Osmanlı Devleti bölgedeki etkin ülkeler olarak ön plandadır. Ermenistan, küçük bir devlet olarak hem İngiltere ile hem de Bolşevik Rusya'sı ile iş birliğine giderken, Azerbaycan Osmanlı Devletinden yardım istemiş, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşındaki askeri müttefiki Almanya dahi Osmanlı Devleti'nin Bakü'ye askeri ileri harekâtına karşı çıkmıştır. Rusya, yaşanan bu olaylardan sonra Türkiye'nin Azerbaycan ile ilişkisini kesecek şekilde çoğunlukla Ermenistan'ı destekleyen bir politika izlemiştir. Buradaki en önemli sonuç, askeri ittifak ilişkilerinin ötesinde etnik ve kültürel para-

⁴⁵ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, TTK Basımevi, Ankara, 1993, s. 349.

⁴⁶ A.e., s. 348.

⁴⁷ O. Köse ve E. Öncü, "I. Dünya Savaşı Sırasında Kafkasya, Kırım ve Kazan'daki Türkçülük Hareketlerine Dair Genel Bir Giriş", *KTÜEFAD*, 2 (2022), ss. 52-69, s. 62.

⁴⁸ Gasimov, *a.g.e.*, s. 46.

⁴⁹ Ç. Benhür, "Türk Birliklerinin Azerbaycan'ı Tahliye Etmesi 1918", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 2009, ss. 23-31, s.27.

⁵⁰ A.e., s.29-30.

⁵¹ E. Çeliksoy, İkinci Karabağ Savaşında Şuşa'nın Rolü ve Türkiye- Azerbaycan İşbirlikleri, *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(4), ss.126-133, s.127.

metrelerin de öneminin belirgin olmasıdır. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan'ın savunma anlaşması yapmaları bölgedeki dengeleri değiştiren stratejik bir iş birliği olmuştur. Osmanlı Devleti her türlü zorluğa karşın, hem bölgedeki bütün devletleri hem de müttefiki Almanya'yı karşısına alarak dost ve kardeş Azerbaycan'ın maruz kaldığı katliamlara sessiz kalmamış ve askeri gücünü büyük bir fedakârlık ile tarihe kanyla not düşerek yerinde ve zamanında kullanmıştır.

1. 21. Yüzyıldaki Karabağ Savaşı Vaka Çalışması (2015-2020)

20. Yüzyıldaki Çarlık Rusya'sının yıkılması neticesinde ortaya çıkan güç boşluğunda olduğu gibi, 1990'da Soğuk Savaş'ın nihayete ermesiyle eski SSCB yıkılmış ve Kafkasya'da yine bir güç boşluğu çıkmıştır. Kafkasya'daki devletlerden sırasıyla Gürcistan 31 Mart 1991'deki referandumu müteakip 09 Nisan 1991'de; Ermenistan 21 Eylül 1991'de Azerbaycan 30 Ağustos 1991'de bir kez daha bağımsızlıklarını ilan ettiler. Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke Türkiye oldu.

Rusya 1990'dan iki ay önce Dağlık Karabağ'ı Bakü'ye devretti. O tarihten beri Karabağ ile başlayan toprak ihtilafı daha da büyüyerek Azerbaycan'ın diğer topraklarını da kapsayarak bölgesel ilişkilerin genişlemesini engelleyen ve binlerce can kaybına neden olan bir sorun olarak devam etti. Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki savaşta 1988 -1994 yılları arasında asker ve sivil Azerbaycan'dan 16000, Ermenistan'dan 6000 kişinin hayatını kaybettiği resmi kayıtlarda açıklanmıştır.⁵² 1993'te Ermenistan'ın, Azerbaycan'a ait Kelbecer ilini işgal etmesine tepki olarak Türkiye Ermenistan ile sınır kapısını kapatmıştır.⁵³ Başlangıçta Rusya Karabağ'ı Azerbaycan'a vermiş olsa da Azerbaycan'ın diğer yakın çevre ülkelerinden farklı olarak Rusya'nın askeri üs taleplerine olumsuz karşılık vermesi sonucu, Rusya Azerbaycan'ı "güven vermeyen ülke" olarak nitelemiş ve uzun süre Ermenistan'ı desteklemiştir.⁵⁴ Rusya, 2014'te asker-sivil karışık hibrit bir strateji ile Kırım'ı ilhak ederken, 2015'te Suriye'ye askeri müdahalede bulunarak Suriye iç savaşının gidişatını değiştirmiş, Azerbaycan-Ermenistan arasındaki 02-05 Nisan 2016 tarihleri arasında "Dört gün savaşı" olarak adlandırılan savaşta da Ermenistan'a yeni tip füzeler olan İskender füzelerini vererek silah yardımları yöntemiyle Azerbaycan'a karşı bir dengeleme stratejisi uygulamıştır.⁵⁵

"Kadife Devrim" adıyla bilinen ve Rusya'nın daha önce Ukrayna ile Gürcistan'daki rahatsız olduğu renkli devrimleri andıran olaylar sonrası Nikol Paşin-

⁵² Y. Nagiyev, "Güç Dengesi Bağlamında Rusya'nın Azerbaycan-Ermenistan Çatışmasındaki Rolü", *Uluslararası Eşitlik Politikası Dergisi*, 1(1), 2021, 78-96, s. 84.

⁵³ T.C. Dışişleri Bakanlığı. "Türkiye- Ermenistan Siyasi İlişkileri", (Çevrimiçi) <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> 05 Nisan 2023.

⁵⁴ E. A. Şihaliyev, "Büyük Satranç Tahtası'nda Güney Kafkasya: Ermenistanazerbaycan Savaşı, Devletlerin Tutumu Ve Jeopolitik Hamleler", *Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1(1),2021, ss. 1-17, s. 5.

⁵⁵ T. Dilaver, "Batı ile Rusya Arasında Ermenistan'ın Reelpolitik Arayışı", 03.08.2018, (Çevrimiçi) <https://avim.org.tr/tr/Analiz/BATI-ILE-RUSYA-ARASINDA-ERMENISTAN-IN-REELPOLITIK-A-RAYISI> 05 Nisan 2023.

yan'ın 2018'te iktidara gelmesi ve Batı yanlısı politikaları Rusya'yı oldukça rahatsız ederken, buna mukabil Azerbaycan Rusya'nın hassasiyetlerine dikkat eden bir politika izledi. Dugin tarafından yapılan bir açıklamadaki hususlar bu politikanın başarılı olduğunu göstermektedir;

“Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in Avrupa Birliği Doğu İşbirliği programına katılmaktan vazgeçmesi çok büyük bir jest oldu...Eski Sovyetlerde hangi ülkenin Rusya'yla ilişkisi iyiyse, onun toprak bütünlüğü de sağlanmış oluyor. Eğer ilişkiler kötüyse...Onların toprak bütünlüğünü Rusya ihlal etmiyor. Sadece onlar Rusya'yla mücadele ettiklerinde kendi toprak bütünlüklerini koruyamaz hale geliyorlar.”⁵⁶

Ermenistan'ın 27 Eylül 2020 saat 06.00'da Azerbaycan'ın hem askeri hem de sivil yerleşim yerlerine ağır silahlar ile bombardımanı sonucu başlayan ve 10 Kasım 2020'ye kadar devam eden savaş sonucunda Azerbaycan 5 şehri, 4 kasabayı ve 286 köyü Ermeni işgalinden kurtarıırken 2907 şehit verdi.⁵⁷ Böylece 44 gün devam eden savaşın sonunda Azerbaycan Ermenistan'ın işgali altındaki topraklarının %70'ini kurtarmayı başarırken, topraklarının diğer kalanı henüz Rus barış gücünün kontrolündedir.⁵⁸ Rusya, Batı ile ilişkilerini güçlendirmek isteyen Paşinyan yönetimindeki Ermenistan'a ders vermek için Azerbaycan'ın ileri askeri harekâtına sessiz kalarak zımni onay verdi. Rusya Devlet Başkanı Putin, askeri harekâtın ilerleme sınırını da Rossiya 24 kanalına verdiği bir röportajda; “Bu anlaşma çerçevesinde Ermenistan'a karşı belirli sorumluluklarımız var. Bu çatışmalar, Ermenistan toprağında yapılmıyor. Rusya anlaşma çerçevesinde sorumluluklarını her zaman yerine getirir.”⁵⁹ ifadeleriyle açıklamıştır. Nitekim Paşinyan'ın Rusya'ya yanaşması ile Rusya Azerbaycan'ın itirazlarına rağmen Ermenistan'ı yeniden silahlandırırken bir Rus yetkili şu açıklamayı yapmıştır; “Yurt dışına silah sevkiyatı, Rusya'nın egemenlik hakkıdır. Rus tarafı, bölgede bir güç dengesini koruma ihtiyacını dikkate alıyor.”⁶⁰

Azerbaycan yaklaşan savaşı öngörerek akıllı bir strateji ile özellikle doğal gaz ve petrolden elde ettiği milli gelirinden savunma bütçesine ayırdığı kay-

⁵⁶ A. Yusifsoy, “Rusya'ya karşı gelenlerin toprak bütünlüğü ihlal ediyor- Gürcistan, Ukrayna, Moldova...”- Aleksandr Dugin. *Yeniçağ*,04.05.2017, (Çevrimiçi) <https://yenicag.info/rusyaya-karsi-gelenlerin-toprak-butunlugu-ihlal-ediliyor-gurcistan-ukrayna-moldova-aleksandr-dugin/embed> 02 Mart 2023.

⁵⁷ R. Rehimov, “Azerbaycan ordusunun bir yıl önce 44 günde elde ettiği zaferler 30 yıllık işgali sonlandırdı” AA. 27.09.2021, (Çevrimiçi) <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-ordusunun-bir-yil-once-44-gunde-elde-ettigi-zaferler-30-yillik-igali-sonlandirdi/2375890> 05 Nisan 2023.

⁵⁸ Y. Deveci Bozkuş, “Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri”, *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, 2022, ss.127-154, s.132.

⁵⁹ G. E. Abay, “Rusya Devlet Başkanı Putin: Çatışmalar Ermenistan toprağında yapılmıyor”, 07.10.2020, (Çevrimiçi) <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/rusya-devlet-baskani-putin-catismalar-ermenistan-topraginda-yapilmiyor/1998449> 05 Nisan 2023.

⁶⁰ G. E. Abay, “Rusya, Kasım 2020'den beri Ermenistan'a silah sevk ediyor”, 21.08.2020, (Çevrimiçi) <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/rusya-kasim-2020den-beri-ermenistana-silah-sevk-ediyor/2341889> 04 Nisan 2023.

naklar ile İsrail'den Harop, Orbiter ve SkyStriker insansız hava araçları ve Türkiye'den TB2 SİHA'ları başta olmak üzere teknoloji transferi de yaparak ordusunu modernize etti.⁶¹ 2015-2020 yılları arasında Azerbaycan'ın silah sistemleri tedarik durumunu gösteren Tablo 1 incelendiğinde İsrail'in Azerbaycan'a silah sistemleri ihracatında bariz üstünlüğü dikkat çekmektedir.

Tablo 1. Azerbaycan'ın Silah İthalatı (2015-2020)

Ülkeler	2015	2016	2017	2018	2019	2020	Toplam
İsrail	108	250	151	247	26	22	803
Rusya	210	7	109	53			379
Türkiye	9	16	4	6	6	15	55
Toplam	328	274	290	365	44	37	1338

Kaynak: SIPRI⁶²

Azerbaycan bir taraftan İsrail ve Türkiye'den silah alımları ile ordusunu güçlendirirken, diğer taraftan da Rusya'dan silah alımlarına devam ederek bir denge stratejisi izlemiştir. İsraili firmalar tarafından sağlanan silahların 44 günlük savaşta Azerbaycan'a teknolojik üstünlük sağladığı iddia edilmektedir.⁶³

Türkiye Cumhuriyeti Savunma Bakanı Hulusi Akar ise basına yaptığı açıklamada Türkiye'nin savaşa silah yardımları ile katkısını şu şekilde açıklamıştır; "Türk yapımı silah sistemlerinin etkinliği, yakın zamanda Azerbaycanlı kardeşlerimizin öz topraklarını işgalden kurtarma mücadelesinde en açık şekilde görülmüştür."⁶⁴

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev'in savaştan bir yıl sonra kendisine Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı tarafından takdim edilen Türk Dünyası Yüce Nişanı töreni esnasında yaptığı konuşmadaki ifadeleri savaşın gidişatını belirleyen dış dengeleme açısından oldukça önemlidir; "Türkiye Azerbaycan'ın yanındadır ve her zaman yanında olacaktır ve bu bize ayrı bir güç kattı. Bu, Ermenistan'ın hamileri olan bazı güçleri bu savaşın dışında tuttu ve bu onurlu görevi yerine getirmemizi sağladı."⁶⁵ Burada dış dengelemede Ermenistan'ın

⁶¹ P. Özden Cankara ve Y. Cankara, "İran ve Ermenistan Gölgesinde İsrail'in Azerbaycan ile Stratejik İlişkileri", *Uluslararası Afro-Avasya Araştırmaları Dergisi*, 7(13), 2022, ss.1-21, s.8

⁶² SIPRI. "SIPRI Arms Transfers Database", (Çevrimiçi) <https://www.sipri.org/databases/armstransfers> 02 Mart 2023.

⁶³ C. Çiçekçi, "İkinci Dağlık Karabağ Savaşı Işığında İsrail-Azerbaycan İlişkileri: Yapısal ve Analitik Bir Çerçeve", *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 23(2), 2021, ss.267-285, s.279.

⁶⁴ BBC News Türkçe. "Milli Savunma Bakanı Akar: Azerbaycan, Karabağ'ı Ermenistan işgalinden yerli ve milli silah sistemlerimizin katkısıyla kurtardı", 05 Aralık 2020, (Çevrimiçi), <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-55203097#:~:text=Kahraman%20Azerbaycan%20ordusu%2C%20Tek%20Vatan,de%20katk%C4%B1s%C4%B1yla%2044%20g%C3%BCnde%20kurtarm%C4%B1%C5%9Ft%C4%B1r.> 02 Mart 2023.

⁶⁵ İlham Aliyev, "Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi VIII. Zirve Toplantısı İstanbul'da Yapıldı.", 12 Kasım 2021, (Çevrimiçi) <https://president.az/az/articles/view/54183> 02 Mart 2023.

yanında yer alması beklenen Rusya'nın savaşın dışında tutulması oldukça savaşın sonucunu etkileyen stratejik diplomatik bir hamle olmuştur ve Azerbaycan bu nedenle Türkiye'ye ayrıca teşekkür etmiştir. Türkiye hem silah yardımları ile hem de dış dengeleme stratejisi ile dost ve kardeş Azerbaycan'ın haklı ve meşru mücadelesinde bir kez daha başarıyla yer almıştır.

NATO Genel Sekreteri Stoltenberg, "Ermenistan ve Azerbaycan'ın 25 yıldan uzun süredir NATO ortakları için değerli ülkeler olduğunu" ifade ederek NATO'nun savaşta tarafsızlığını belirtti.⁶⁶ Türkiye'nin aynı zamanda NATO üyesi olması Azerbaycan'a stratejik bir katkı da sağlamaktadır. Dönemin ABD Başkanı Trump, bölgede iyi ilişkilerinin olduğunu ve çatışmaların durdurulması konusunda çalışacaklarını ifade etti.⁶⁷ O dönemde başkan adayı olan Biden ise "Trump yönetiminin Türkiye gibi ülkelerden çatışmanın dışında kalmasını talep etmeli"⁶⁸ açıklamasını yaptı. Azerbaycan'ın Karabağ'ı Ermenistan işgalinden kurtarmasına tepki olarak Fransa Senatosu, 1 ret, 305 kabul ve 30 çekimser oy ile "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin" tanınmasını öngören Fransa Hükümetine tavsiye niteliğinde bir karar kabul etti.⁶⁹ Fransa Dışişleri Bakanı Jean-Baptiste Lemoyne ise "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin" tek taraflı tanınmasının hiçkimsenin yarar getirmeyeceğini açıkladı.⁷⁰ 600.000 civarındaki Ermeni kökenli insanın yaşadığı Fransa'nın Cumhurbaşkanı Macron Türkiye'nin savaşa Suriyeli cihatçıları göndererek savaşın gidişatını değiştirdiğini iddia ederek Türkiye'yi suçladı.⁷¹ Rusya Devlet Başkanı Putin, basın toplantısında uluslararası hukukun Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan'ın doğal bir parçası olarak tanıdığını ve bu kapsamda Rusya'nın her zaman Dağlık Karabağ'ın çevresindeki işgal edilmiş yedi rayonun Azerbaycan'a iadesini savunduğunu açıkladı.⁷²

Rusya hem Azerbaycan hem de Ermenistan arasında iki devlet arasında bir güç dengesi politikası izlemiştir.⁷³ Eski Sovyetler Birliği (SSCB)'nin strate-

⁶⁶ Deccanherald, "Armenian president accuses Turkey in visit to NATO", 21 Ekim 2020, <https://www.deccanherald.com/international/world-news-politics/armenian-president-accuses-turkey-in-visit-to-nato-905323.html> 13 Mayıs 2023.

⁶⁷ Reuters, "Trump says U.S. will seek to stop violence between Armenia, Azerbaijan", 28 Eylül 2020, <https://www.reuters.com/article/us-armenia-azerbaijan-trump-idUSKBN261124> 13 Mayıs 2023.

⁶⁸ Sözcü, "Joe Biden'ından Trump'a 'Türkiye' çağrısı!", 29 Eylül 2020, <https://www.sozcu.com.tr/2020/dunya/joe-bideninden-trumpa-turkiye-cagrisi-6059993/> 13 Mayıs 2023.

⁶⁹ Sözcü, "Fransız Senatosu'ndan skandal Dağlık Karabağ kararı", 25 Kasım 2020, <https://www.sozcu.com.tr/2020/dunya/fransiz-senatosundan-skandal-daglik-karabag-karari-6141277/13> Mayıs 2023.

⁷⁰ Maxim Grigoryev, "French Senate adopts resolution urging government to recognize Nagorno-Karabakh", 25 Kasım 2020, TASS, <https://tass.com/world/1228017> 13 Mayıs 2023.

⁷¹ John Irish ve Michel Rose, "France accuses Turkey of sending Syrian jihadists to Nagorno-Karabakh". October 1, 2020. Reuters, (Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/article/uk-armenia-azerbaijan-putin-macron-idUKKBN26L3S7> 02 Mart 2023.

⁷² JamNews, "Putin gives run-through of Karabakh issues at annual press conference", 17 Aralık 2020, <https://jam-news.net/putin-press-conference-nagorno-karabakh-responses-azerbaijan-armenia/> 13 Mayıs 2023.

⁷³ Y. Nagiyev, "Güç Dengesi Bağlamında Rusya'nın Azerbaycan-Ermenistan Çatışmasındaki Rolü, *Uluslararası Eşitlik Politikası Dergisi*, 2021, 1(1), ss. 78-96, s.79.

jileri bölgedeki gelişmeleri değerlendirmede faydalı olacaktır. Bu nedenle ilk olarak Brejnev Doktrini olarak bilinen doktrininden bahsetmek gerekmektedir. Brejnev 1968’de Polonya İşçi Partisi’nin bir kongresindeki konuşmasında Çekoslovakya işgalini şu sözlerle savundu; “Sosyalizme düşman güçler herhangi bir sosyalist ülkeyi kapitalizme yönlendirmeye çalışırlarsa, bu yalnızca o ülkenin değil tüm sosyalist ülkelerin ortak sorunu ve kaygı sebebi olur.” ve bu gerekçeyle farklı arayışlara giren ülke sosyalist bir ülke olsa dahi askeri müdahaleye muhatap olabilir.⁷⁴ SSCB, askeri güç kullanımının farklı bir uygulamasını 1979’da Afganistan’da gerçekleştirdi. Askeri müdahale 1978 Afganistan ve SSCB arasında imzalanan olan “Dostluk, İyi Komşuluk ve İşbirliği Anlaşması”na dayandırılarak “Afganistan’da huzurun ve barışın sağlanması” maksadıyla Afganistan’ın daveti üzerine yapıldı.⁷⁵ Soğuk Savaş sonrası Rusya’nın stratejilerine yön veren diğer bir doktrin ise Kozyrev Doktrinidir ve bu doktrin temelinde jeopolitik terimleri andıran yakın çevre (*blizhneye zarubyezhe*) kavramı bulunmaktadır. Yakın çevre kavramı, eski SSCB’nin bir parçası olan Rusya’ya komşu olan, ancak Rusya dışındaki devletleri ve halkları temsil etmektedir. Kozyrev, SSCB’nin dağılmasıyla birlikte eski SSCB bölgelerinde bir güç ve güvenlik boşluğu oluştuğunu ve bu boşluğun Rusya aleyhine doldurulabileceğini iddia etmektedir. 2009 Rusya Milli Güvenlik Strateji Belgesinde; NATO’nun askeri altyapısını uluslararası normların aksine Rusya sınırlarına kadar genişletme planlarının Rusya için kabul edilemez olduğuna vurgu yapılmıştır. Belgenin 42. Maddesinde, Ukrayna, Gürcistan, Azerbaycan ve Kazakistan sınırları da dahil olmak üzere sınır güvenliğinin sağlanması için yüksek teknolojili ve çok amaçlı sınır tesislerinin gerekli olduğunu belirtilmiştir.⁷⁶ Söz konusu dört ülkenin açıkça Rusya’nın Milli Güvenlik Strateji Belgesinde belirtilmesi bu ülkelerin Rusya tarafından yakın çevresindeki ülkeler olarak kabul edildiğini teyit etmektedir. Bu kapsamda NATO’nun genişleme hamleleri bu doktrine göre Rusya tarafından tehdit olarak kabul edilmiştir.⁷⁷ Rusya, yakın çevresine karşı jeopolitik konumunu kullanarak AB ve NATO’nun bölgedeki genişlemesini durdurmuştur. Rusya’nın 21. Yüzyılda uyguladığı stratejinin, 20. Yüzyıldaki Brejnev Doktrininin 21. Yüzyıldaki dolaylı stratejiler ile güncellenmiş versiyonu olduğunu iddia edilebilir. Bu kapsamda AB ve NATO’nun cazibesine rağmen etkisizliğini değerlendiren Rusya önce Gürcistan ve sonrasında Ukrayna’ya doğrudan askeri bir müdahalede bulunurken, Ermenistan konusunda da dolaylı bir strateji ile Azerbaycan’a sarı ışık yakarak ve Türkiye’nin de diplomatik desteğiyle Ermenistan’ı sınırlı olarak cezalandırmıştır.

⁷⁴ C. Karadeli, “Stalin ve Kruşçov Dönemlerinde Doğu Avrupa’da Sovyetler ve Krizler”, *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, 2019, ss. 239-253, s. 251.

⁷⁵ M. Mardan, “Rus Üslerine Ev Sahipliği Yapan Ülkelerdeki Krizlere Rusya’nın Askeri Müdahaleleri”, *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 22(1), 2020, ss.108-128, s. 113-4.

⁷⁶ Presidency of Russia. “National Security Strategy of the Russian Federation to 2020”, (Çevrimiçi) <http://kremlin.ru/supplement/424> 05 Nisan 2023.

⁷⁷ B. Litera, “The Kozyrev Doctrine - a Russian Variation on the Monroe Doctrine”, *Perspectives*, 4, 1994, ss. 45-52, s. 45.

Zafere ulaşan yolda Azerbaycan'ın hem iç dengeleme yoluyla kuvvet çarpanı etkisi yaratacak başta SİHA'lar olmak üzere teknolojik olarak savunma kabiliyetlerini artırarak ordusunu güçlendirmesi, hem de dış dengeleme yoluyla Türkiye ile yakın iş birliğine gitmesi ve Türkiye'nin de desteğiyle Rusya'nın savaşa askeri müdahalesinin önlemesi neo-realizm teorisinin varsayımları ile uyumlu ve başarılı bir strateji olmuştur. Askeri harekât esnasında Azerbaycan, Ermenistan topraklarına da saldırmayarak hem uluslararası meşruiyet temelinde hem de Rusya'nın Ermenistan ile savunma ittifak ilişkisi dengesini de gözeterek akıllı ve rasyonel şekilde askeri gücünü kullanmıştır.

Stratejik ortaklık, stratejik işbirliğinin üzerinde bir seviyedir ve hem bölgesel hem uluslararası daha köklü hedefleri öngörmesi nedeniyle stratejik ortaklığın şartların değişmesine karşı azami ölçüde dayanıklı olduğu iddia edilmektedir.⁷⁸ Bir dış politika aracı olarak stratejik ortaklığın hem liberal hem de güvenlikçi realist boyutları bulunmaktadır.⁷⁹ Türkiye ile Azerbaycan arasında 2021'de Suşa'da içinde "müttefiklik" kelimesi geçen ilk belge olan "Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi" imzalandı.⁸⁰ Bu belge ile her iki ülke uluslararası ve bölgesel kuruluşlardaki tüm önemli konularda birbirlerini tam destekleyeceklerini ve askeri, savunma sanayi teknolojilerinden ekonomik ve enerji konularına kadar pek çok alanda ortak hareket etme kararlılıklarını taahhüt ettiler.⁸¹ Son yaşanan Azerbaycan'ın Karabağ askeri harekâtında yaşanan uluslararası gelişmelerin askeri gücün yerinde, ölçülü, doğru zamanlama ile meşruiyet kapsamında kullanılması sonucunda caydırıcı gücün artması adına Türkiye-Azerbaycan stratejik ortaklığına evrildiği sonucuna varılmıştır.

Sonuç

Gücün kullanımındaki unsurların arasında en önemlisi meşruiyet ve haklılıktır. İncelenen her iki vakada da Türklerin meşruiyet ve haklılık kapsamında savunmacı bir askeri güç kullanımını tercih ettikleri tespit edilmiştir. Söz konusu iki unsur ile birlikte en az bu iki unsur kapsamındaki doğru zamanlama, ölçülülük ve caydırıcılık gibi unsurların da askeri güç kullanımının başarısı ve sürdürülebilirliği bakımından önemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Zira stratejinin üç unsurundan kuvvet caydırıcılık, mekan ölçülülük ve de zaman doğrun zamanla da ilişkili kavramlar ve incelenen vaka analizlerinde tespit edilmiştir. Azerbaycan, 20. Yüzyıldaki vaka çalışmasından ders çıkararak 21. Yüzyılda hem iç dengeleme hem de dış dengeleme stratejisini başarıyla uygulamıştır. Her iki vaka çalışması sonuçları birlikte değerlendirildiğinde; Azerbaycan'ın bir önceki vakadan aldığı dersle bölgedeki en etkin güç olan

⁷⁸ G.Sümer, "A Comparative Survey on the Concepts of Strategic Cooperation and Strategic Partnership", *Ege Academic Review*, 10 (2), 2010, ss. 671-698, s. 678.

⁷⁹ L. Czechowska, "The Concept of Strategic Partnership As An Input In the Modern Alliance Theory", *The Copernicus Journal of Political Studies*, 2013, No. 2(4), ss. 36-51, s. 42.

⁸⁰ R.Rehimov, "Şuşa Beyannamesi'nin 1. Yılı", *Anadolu Ajansı*, 15.06.2022, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/susa-beyannamesinin-1-yili/2614077> 13 Mayıs 2023.

⁸¹ A.e.

Rusya'nın stratejik önemini anlayarak Rusya ile en uygun ortamı beklediğini ve Rusya'nın en azından tarafsızlığını garanti aldıktan sonra icra ettiği askerî harekâtını zaferle taçlandırmasıdır. Azerbaycan'ın, Türkiye ile savunma anlaşmaları yapması, hem neo-realist varsayımları kapsamında Her iki vaka çalışmasında Türkiye ile Azerbaycan'ın tek bir millet vizyonu ile savunma anlaşmaları yapmaları hem aynı coğrafyadaki güçlü bir devlet ile askeri ittifak hem de ortak sosyo-kültürel kodlar nedeniyle her iki devlet için de ile akılcı bir strateji olmuştur. Türkiye ile Azerbaycan arasında 2021'de içinde "müttefiklik" kelimesi geçen "Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi" ile askeri gücün yerinde, ölçülü, doğru zamanlama ile meşruiyet kapsamında kullanılması sonucunda caydırıcı gücün artması adına Türkiye-Azerbaycan stratejik ortaklığına evrilmiştir. Bu stratejik ortaklığın ebediyen sürmesi her iki devletin ve bölge halklarının barış içinde yaşamasında büyük önem taşıdığı makalenin en önemli sonucudur. Azerbaycan'ın mevcut pozisyonunu koruma ve işgal altındaki diğer topraklarındaki tam egemenliğini sağlayabilmesi için Türkiye ile imzaladığı Şuşa Beyannamesini devam ettirmesi, Rusya ile dengeli bir dış politika takip ettirmesi, Türk Devletleri Teşkilatı ile ilişkilerini geliştirmesi ve caydırıcılık kapsamında silahlı kuvvetlerini modernize etmesi oldukça önemli olacaktır.

Rusya, yakın çevre doktrini kapsamında Ermenistan'ın AB yanlısı tutumu ve açıklamaları nedeniyle Azerbaycan'ın askerî harekâtında belli bir safhaya kadar sessiz kalarak ve dikkatli bir tutumla savaşın gidişatını etkilemiştir. Rusya, AB ve NATO'nun cazibesine rağmen etkisizliğini değerlendirerek önce Gürcistan ve sonrasında Ukrayna'da doğrudan bir askeri müdahalede bulunurken, Ermenistan konusunda da dolaylı bir strateji ile Azerbaycan'a sarı ışık yakarak ve Türkiye'nin de diplomatik desteğiyle Ermenistan'ı sınırlı olarak cezalandırmıştır.

Zafere ulaşan yolda Azerbaycan'ın hem iç dengeleme yoluyla kuvvet çarpanı etkisi yaratacak başta SİHA'lar olmak üzere teknolojik olarak savunma kabiliyetlerini artırarak ordusunu güçlendirmesi, hem de dış dengeleme yoluyla Türkiye ile yakın iş birliğine gitmesi ve de Ermenistan yönetiminin Rusya'nın rahatsız olduğu Batı yanlısı politikaları nedeniyle en azından savaşa askeri müdahalesinin Türkiye'nin de desteği ile önlemesi neo-realizm teorisindeki varsayımlar ile örtüşmektedir. Askerî harekât esnasında Azerbaycan, Ermenistan topraklarına da saldırmayarak hem uluslararası meşruiyet temelinde hem de Rusya'nın Ermenistan ile savunma ittifak ilişkisi dengesini de gözetecek akıllı ve rasyonel şekilde askeri gücünü kullanmıştır.

Kaynakça

- Abay, G. E: “Rusya, Kasım 2020’den beri Ermenistan’a silah sevk ediyor”, 21.08.2020, (Çevrimiçi) <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/rusya-kasim-2020den-beri-ermenistana-silah-sevk- ediyor/2341889> 04 Nisan 2023.
- Abay, G. E: “Rusya Devlet Başkanı Putin: Çatışmalar Ermenistan toprağında yapılmıyor”, 07.10.2020, (Çevrimiçi) <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/rusya-devlet-baskani-putin-catismalar- ermenistan-topraginda-yapilmiyor/1998449> 05 Nisan 2023.
- Ak, İ: Osmanlı Basınında Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü’yü Kurtarması. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (64) ,2019, ss.385-408.
- Aliyev, İlham: “Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi VIII. Zirve Toplantısı İstanbul’da Yapıldı.”, 12 Kasım 2021, (Çevrimiçi) <https://president.az/az/articles/view/54183> 02 Mart 2023.
- Alkanalka, Mehmet: *Türkiye Neden Hedefte? Çarpık Uluslararası İttifak İlişkileri ve Kurt Kapanı*, Paradigma Akademi, Mart 2023, Çanakkale.
- Aydemir, Şevket Süreyya: *Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa* (1914-1922), Cilt III, Ankara, 1985.
- BBC News Türkçe: “Milli Savunma Bakanı Akar: Azerbaycan, Karabağ’ı Ermenistan işgalinden yerli ve milli silah sistemlerimizin katkısıyla kurtardı”, 05 Aralık 2020, (Çevrimiçi), <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-55203097#:~:text=Kahraman%20Azerbaycan%20ordusu%2C%20Tek%20Vatan,de%20katk%C4%B1s%C4%B1yla%2044%20g%C3%BCnde%20kurtarm%C4%B1%C5%9Ft%C4%B1r.> 02 Mart 2023.
- Benhür, Ç: “Türk Birliklerinin Azerbaycan’ı Tahliye Etmesi 1918”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 2009, ss.23-31.
- Bozkuş, Y. Deveci: “Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri”, *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, 2022, ss.127-154.
- Cankara, P. Özden ve Y. Cankara: “İran Ve Ermenistan Gölgesinde İsrail’in Azerbaycan İle Stratejik İlişkileri”, *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 7(13), 2022, ss.1-21.
- Czechowska, L: “The Concept of Strategic Partnership As An Input In the Modern Alliance Theory”, *The Copernicus Journal of Political Studies*, 2013, No. 2(4), ss.36-51.
- Çeliksoy, E: İkinci Karabağ Savaşı’nda Şuşa’nın Rolü ve Türkiye- Azerbaycan İşbirlikleri, *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(4), ss.126-133.
- Çiçekçi, C: “İkinci Dağlık Karabağ Savaşı Işığında İsrail-Azerbaycan İlişkileri: Yapısal ve Analitik Bir Çerçeve”, *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 23(2), 2021, ss. 267-285.
- Çolak, Mustafa: “Osmanlı-Alman Rekabeti Çerçevesinde Kafkas Müslümanlarının Bağımsızlığı ve Bakü Meselesi”, *History Studies*, Volume 6, Issue 1, January (Ocak) 2014.

- Deccanherald: “Armenian president accuses Turkey in visit to NATO”, 21 Ekim 2020, <https://www.deccanherald.com/international/world-news-politics/armenian-president-accuses-turkey-in-visit-to-nato-905323.html> 13 Mayıs 2023 13 Mayıs 2023
- Deveci Bozkuş, Y: “Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri”, *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, 2022, ss. 127-154.
- Dilaver, T: “Batı ile Rusya Arasında Ermenistan’ın Reelpolitik Arayışı”, 03.08.2018, (Çevrimiçi) <https://avim.org.tr/tr/Analiz/BATI-ILE-RUSYA-ARASINDA-ERMENISTAN-IN-REELPOLITIK-ARAYISI> 05 Nisan 2023 01 Nisan 2023.
- Gasimov, Musa: “Bakü’nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasinin Mücadelesi: 1918 Yılı”, *Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel*, 7(1), 2001, ss.18-55.
- Gafarov, V: “Birinci Dünya Savaşı’nın Sonunda Kafkasya’da Osmanlı-Almanya Çatışması ve Osmanlı-Alman Protokolü (23 Eylül 1918)”, *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 1,Sayı 2, Aralık/December 2017, ss. 99-144.
- Gray, Colin S: *Hard Power And Soft Power: The Utility Of Military Force As An Instrument Of Policy in The 21st Century*. Strategic Studies Institute, US Army War College, 2011, s.VII.
- Grigoryev, M: “French Senate adopts resolution urging government to recognize Nagorno-Karabakh”, 25 Kasım 2020, TASS, <https://tass.com/world/1228017> 13 Mayıs 2023.
- Güvenbaş, M: “Azerbaycan Kolordusunun Milli Güç Unsuru Olmasında Kafkas İslam Ordusunun Rolü”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 17 (31), 2019, ss.33-64.
- Hoffmann, Stanley: “The Politics and Ethics of Military Intervention”. *Survival*, C. 37, S.4 Winter, 1995, ss. 29-51.
- JamNews: “Putin gives run-through of Karabakh issues at annual press conference”, 17 Aralık 2020, <https://jam-news.net/putin-press-conference-nagorno-karabakh-responses-azerbaijan-armenia/> 13 Mayıs 2023
- Karadeli, C: “Stalin Ve Kruşçov Dönemlerinde Doğu Avrupa’da Sovyetler ve Krizler”, *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, 2019, ss.239-253.
- Kocs, Stephen A: “Explaining the Strategic Behavior of States: International Law as System Structure.” *International Studies Quarterly*, vol. 38, no. 4, 1994, ss. 535-56.
- Köse, O. ve Öncü, E: “I. Dünya Savaşı Sırasında Kafkasya, Kırım ve Kazan’daki Türkçülük Hareketlerine Dair Genel Bir Giriş”, *KTÜEFAD*, 2 (2022), ss.52-69.
- Lewis, B: *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, TTK Basımevi, Ankara, 1993, s.349.
- Litera, B: “The Kozlyev Doctrine - a Russian Variation on the Monroe Doctrine”, *Perspectives*,4,1994, ss.45-52.

- Lyudendorf E: *Moi vospominaniya o voyne 1914-1918 gg. Per.s 5-go nem.izd. pod red. A. Sveçina T.2.M.:Gosvoenizdat, 1924, s.186-188. Aktaran (akt.) Gasimov.*
- Mardan, M: “Rus Üslerine Ev Sahipliği Yapan Ülkelerdeki Krizlere Rusya’nın Askeri Müdahaleleri”, *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 22(1), 2020, ss.108-128.
- Mearsheimer, J. J: “Back to the future: Instability in Europe after the Cold-War”, *International Security*, 15(1), 1990, ss.5-56.
- Mearsheimer, John J: “The False Promise of International Institutions.” *International Security*, vol. 19, no. 3, 1994, ss. 5-49.
- Mustafayev, Beşir: *Türk İslam Ordusu’nun Kuzey Kafkas (Dağıstan) Harekâtına Dâir (Arşiv Vesikaları Işığında-1917-1919). Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (2013) Sayı-30, ss.17-40.*
- Nagiyev, Y: “Güç Dengesi Bağlamında Rusya’nın Azerbaycan-Ermenistan Çatışmasındaki Rolü”, *Uluslararası Eşitlik Politikası Dergisi*, 2021, 1(1), ss.78-96.
- Parent, Joseph M. ve Sebastian Rosato: “Balancing in Neorealism”, *International Security*, 40, no. 2, 2015, ss.51-86.
- Presidency of Russia: “National Security Strategy of the Russian Federation to 2020”, (Çevrimiçi) <http://kremlin.ru/supplement/424> 05 Nisan 2023.
- Rehimov, R: “Azerbaycan ordusunun bir yıl önce 44 günde elde ettiği zaferler 30 yıllık işgali sonlandırdı” AA. 27.09.2021, (Çevrimiçi) <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-ordusunun-bir-yil-once-44-gunde-elde-ettigi-zaferler-30-yillik-ismali-sonlandirdi/2375890> 05 Nisan 2023.
- Rehimov, R: “Şuşa Beyannamesi’nin 1. Yılı”, *Anadolu Ajansı*, 15.06.2022, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/susa-beyannamesinin-1-yili/2614077> 13 Mayıs 2023
- Reuters, “Trump says U.S. will seek to stop violence between Armenia, Azerbaijan”, 28 Eylül 2020, <https://www.reuters.com/article/us-armenia-azerbaijan-trump-idUSKBN26I124> 13 Mayıs 2023
- Russett, Bruce M: “An Empirical Typology of International Military Alliances.” *Middwest Journal of Political Science*, vol. 15, no. 2, 1971, ss. 262-89.
- Sachar, B. S: “Military diplomacy through arms transfers: A case study of China” *Strategic Analysis*, 28:2, 2004, ss. 290-310, DOI: 10.1080/09700160408450134
- SIPRI. “SIPRI Arms Transfers Database”, (Çevrimiçi) <https://www.sipri.org/databases/armstransfers> 02 Mart 2023.
- Sözcü, “Joe Biden’ından Trump’a ‘Türkiye’ çağrısı!”, 29 Eylül 2020, <https://www.sozcu.com.tr/2020/dunya/joe-bideninden-trumpa-turkiye-cagrisi-6059993/> 13 Mayıs 2023
- Sözcü, “Fransız Senatosu’ndan skandal Dağlık Karabağ kararı”, 25 Kasım 2020, <https://www.sozcu.com.tr/2020/dunya/fransiz-senatosundan-skandal-daglik-karabag-karari-6141277/> 13 Mayıs 2023

- Sümer, G: “A Comparative Survey on the Concepts of Strategic Cooperation and Strategic Partnership”, *Ege Academic Review*, 10 (2), 2010, ss.671-698.
- Şihaliyev, E. A: “Büyük Satranç Tahtası’nda Güney Kafkasya: Ermenistana-zerbaycan Savaşı, Devletlerin Tutumu Ve Jeopolitik Hamleler”, *Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1(1), 2021, ss.1-17.
- Taliaferro, Jeffrey W: “Security Seeking under Anarchy: Defensive Realism Revisited.” *International Security*, vol. 25, no. 3, 2000, ss. 128–61.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. “Türkiye- Ermenistan Siyasi İlişkileri”, (Çevrimiçi) <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> 05 Nisan 2023.
- Türkmen, Zekeriya: “100. Yılında Kafkas İslam Ordusu’nu Yeniden Hatırlamak Birinci Dünya Harbi’nde Osmanlı Ordusu’nun Son Savaşı: Gence’den Bakü’ye Zafer Yürüyüşü” *Türk Dünyası Araştırmaları*,2018.
- Ünalp, F: “Türk Ordusunun Azerbaycan Harekâtı Ve Karabağ (Birinci Dünya Savaşından Hocalı Soykırımına)”, *Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1(1), 2021, ss.1-17.
- Yusifsoy, Aytek: “Rusya’ya karşı gelenlerin toprak bütünlüğü ihlal ediliyor- Gürcistan, Ukrayna, Moldova...”- Aleksandr Dugin. *Yeniçağ*,04.05.2017, (Çevrimiçi) <https://yenicag.info/rusyaya-karsi-gelenlerin-toprak-butunlugu-ihlal-ediliyor-gurcistan-ukrayna-moldova-aleksandr-dugin/embed> 02 Mart 2023.
- Yüceer, N: *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağistan Harekâtı*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, 1996, ss.127-128.
- Walt, Stephen M: “Alliance Formation and the Balance of World Power.” *International Security*, vol. 9, no. 4, 1985, ss. 3–43.
- Waltz, K.N: *Theory of International Politics*. New York:Random House, 1979.
- Waltz, K.N: “The Origins of War in Neorealist Theory.” *The Journal of Interdisciplinary History*, vol. 18, no. 4, 1988, ss. 615–28.
- Waltz, K.N: “Structural Realism after the Cold War.” *International Security*, vol. 25, no. 1, 2000, ss. 5–41.

Extended Abstract

Turkish Case Study on the Use of Military Power: Turkiye-Azerbaijan Strategic Partnership

There are many successful and failed attempt cases in the history of international relations regarding states' military force conduct aiming to achieve their foreign policy goals. Azerbaijan's last military operation might be considered a just war case both the self-defense principle within the scope of UN Article 51 and the damage Azerbaijan suffered. In this research article, the answers to the research question of how the conditions and parameters were formed and how Azerbaijan achieved victory by following which strategy are presented with the case analysis research method in light of neo-realism theory. By drawing lessons from Azerbaijan's case study in the 20th century, it has successfully implemented both internal balancing and external balancing strategies in the 21st century. In both case studies, making defense agreements between Turkiye and Azerbaijan with the vision of a single nation has been a rational strategy for both states due to both a military alliance with a strong state in the same geography and common socio-cultural codes. The eternal continuation of this strategic partnership is the most important conclusion of the article that it is of great importance for the peaceful coexistence of both states and the peoples of the region.

After the introduction of the article, the theoretical framework has been put forward and two case studies have been analyzed by the literature review method. The findings are expressed in the conclusion section.

Among the elements in the use of power, the most important are legitimacy and justification. In both cases examined, it was determined that the Turks preferred a defensive use of military force. Azerbaijan is neither a sheep nor a jackal, one of the lion, sheep, jackal, and wolf figures that Schweller uses in his article. By drawing lessons from Azerbaijan's case study in the 20th century, it has successfully implemented both internal balancing and external balancing strategies in the 21st century. In both case studies, concluding defense agreements with Turkiye was a rational strategy for both states, both in terms of a military alliance with a strong state in the region within the scope of neo-realist assumptions and due to common socio-cultural codes, and the continuation of this cooperation in the future is both. It is the most important result of the article that it is of great importance for the country and the peoples of the region to live in peace. Another result is when the results of both case studies are evaluated together; understanding the strategic importance of Russia, the most effective power in the region, with the lesson that Azerbaijan learned from the previous case, it waited for the most suitable time and environment with Russia and crowned its military operation with victory after at least guaranteeing Russia's neutrality.

Another doctrine that directs the strategies of post-Cold War Russia is the Kozyrev Doctrine, and the concept of the immediate environment (*blizhneye*

zarubyezhe) resembling geopolitical terms is at the base of this doctrine. Kozyrev claims that with the disintegration of the USSR, a power and security vacuum has emerged in the former USSR regions and this gap can be filled against Russia. In the 2009 Russian National Security Strategy Document; it was emphasized that NATO's plans to expand its military infrastructure to the borders of Russia, contrary to international norms, are unacceptable for Russia. The fact that the protection of the borders of Ukraine, Georgia, Azerbaijan, and Kazakhstan is clearly stated in the National Security Strategy Document of Russia. Article 42 of the document confirms that these countries are accepted by Russia as the countries in its immediate vicinity. Due to Armenia's pro-EU stance and statements, influenced the course of the war by keeping silent until a certain stage in Azerbaijan's military operation and with a caring attitude. While evaluating the ineffectiveness of the Brezhnev Doctrine in the 20th century with the updated version of the 21st century indirect strategies and the Kozyrev Doctrine together, despite the attractiveness of Russia, the EU, and NATO, it made a direct military intervention first in Georgia and then in Ukraine. A limited punishment was given to Armenia by flashing a yellow light by Russia and with the diplomatic support of Turkiye.

On the way to victory, Azerbaijan both strengthened its army by increasing its technological defense capabilities, especially the SIHAs, which will create a force multiplier effect through internal balancing, as well as its close cooperation with Turkiye through external balancing, and the fact that Armenian administration is pro-Western, which Russia is uncomfortable with. At least the prevention of military intervention in the war with the support of Turkiye due to its policies overlaps with the assumptions in the theory of neo-realism. It has been concluded that a case study that strengthens the defensive assumptions of the neo-realism theory by not attacking the territory of Armenia during the military operation, acting wisely and rationally based on both international legitimacy and the balance of Russia's defense alliance with Armenia.

Elm ve İrfan Işıqlı Şirvanlı İsmayıl Əfəndi Milli Qəhrəman Şeyx Şamilin İdeya Rəhbəri, Osmanlı Sədr-əzəminin Atası...

*Büyük Sufi və Tasavvuf Alimi Şirvanlı İsmail Efəndi
Milli kahraman Şeyh Şamil'in fikir babası, Osmanlı Sadrazamı'nın Babası...*

*Who Was Shirvani İsmail Efendi, The Scientist And Enlightener
Idea Leader Of The National Hero Sheikh Shamil, Father Of The Ottoman
Sedr-Azami*

Namiq ƏHMƏDOV*

* Dr. Bakı, Azərbaycan

Orcid Id: 0000-0003-1970-182X

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Namiq Əhmədov
Bakı Dövlət Universiteti, Beynəlxalq
Jurnalistika və İnformasiya Siyasəti
Kafedrası

E-posta / E-mail:
tuqay59@mail.ru

Geliş Tarihi / Recived Date:
11 Mart 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
5 Haziran 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Citation:

Namiq Əhmədov, "Elm ve İrfan Işıqlı
Şirvanlı İsmayıl Əfəndi Milli Qəhrəman
Şeyx Şamilin İdeya Rəhbəri, Osmanlı
Sədr-əzəminin Atası...", *Türk Dünyası
Araştırmaları*, Cilt 133, Sayı 263,
İstanbul 2023, s. 257-270

doi: 10.55773/tda.1263591

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA
2.0 tarafından lisanslanmıştır. /
This article is licensed under a Creative
Commons BY-NC-SA 2.0.

Külasə

Məqəbdə Azərbaycan xalqının tarixində mövcud olmuş və bu gün də diqqət mərkəzində olan sufizmədən, eyni zamanda ondan bəhrələnən şəxsiyyətlərdən, onların fəaliyyətindən, hələ də geniş şəkildə araşdırılmaya ehtiyacı olan tarixi simalardan biri olan İsmayıl Şirvanidən söhbət açılır. İsmayıl Şirvani XIX əsrdə həyat və fəaliyyəti ictimai-siyasi hadisələrdən ayrılmaz olan görkəmli şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. Onun həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi Azərbaycanın o dövrdəki ictimai-siyasi vəziyyətinin, həmçinin XIX əsr dini-fəlsəfi fikrin də tutduğu yeri və göstərdiyi təsirin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Böyük sufi nümayəndələrindən olan İsmayıl Şirvaninin həyatı, irsi, şəxsiyyəti, yaradıcılığının öyrənilməsi uzun müddət mümkün olmamışdır. Sovet dövrünün qadağaları nəticəsində bu görkəmli şəxsin fəaliyyəti tədqiqatlardan kənar qalmışdır. Məqəbdə onun həyatı, yaşadığı dövrdə hansı hadisələrlə üzləşdiyi və hal-hazırda onunla bağlı, məhz onun özünə məxsus olan əşyaların qorunub saxlanması haqqında, eləcə də ailəsi haqqında verilən məlumatlar əksini tapmışdır.

Açar sözlər: İsmayıl Şirvani, Amasiya, İslam dini, tasavvuf, nəqşibəndilik.

Öz

Bu makalede Azerbaycan Türklerinin geçmişte ve bugün tasavvufa olan ilgisiyle birlikte tasavvuf yolunu benimsemiş tarihi şahsiyetlerin hayatı ve mücadeleleri üzerinde durulmuştur. 19. yüzyılın tanınmış mutasavvıflarından biri olan İsmail Şirvani, yaşadığı çağın sosyo-politik olaylarına kayıtsız kalınarak sufi alim sıfatıyla olaylara yön vermiştir. İsmail Şirvani'nin yaşam ve mücadelesinin araştırılması, Azerbaycan'ın o dönemdeki siyasal ve sosyolojik durumunun, 19. yüzyıldaki dini-felsefi anlayışının ve bu düşüncenin toplum üzerinde yaptığı etkilerin anlaşılması yönünden son derece önemlidir.

Büyük mutasavvıf İsmail Şirvani'nin hayatı ve mücadeleleri uzun süre araştırılmamıştır. 19. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak gelişen tarihi ve siyasi olaylar, Azerbaycan'ın ikiye bölünmesi, Kuzey Azerbaycan'ın Rus tahakkümü altına düşmesi, çarlığın devrilmesinden sonra başlayan Bolşevik işgali sebebiyle böylesine büyük şahsiyetlerin mücadelesi ve düşüncelerinin yeni nesillerde işgalcilere karşı önlenemez reaksiyonların oluşmasını tetikleyeceği bilindiğinden Ruslar tarafından yasaklandığından konu hep geri planda kalmıştır. Makalede İsmail Efendi'nin Azerbaycan'dan Türkiye'de Amasya vilayetine uzanan yaşamı, ailesi, mücadeleleri ve gayesi ile ilgili konular üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İsmail Şirvani, Amasya, İslam Dini, Tasavvuf, Nakşibendilik.

Abstract

This article deals with the Sufism, which has existed in the history Azerbaijani people and is in the focus of attention also in our time, as well as the personalities who have benefited from it, their activities, and the historical figures that still need to be studied extensively. Ismail Shirvani was one of the prominent figures of the 19th century, whose life and activities were inseparably entwined with the social and political events.

Studying the life and activities of Ismail Shirvani is of great importance in terms of studying the social and political situation in Azerbaijan of that time, as well as the place and influence of the religious-philosophical thinking of the 19th century. It has not been possible for a long time to study the life, heritage, personality and works of Ismail Shirvani, who was one of the greatest representatives of the Sufism. As a result of the bans imposed during the Soviet era, the activity of this prominent figure was left unstudied. The article provides information about the place where he was born, his life, the events he has witnessed during his lifetime, the artefacts and his personal belongings preserved to the present day, as well as the information about his family.

Keywords: Ismail Shirvani, Amasia, Islam religion, Tasawwuf, Naqshbandi.

1. Giriş

Sovet rejiminin “türk” adına koyduğu qadağaları 1991-ci ildə qazandığımız ikinci müstəqilliyimiz aradan götürdü. XIX əsrdə Azərbaycandan Türkiyənin ən müxtəlif bölgələrinə köç edib məskunlaşan azərbaycanlıların tale yolu haqqında bilgiler əldə etmək də müstəqillikdən sonra reallaşdı. Qarsa, Ərzuruma, İğdır, Sivasa, Amasiyaya, hətta bir az ətrafı axtaranda Aralıq və Egey dənizi sahillərindən gedən bu insanların tale yolları hər birimizi düşündürən “əfsanələr”dən oldu. Millət vəkili Qənirə Paşayeva'nın vaxtı ilə Amasiya haqqında yazdıqları da bu anlamı bir daha təsdiq edir: “Mənim üçün ən unudulmaz anlardan biri Amasiyada yaşayan bir çox Azərbaycan kökənli ailələrlə olan görüşlərim oldu. Amasiya müxtəlif dövrlərdə, xüsusilə, XIX yüzildə çar Rusiyası tərəfindən Azərbaycan torpaqları işğal edildikdən sonra azərbaycanlıların Anadoluya ən çox köç etdikləri şəhərlərdən biridir və burada çoxlu sayda Azərbaycan kökənli ailələr yaşayır.”¹ Bu sırada Amasiyaya gələn və bütün türk dünyasının məşhurları sırasında önəmli yer tutan bir böyük şəxsiyyət də var: Şirvanlı İsmayıl Əfəndi. Onun yolunu davam etdirən bir çox azərbaycanlı mürid də Amasiyaya gələrək, buranı özlərinin “Vətəni” elan etmişlər.

2. Uşaqlıq İlləri və Təhsili

Bəs vaxtilə Amasiyaya köç edən və bütün türk dünyasının məşhurları sı-

¹ Paşayeva, Q. Bəzmi səmadan keçməzəm...Qarabağdan Amasiyaya Könül Körpüsü. *I Beynəlxalq Həməz Nigari simpoziumunun materialları*. Amasiya:2012,31 May-1 İyun, s.16.

rasında önəmli bir yer tutan İsmayıl Əfəndi kim idi? Onun irsini araşdıran tədqiqatçılar İsmayıl Ənvər oğlu Şirvaninin 1782-ci ildə keçmiş Şirvan xanlığının Bölükət mahalına daxil olan Kürdəmir kəndində anadan olduğunu bildirlər. İndi bu kənd Azərbaycanda rayon mərkəzidir. Bu məşhur alimin bütünlükdə ad və soyadı Mövlanə İsmayıl Siracəddin əl-Kürdəmiri əş-Şirvanidir. Ona “Siracəddin”, yəni “dinin çırağı” ləqəbini Bağdadda İsmayılın müəllimi olmuş böyük islam alimi Mövlana Xalid vermişdi. Soyadı kimi işlədilən “əl-Kürdəmiri əş-Şirvani” isə doğulduğu, yaşadığı kəndin və bölgənin adıdır.²

İlk təhsilini–oxumağı, yazmağı atası Şeyx Ənvər Şirvanidən aldığı bildirilir. Sonra Şamaxıda Məhəmməd Nuri əfəndinin işlədiyi mədrəsədə oxumağa göndərilib, burada 1800-ci ilə kimi dərs alıb. Mədrəsəni bitirdikdən sonra Ərzincana gedərək dövrünün məşhur din alimlərindən olan Əbdürrəhman əfəndi Övliyazadənin yanında yeni biliklərə yiyələnmiş, islam elmini daha dərinədən mənimsəməyə çalışmışdır. Övliyazadə gənc İsmayılın qabiliyyət və bacarığını yüksək qiymətləndirib və ona islam elmləri sahəsində yüksək bilik sahibi olduğunu təsdiqləyən yazılı şəhadətnamə vermişdir. Dini rütbəyə layiq bilindikdən Tokat şəhərinə gedib, orada bir neçə il qalaraq biliklərini daha da təkmilləşdirmişdir. Ordan da Bağdada qədərək Süleymaniyyədə Mərvari Yəhya Əfəndidən və Molla Məhəmməd ibn Ədəmdən riyaziyyat və hədis elmlərini öyrənmişdir. 1805-ci ildə Burdura (Anadolu) gəlir, burada da tanınmış alimlərin yanında fiqh sahəsində biliklərini artırır və sonra Kürdəmirə qayıdaraq 7 il doğma yurdunda müəllimlik etmişdir.³

3. Nəqşibəndlik Təriqətinin Mərkəzi Kürdəmir

Onun Kürdəmirə dönüşü Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalı illərinə düşür. Gənc din alimi işğalçıların İslam dininə mənfi münasibətinin, işğalçı ordunun qəddarlığının şahidi olur. Onlara qarşı təkbaşına mübarizə aparmağın mümkünsüzlüyünü görərək gəncləri və yeniyetmələri ətrafına toplayaraq İslam dininin əsaslarını öyrədir, elm və bilik verməklə yanaşı, mübariz bir ruhda tərbiyə edir. Şeyx İsmayılın nəqşibəndi təriqətinin əsasında işləyib hazırladığı müridizm ideyaları, həm də hamının bərabər olması və kimsədən asılı olmamasını bildirən Qurani-Kərim ayələrinə əsaslanırdı: “Sizinlə vuruşanlara qarşı Allah yolunda siz də vuruşun və həddi aşmayın! Həqiqətən, Allah həddi aşanları sevmir”⁴, “Müşrikləri harada yaxalasanız öldürün və sizi çıxartdıqları yerdən siz də onları çıxardın! Fitnə qətdən daha pisdir. Onlar sizinlə Məscidulharamın yanında vuruşmayınca, siz də onlarla orada vuruşmayın. Əgər sizinlə vuruşsalar, siz də onları öldürün. Kafirlərin cəzası belədir.”⁵ “Əgər onlar günah işlərə son qoysalar, əlbəttə ki, Allah Bağışlayandır, Rəhmlidir!”⁶

² Xəlilli, F., 1854-1856-ci illərdə Şirvanda üsyana cəhd haqqında // *Tarix və onun problemləri*. 2003, N 4, s. 121.

³ Məhəmmədcəlil, M., Xəlilli, F. Mövlanə İsmayıl Siracəddin Şirvani, Həyatı, fəaliyyəti və ardıcılları. Bakı: 2003, Adiloğlu nəşriyyatı, s. 34.

⁴ Əl-Bəqarə, <http://zikr.az/node/951:190>

⁵ Əl-Bəqarə, <http://zikr.az/node/951:191>.

⁶ Əl-Bəqarə, <http://zikr.az/node/951:192>.

Dolanışığını təmin etmək və insanlara İslami yaşam tərzini əməli ilə göstərmək üçün alim ata-baba mülkündə tut ağacları əkib, barama qurdu bəsləyir. Bununla ətrafındakılara islam dinində din xadimlərinin xalqın sıradan bir nümayəndəsi olduğunu, hamı kimi əl əməyi ilə dolandığını göstərir. Yeddi il Şirvanda yaşadıqdan sonra 1913-cü ildə Həcc ziyarətinə yollanır. O dövrdə Osmanlı dövlətinə daxil olan Məkkə, Mədinə, Qüds şəhərlərindəki müqəddəs yerləri ziyarət etdikdən sonra, yaxın və Orta Şərqi ölkələrində məşhur olan Hindistanlı Şeyx Abdulla Dəhləvinin şagirdi azərbaycanlı Şeyx Mövlana Xalid Bağdadidən təhsil almışdır. 1813-17-ci illərdə Mövlana Xalidə müridlik edən İsmayıl Şirvaniyə müəllimi icazənamə (diplom) verilir.⁷ Bu cür icazənamələr yalançı şeyxlərin meydana çıxmasının qarşısını alan və sahibinin müridliyə layiq olduğunu sübut edən sənədlər idi. Eyni zamanda müəllimi Mövlana Xalid ona Siracəddin (dinin çırağı) təxəllüsünü verir və Azərbaycana göndərir. Beləliklə, o, 1817-ci ildə yenidən Kürdəmirə qayıdır. Nəqşibəndlik təriqətinin mərkəzi Kürdəmir olur və mərkəzə müsəlman xalqlarının ictimai-siyasi həyatında böyük xidmətləri olmuş Siracəddin İsmayıl Şirvani rəhbərlik edirdi.

İsmayıl Şirvani Kürdəmirdə yaşadığı bu 9 ildə sufizmin Nəqşibəndlik təriqətinin ideyalarını öyrətməklə, müridizmin başlıca ideyalarını hazırlayır, bu təlimi Azərbaycan və Şimali Qafqazda yaymaqla məşğul olur. “XIX əsrdə Kürdəmirli Mövlana İsmayıl Şirvaninin Bağdaddan Kürdəmirə qayıtması ilə Azərbaycanın təsəvvüf tarixində önəmli bir mərhələ başlamışdır. Belə ki, 1817-ci ildə ustası Mövlana Xalidin xeyir-duası ilə Kürdəmirə gələn İsmayıl Şirvani nəqşibəndiliyi Qafqazda yayaraq, milli mübarizə ideologiyasının - müridizmin formalaşmasında əsas rol oynamışdır.”⁸

4. Təqiblər, Təzyiqlər və İcra Olunmayan Həbs Qərarı

Qısa zamanda İsmayıl Şirvaninin şöhrəti Qafqaza yayılır. İnsanlar onun yanına gələrək elm və irfan dərsi alırlar. İsmayıl Şirvaninin fikirləri onun müridləri Xas Məhəmməd Şirvani, Molla Məhəmməd Yaraqlı, Hacı Əhməd Qiyasi Şirvani, Hacı Yahya bəy, Hacı Mahmud Baba Kürdəmirli, Hacı Əhməd Əfəndi Külüllü, Cəmaləddin Qazi Qumuği, Mir Həməzə Seyid Nigari və başqaları tərəfindən sürətlə yayılır. Nəqşibəndiliyin Qafqazda sürətlə yayılması, bu təriqətin tərəfdarı olan Qazi Məhəmmədin, Həməzə bəyin apardığı mübarizə Rus hökumətini bərk qorxuya salır.

Tam 35 il Qafqazı rus işğalçılara zindan edən zəmanənin böyük qəhrəmanı Şeyx Şamil də nəqşibəndilik ideyalarının tərəfdarlarından olmuşdur⁹. Molla Məhəmməd Yaraqlının şagirdlərindən biri olan şirvanlı Xas Məhəmməd Mövlana İsmayıl Şirvanidən nəqşibəndilik təriqətinin əsaslarını öyrənmiş... Da-

⁷ Seyid, R. Osmanlı baş vəzirinin atası olmuş kürdəmirli şeyx. *Kulis.az.2013, 8 noyabr.* <https://kulis.az/xeber/tarix/xeber-6837>.

⁸ Başirov, A., Mövlana İsmayıl Şirvani Qafqaz müridizmi ideologiyasının banisidir. Qarabağdan Amasiyaya Könül Körpüsü. *I Beynəlxalq Həməzə Nigari Simpoziumunun Materialları.* Amasiya: 2012, 31 May- 1 İyun, s. 33.

⁹ Xəlilli, F., 1854-1856-cı illərdə Şirvanda üsyana cəhd haqqında (I məqalə) // *Tarix və onun problemləri*, 2003, N 3, s.123.

ğıştında bu təlimin yayılmasına həyatını həsr etmişdir. O, əvvəlcə Kürin xanlığında təriqəti yaymağa başlamış, ətrafına hər tərəfdən müridlər toplamışdır. Cəmaləddin əl-Qumuğiyyə xilafətnamə vermiş, İmam Qazi Məhəmmədə və İmam Şamilə təriqətin yollarını öyrətmişdir.¹⁰ İmam Şamilin şəriət və təsəvvüf haqqındakı görüşləri A.Runovskinin gündəliklərində daha qabarıq verilmişdir. Həmin gündəlik 1904-cü ildə QAKA-nın (Qafqaz Arxeoqrafiya Komitəsinin Aktları) XII cildində ayrıca nəşr edilmişdir.

İmam Şamil 1859-cu ildə fəxri şərtlərlə təslim olduqdan sonra kapitan Runovskiyə verdiyi izahatında bildirir ki, Qafqazda mili azadlıq hərəkatı başlayana qədər nəqşibəndlik, müridizm Dağıstanda mövcud olmamışdır¹¹. Bəzi tədqiqatçılar sufizmin Nəqşibəndlik təriqətinin Qafqaz regionunda çoxdan yayılması ideyasını müdafiə edir və uzun bir durğunluq dövrü keçdikdən sonra yeni yaranmış şəraitdə bir daha alovlanmağa başladığını yazırlar¹². Hətta Azərbaycanlı mütəfəkkir M.Kazımbəy Şeyx Şamil və müridizm haqqında tədqiqatlarında sufizmin Dağıstanda Ərəblər oranı istila edən zamandan yayılmağa başladığını yazır. Buradan görünür ki, "A.Kazımbəy sufizmin Dağıstanda yayılması zamanını qeyd edərkən heç də nəqşibəndlik təriqətinin orada yayılmasını nəzərdə tutmurdu."¹³ Çünki Nəqşibəndlik təriqəti ilk dəfə Buxaralı türkü Bahaəddin Nəqşibənd (1318-1389) tərəfindən XIV əsirdə tam sistem şəklində salınmışdır.

Amma tədqiqatçıların "yeni yaranmış şərait" deyəndə Car Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizənin vurğulandığını nəzərdə tutmalarını da inkar etmək mümkün deyil. Çünki bu dövrdə sufilik xalq hərəkatının ideologiyasına çevrilmişdi. Məşhur iranşünas İ. P. Petruşevski məhz bu amili nəzərdə tutaraq yazırdı: "Mistik sufilik ideyaları arxa plana keçmiş və sufilikdə ictimai təbliğat ondan önə keçmişdir."¹⁴ Təbii ki, bir rus tədqiqatçının açıq yazmadığı həqiqət "təriqətin müstəmləkəyə qarşı hərəkatın ideologiyasına çevrilməsi və ilk növbədə Qafqazda çarizmin amansızlıqla müşayiət olunan müstəmləkə təcavüzü" ilə bağlıdır.

Dağıstanda müridiliyin imamları Qazi Məhəmməd, Həməzət bəy və Şamilin dövründə müridizm daha da yayıldı. 1826-1827-ci illərdə Car-Balakəndə baş vermiş hadisələrdə Rusiyaya qarşı çıxışlarda Həməzət bəy, Məhmət xan, görkəmli təriqətçi Hacı Kafi Mollanın silahdaşı Hacı Şəfi də iştirak etmişdir. Həməzət bəy öldürüldükdən sonra 1834-cü ildə onun ideyalarını Şeyx Şamil davam etdirmişdir.¹⁵

¹⁰ Fadeyev A. Rusiya və Qafqaz XIX əsrin birinci qərinasında-Moskva, 1960. (rus dilində) s. 27

¹¹ Pokrovskiy M.V. O xaraktere dvijeniya qorçev Zapadnoqo Kavkaza v. 40-60-x qodax. XIX veka-Voprosi istorii. 1957, № 2, s. 58.

¹² Kazım bəy M. Müridizm və Şamil. Maxaçqala, 1990 (rus dilində), s. 65; Kazimbek M. Mörizizm i Şamil, Russkoe slovo, KN. XII. SPB.1859, s.73.; Runovski A. Şamil haqqında xatirələr-Moskva., 1989. (rus dilində),s.123; Zelkina A. Qafqaz azadlıq müharibəsində Nəqşibəndiyyənin rolu haqqında. // BEKM. 13-14 oktyabr 1993-Maxaçqala, 1997 (rus dilində), s. 54.

¹³ Bəşirov, A., Mövlana İsmayıl Şirvani Qafqaz müridizmi ideologiyasının banisidir. *I Beynəlxalq Həməzət Nigari simpoziumunun materialları*. Amasiya:2012,31May-1Iyun, s.35.

¹⁴ Петрушевский И.П. Ислам в Иране VII-XV вв. А.: Издательство Ленинградского университета, 1966, с.47

¹⁵ İmamverdiyeva K. Azərbaycanda sufiliyin tarixindən (epiqrafik abidələr əsasında). T.e.f.d. Avtoreferat. Bakı. 2010, s.21.

Elmi mənbələr tərəddüdsüz onu da isbatlayır ki, Qarabağdan Həzrət Nigari, Mərkəzi Dağıstanın Kumux kəndindən Camaləddin (Şamilin qayınatası), Yaraqəndindən molla Məhəmməd təriqətin ideoloqlarıdır. Hətta onlardan əvvəl də “Müsəlman Şərqində, o cümlədən Qafqazda alimlər, maarifçilər, mədəniyyət xadimləri, sərkərdələr, siyasi xadimlər sırasında nəqşibəndiyə Şeyxləri olmuşdur. Lakin Azərbaycanda təsəvvüf sahəsində XVI əsrdən başlayaraq gərilmə başlamış və təsəvvüf sahəsində güclü alimlər və təmsilçilər tarix meydanına çıxıb bilmədiyi üçün təsəvvüf biliklər az inkişaf etmişdir. Nəhayət, Azərbaycan təsəvvüf tarixində XIX əsrdə önəmli yer tutan şəxsiyyət meydana çıxdı. Belə bir şəxsiyyət müsəlman aləminin ictimai-siyasi həyatında olduqca böyük xidmətləri olmuş Mövlana Şeyx İsmayıl Siracəddin Şirvani (1782/83- 1848) idi”.¹⁶

Beləliklə “İsmayıl Şirvani Qafqaz müridizminin banisidir” deyənlərin fikiri və mülahizələri tam həqiqətdir. İsmayıl Şirvani Kürdəmirdə yaşadığı müddətdə ardıcıl olaraq Nəqşibəndilik təlimini öyrənməklə, müridizmin başlıca ideyalarını işləyib hazırlamış, müridizmi Azərbaycanda və Şimali Qafqazda yaymaqla məşğul olmuşdur. Tədqiqatçı Əli Şamil isə qeyd edir ki, “Qafqazda Rusiya imperiyasının işğalçılıq siyasətinə qarşı yönəldilmiş müridilik hərəkatının rəhbərlərindən biri olan İsmail Əfəndi müridizm adlandırılan hərəkatə yalnız ideoloji güc, mənəvi dəstək verməyib. Şeyx Şamil hərəkatına döyüşçülər, döyüş atları, silah, hərbi sürsət, ərzaq və geyim göndərilməsini də təşkil edib”.¹⁷

Çar hökuməti müridilik hərəkatını təhdid hesab etdiyindən mürid rəhbərlər hökumət tərəfindən təqib edilirdi. Hətta “İddia edirlər ki, Çar Rusiyasına qarşı düşmənçilik edən qüvvələr və bəzi xarici dövlətlər Nəqşibəndi ideyalarını başqa ölkələrdən süni şəkildə Qafqaza gətirərək, ruslara qarşı mübarizədə istifadə etmək məqsədilə Qafqazda yaymışlar”.¹⁸ Amma haqqında bir az irəlidə danışdığımız bir sıra mənbələr də təsdiq edir ki, nəqşibəndilik təriqəti Qafqaza xarici ölkələrdən süni şəkildə gətirilməmişdir. O da məlumdur ki, İsmayıl Şirvani 1823-cü ildə əslən Şamaxıdan olan Xas Məmməd Şirvaniyə xilafətnamə verərək, təhsil aldığı Dağıstanın Kürün xanlığında təsəvvüfi bilikləri və müridizmin ideyalarını yaymağı məsləhət bildi. Deməli, bu da bir sübutdur ki, müridizm ideyaları başqa dövlətlər tərəfindən Qafqaza gətirilməyib: “Bu tarixi faktlara söykənməyən düşüncənin tərəfdarları Qafqazda istilacı və işğalçı müharibədə iştirak edən, polis və yüksək rütbəli hərbiçilər, bəzi tarixçilər və şərqşünaslar idilər. Nəqşibəndilik bütün müsəlman aləminə silsilə ardıcılığı ilə yayıldığı üçün Qafqaza kənardan süni yolla gətirilə bilməzdi. Səhv düşüncə tərəfdarları... billə-bilə öz istilacı siyasətinə haqq qazandırmaq məqsədi güdürdülər”.¹⁹

¹⁶ Bəşirov, A. Mövlana İsmayıl Siracəddin Şirvani Qafqaz müridizmi ideologiyasının banisidir. Qarabağdan Amasiyaya Könül Körpüsü. I Beynəlxalq HəmzəNigari simpoziumunun materialları. Amasiya, 2012, 31 May - 1 İyun. s.34

¹⁷ Şamil, Ə. Türk Dünyasının Məşhurları: İsmayıl Şirvani. <https://ali-shamil.tr.gg/%26%23304%3Bsmay%26%23305%3BI-%26%23350%3BShirvani.htm>

¹⁸ Xəlilli, F., 1854-1856-cı illərdə Şirvanda üsyana cəhd haqqında (I məqalə) // *Tarix və onun problemləri*, 2003, N 3, s.123.

¹⁹ Bəşirov, A. Mövlana İsmayıl Siracəddin Şirvani Qafqaz müridizmi ideologiyasının banisidir.

Qafqazın işğalında göstərdiyi qəddarlığı ilə seçilən və çar tərəfindən canişin təyin edilən A.R.Yermalov işğal etdiyi ərazilərdə baş qaldıran etirazlara və üsyanlara son qoymaq üçün xanların, bəylərin hüquqlarının məhdudlaşdırılması ilə yanaşı nüfuzlu alimlərə, din xadimlərinə qarşı təzyiqləri də gücləndirir. Canişin İsmayıl Şirvaninin fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq, hətta həbs etmək haqqında Şirvan komendantı olan erməni əsilli Mədətova göstəriş də verir. "General Yermalovun ətrafındakılar İsmayıl Əfəndinin həbsinin Qafaqazda vəziyyəti daha da gərginləşdirəcəyini anladığıda o, əmrində dəyişikliklər edib. İsmayıl Əfəndini həbs etdirməsə də, onun müridlərindən Zərdablı Molla Əhmədi və Cəyirli Hacı Məhəmməd Nəbi Əfəndini həbs etdirərək Rusiyanın mərkəzi quberniyalarına sürgünə göndərir."²⁰ Bunlar bir növ İsmayıl əfəndiyə mesajlar olsa da, amma tədqiqatçıların yazdığı kimi, İsmayıl əfəndinin həbs olunmamasının başqa obyektiv səbəbləri də olmuşdur. "1817 ildə İ.Şirvani Şirvana qayıdanda xanlıq hələ ləğv edilmədiyindən rahat fəaliyyət göstərirdi. Elə ki, xanlıq ləğv olundu, nüfuzlu şəxs kimi ona qarşı təzyiqlər başlandı. İsmayıl Əfəndi sürgündən böyük nüfuz sahibi olmasına və Mustafa xanın həyat yoldaşı Fatma bəyimın knyaz Mədətovdan xüsusi xahişinə görə xilas olmuşdur. Fatma bəyim İ.Şirvaninin irşad fəaliyyətini ömrünün sonuna kimi himayə etmişdir. Lakin bu hadisədən az sonra Şirvan komendantı, İ.Şirvaniyə öz şamaxılı dostları vasitəsilə məsləhət görür ki, Rusiya sərhədlərini xoşluqla tərk etsin"²¹. Göründüyü kimi Şeyxin böyük nüfuz sahibi olmasına və Mustafa xanın həyat yoldaşının xahişini nəzərə alan Mədətov Şirvanini həbs etməmişdir. Amma bundan sonra İsmayıl Şirvani doğma vətəninə ədəbi tərk edərək Osmanlı hüdudlarına, Axıskeyə köçdü. Müridlərinin təkidi və yardımıyla Axıskaya gələn İsmayıl Əfəndi burada da çox qalmır. Ruslar 1828-ci ildə Axıskanı işğal etdikdə o, Türkiyənin Amasiya şəhərinə mühacirət etməli olur.²²

İsmayıl Şirvani Amasiyada yalnız Nəqşibəndiliyi təbliğ etməklə kifayətlənmir, Qafqaz mücahidlərinə də hər vasitə ilə yardım etməyə çalışır. Rusiyanın xüsusi xidmət orqanları da onun fəaliyyətini daim nəzarətdə saxlayır, dəfərlərlə Osmanlı hökumətinə məktublar göndərərək İsmayıl Əfəndinin fəaliyyətini məhdudlaşdırmağı tələb edirlər. İsmayıl Şirvani təzyiqlərdən yayınmaq üçün 1832-ci ildə Sivasa gəlir və 9 il orada yaşayır. 1841-ci ildə Amasiyaya qayıdaraq ömrünün sonuna kimi fəaliyyətini burada davam etdirmişdir²³. Burada da onun ətrafına çoxlu müridlər yığışır. O cümlədən Qafqaz və Anadoluda məşhur olan, şeirləri iki əsrə yaxındır sevilərək oxunub əzbər söylənilən təkkə-təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, nəqşibəndi təriqətinin nüfuzlu şeyxi, kamil

Qarabağdan Amasiyaya Könül Körpüsü. I Beynəlxalq Həməzə Nigari simpoziumunun materialları. Amasiya, 2012, 31 May - 1 İyun, s. 33-38.

²⁰ Məhəmmədcəlil M., Xəlilli F., *Mövlanə İsmayıl Siracəddin Şirvani. Həyatı, fəaliyyəti və ardıcılları*. Bakı: 2013, Adiloğlu nəşriyyatı.s.98.

²¹ Rıhtım, M., Xəlilli, F., Güllü Mövlanə. *Miras jurnalı*, 2012, İyun. s.14.

²² Seyid, R., Osmanlı baş vəzirinin atası olmuş kürdəmirli şeyx. *Kulis.az*. 2013, 28 noyabr. <https://kulis.az/xeber/tarix/xeber-6837>.

²³ Məhəmmədcəlil, M., Xəlilli, F. *Mövlanə İsmayıl Siracəddin Şirvani. Həyatı, fəaliyyəti və ardıcılları*. Bakı: 2003, Adiloğlu nəşriyyatı, s. 23.

mürşidi “Kürdəmirdə şeyxin yanında mənəvi tərbiyəsinə başlayan Həməzə Nigari şeyxini təqib edərək ardından Anadoluya gəlmiş, Sivas və Amasiyada müxtəlif fasilələrlə 20 ildən çox şeyxinin yanında qalmışdır”²⁴. Dövrünün böyük şəxsiyyətlərindən olan Zəngəzurlu Mir Həməzə Seyid Nigari İsmayıl Şirvaniyə müridlik etmiş, hətta oğluna da ustadı Mövlana İsmayıl Siracəddin Şirvaninin ismini qoymuşdu²⁵. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Nigarinin də türbəsinin yerləşdiyi Şirvanlı məscidi (comesi) kimi tanınan məscid hal-hazırda Amasiyanın mərkəzində yerləşir. Yerli əhali arasında “Şirvanlı” adı ilə tanınan Azərbaycan türkləri indinin özündə də Türkiyənin Amasiya şəhərində və ətraf kəndlərdə yaşayırlar.

Mövlana İsmayıl Siracəddin Şirvani kimi məşhurlaşan böyük din alimi 1848-cı ildə vəba xəstəliyindən dünyasını dəyişir. Müridləri sevimli pirlərini Amasiya yaxınlığındakı Şamlar qəbristanlığında dəfn edərək oranı müqəddəs ziyarətgaha çevirirlər.

5. Ailəsi

İsmayıl Şirvani hələ Azərbaycanda - Kürdəmirdə yaşayarkən ailə qurmuş və bu evlilikdən beş övladı olmuşdur: Əbdülhəmid Əfəndi, Şirvanizadə Əhməd Hülusi Əfəndi, Şirvanizadə Məhmət Rüşdi Paşa, Mustafa Nuri bəy və Hacı Şərifə Fatma xanım. Onun övladlarının da Türkiyə və millət qarşısında böyük xidmətləri olmuşdur. Bir oğlu Şirvanizadə Mehmet Rüşdi Paşa Osmanlı dövlətində yüksək dövlət vəzifələrində çalışmış, müxtəlif illərdə Şam valisi, Suriya valisi, Maliyyə Naziri, Daxiliyyə Naziri və nəhayət Osmanlı sultanı Sultan Əbdüləzizin hakimiyyəti dövründə Osmanlı dövlətinin Baş Naziri vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir. Digər oğlu Əhməd Hülusi Əfəndi İstanbul qazısı olmuşdur. Amasiyada ilk bələdiyyə təşkilatı 1881-ci ildə yaradılanda ilk bələdiyyə başkanı da İsmayıl Şirvaninin digər oğlu Əbdürrəhim Əfəndi Şirvani olmuşdur. O qədər də geniş olmayan bilgilərə görə, onun digər oğlu Mahmud Əfəndi Azərbaycana qayıtmış və İsmayıl rayonunun Micən kəndində yaşamışdır. Ola bilsin ki, İsmayıl Şirvaninin digər bir oğluna Mahmud adını verməsi, həm də Azərbaycan və Türkiyədə məşhur din xadimi, şair, təsəvvüf alimi Seyid Mir Həməzə Nigarinin seçkin xələflərindən olan Şeyx Hacı Mahmud Əfəndi Aslanbəyliyə olan hörmət və izzətinin ifadəsi olmuşdur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Həməzə Nigarinin Qarabağ, Qazax və Borçalıdakı müridləri içərisində Hacı Mahmud əfəndi Aslanbəyli, Ağarəhim ağa Dilbazi, Şahnigar xanım Rəncur kimi tanınmış insanlar olmuşdur.²⁶ Hacı Mahmud Əfəndi Amasiyada və Azərbaycanda çox sayılıb seçilən, dini dərindən bilən övliyə kimi qəbul edilib. Hacı Mahmud Əfəndinin Qafqaz xalqlarının milli qəhrəmanı Şeyx Şamilə də çox yaxın münasibətləri olub. Ruslara qarşı mübarizədə Dağıstandakı müridizm hərəkatına və Şeyx Şamilə köməklik etdiyinə görə Hacı

²⁴ Seyid, R. Osmanlı baş vəzirinin atası olmuş kürdəmirli şeyx. *Kulis.az*. 2013, 28 noyabr. <https://kulis.az/xeber/tarix/xeber-6837>. <https://kulis.az/xeber/tarix/xeber-6837>.

²⁵ Nərimanoğlu, H. *Ruhu Qarabağda, cismi Amasiyada. Mir Həməzə Seyid Nigari Qarabağının anadan olmasının 210, vəfatının 130 illiyi*. 525-ci qəzet, 2015, 22 avqust.

²⁶ Seyidov F. *Aslanbəyildən başlanan xatirələr* – Bakı, 2000, Təfəkkür NPM, s. 45

Mahmud əfəndi çar Rusiyası tərəfindən iki dəfə həbs edilib.²⁷

Hələ Osmanlı dövlətinin baş naziri olmamışdan əvvəl-1869-cu ildə daxili işlər naziri olan Şirvanizadə Mehmet Rüşdi Paşa atasının- İsmayıl Şirvaninin qəbri üzərində türbə və məscid inşa etdirmişdir. Bu gün də tarixi dövlət abidəsi kimi qorunan türbə Amasyanın Şamlar məhəlləsində səhərə hakim yüksəklikdəki dağın ətəyində yerləşməkdədir. Türbədə Mövlanə İsmayıl Şirvaninin, oğlu Əhməd Hülusi Əfəndinin və kürəkəni Hacı İsa Ruhi Əfəndi Şirvaninin qəbirləri vardır. Türbə kompleksinin bayır divarından asılmış metal lövhələrdə İsmayıl Şirvaninin tərcümeyi-halı və böyük islam alimi Mövlanə Xaliddən aldığı icazənamə əks olunmuşdur. Türbə dərşanə kimi fəaliyyətini davam etdirir və tarixi abidə kimi qorunmaqdadır.

Bu ailə uzun illər ata-baba yurdundan uzaqda yaşamağa məcbur olsalar da, Azərbaycanla əlaqələrini kəsməyiblər. Bu əlaqələrin nələrdən ibarət olduğunu söyləmək çətin olsa da, tədqiqatçıların ortaya qoyduğu bir önəmli fakt da bunun bariz nümunəsi kimi təqdim edilə bilər. Hələ XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycan jurnalistikasının banisi Həsən bəy Zərdabi “Əkinçi” qəzetini nəşr etmək üçün mətbəə şriftləri almaq arzusu ilə İstanbula gedir. Bu önəmli arzunun həyata vəsiqə almasında ona Məhəmməd Rüşdü Paşanın yardımçı olduğu bildirilir.²⁸

Şeyx İsmayıl Şirvaninin fəaliyyəti, müridizmi Azərbaycanda, Dağıstanda yayması və bu sahədəki xidmətləri haqqında, eləcə də ardıcılıqları olan Zərdablı Molla Əhməd, Türkiyədə yaşayan Hacı Əhməd, Qiyasi Əfəndi, Qarabağ əyalətinin Bərgüşad mahalının Cicimli kəndindən olan Mir Həmzə Seyid Nigari kimi müridləri haqqında zəngin məlumatlar var. Osmanlı dövlətinin Axısxa, Amasiya, Sivas kimi mərkəzlərində islami bilikləri tədris edən və yayan İsmayıl Şirvani böyük nüfuz sahibi kimi tanındı.

Sovet totalitar rejimi bütün varlığı dövründə dinə qarşı mübarizə apardı və bu ad altında tarixi şəxsiyyətlərə qarşı mübarizəsini dayanmadan davam etdirdi. Amma bu amansız cəhdlərə baxmayaraq xalqı etiqad yeri bildiyi dindən ayırmaq mümkün olmadı. İsmayıl Şirvani nəslinin bu günümüzdə Bakıda yaşayan nümayəndəsi Ağarəsul Məmmədov bildirir ki, ulu babası olan Şeyxin yaşadığı həyat və “Mövlanə bağı” Kürdəmirin indiki Şıxımlı kəndindədir. Sovetlər dövründə də gizlin olsa da bu kənd əhalinin etiqad və iman yeri kimi ziyarət edildi, burada yaşayan Məmmədli nəslinin nümayəndələri İsmayıl Şirvaninin bir çox əşyalarını, o cümlədən papaq və təsbehini əzizləyərək uzun illər nəsil-dən-nəslə ötürərək çox dəyərli əmanət kimi qoruyub saxladılar.²⁹

Türkiyənin Amasiya şəhərində, Azərbaycanın Şamaxı və digər bölgələrində keçirilən elmi tədbirlər və beynəlxalq simpoziumlar bu tarixi şəxsiyyətlərin kimliyini, fəaliyyət və mübarizə yollarını tanıtmqla onları xalqımıza da qaytarmış

²⁷ İmamverdiyeva, K., *Azərbaycanda sufliliyin tarixindən (epiqrəfik abidələr əsasında)*. T.e.f.d. Avtoferat. Bakı, 2010.

²⁸ Şamil, Ə. Türk dünyasının məşhurları: İsmayıl Şirvani. <https://ali-shamil.tr.gg/%2023304%3Bsmay%26%23305%3BI-%26%23350%3Bİrvani.htm>

²⁹ Əhmədov N., Şirvanlı İsmayıl əfəndi kim idi? Şeyx Şamilin ideya rəhbəri, Osmanlı sədr-əzəminin atası. *Xalq qəzeti*, 2023, 12 fevral.

oldu. İndi onların fədakar həyat və mübarizələri haqqında bilgi və məlumatlar ilbəl zənginləşməkdədir. Bu sırada Türkiyəli tədqiqatçı, Amasya Universitetinin professoru Mətin Hakverdioğlunun Mövlana İsmayıl Şirvani haqqında “Gül qoxulu Mövlana”³⁰ romanı Şirvani irsinə son illərin yeni bir ərnağanı kimi də qəbul edilə bilər.

6. Nəticə

Şeyx İsmayıl Şirvaninin fəaliyyəti, elm və ürfan işıqlı bir ustad mürşid olması, onun müridizmi Azərbaycanda, Dağıstanda yayması, bu sahədə geniş fəaliyyəti və nüfuzu barədə tədqiqatlara cəlb edilmiş çoxsaylı mənbələrdə kifayət qədər zəngin məlumatlar vardır. Haqqında tədqiqatçılardan Fariz Xəlillinin, Əli Şamilin, Mehmet Rihtımın, Arif Bəşirovun və başqalarının təqdim etdiyi məqalə və kitablarda bu barədə ətraflı faktlar yer alır. Eyni zamanda Seyid Raminin, Yaqub Paşanın şeyxin nəsilərə nümunə olan həyatı və fəaliyyəti haqqında məqalələri də geniş maraq doğurmuşdur.

İsmayıl Şirvani görkəmli publisist, nəşir və ictimai xadim, uzun illər Zaqatala Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi, Azərbaycan Dövlət Mətbuat Komitəsinin sədri, “Kommunist” qəzetinin baş redaktoru olmuş və digər məsul vəzifələrdəki fəaliyyəti ilə yaddaşlarda xeyirxah bir insan kimi qalmış Rəşid Mahmudovun ulu babası olmuşdur. İsmayıl Şirvani nəslinin digər bir nümayəndəsi, Kürdəmir rayonunun Şıxımlı kəndində anadan olmuş Ağarəsul Məmmədov kimyaçı alimdir, çoxsaylı kitabların və dəqiq elmlərə dair dərslərlərin müəllifidir. Uzun illər partiya-sovet orqanlarında rəhbər vəzifələrdə çalışmışdır. Hazırda fəxri təqaüddədir.

Amma tarixin Azərbaycan türklərinə bəxş etdiyi iki əmanəti isə Kürdəmirdən məsafəcə xeyli uzaqlarda yerləşən şəhzadələr şəhəri Amasiyada uzun illərdir ki, qorunmaqdadır. Anadolunun Yaşıl İrmaq vadisində 8500 illik tarix və mədəniyyətinə sahiblənən Amasiya İsmayıl Əfəndi türbəsini də, Şirvanlı məscidini də çoxdan müqəddəs dəyərləri sırasında əzizləyir, qoruyur. Yeni nəsil xalqlarımızın birlik nümunəsi olan İsmayıl Şirvani və Seyid Mir Həmzə Nigari kimi şəxsiyyətlərimizi daha yaxından tanımalı, onların tarixi irslərinə sahib çıxmalıdırlar.

³⁰ Hakverdioğlu, M., *Gül Kokulu Mevlânâ (Şirvâni)*, Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2015, 234 s.

ƏDƏBİYYAT

- BƏŞİROV, A: Mövlana İsmayıl Siracəddin Şirvani Qafqaz müridizmi ideologiyasının banisidir. Qarabağdan Amasiyaya Könül Körpüsü. *I Beynəlxalq Həmzə Nigari Simpoziumunun Materialları*, Amasiya, 2012, 31 May-1 İyun. s. 33-38.
- ƏHMƏDOV, N: Şirvanlı İsmayıl əfəndi kim idi? Şeyx Şamilin ideya rəhbəri, Osmanlı sədr-əzəminin atası, *Xalq qəzeti*, 2023, 12 fevral.
- ƏL-BƏQARƏ, <http://zikir.az/node/951>. 190, 191, 192.
- FADEYEV A: *Rusiya və Qafqaz XIX əsrin birinci qərinasında*, Moskva, 1960, (Rus Dilində). s. 327.
- İMAMVERDİYEVA K: *Azərbaycanda sufiliyin tarixindən (epiqrəfik abidələr əsasında)*, T.e.f.d. Avtoreferat. Bakı, 2010, 45 s.
- KAZIM BƏY M: *Müridizm və Şamil*, Maxaçqala, (rus dilində), 1990, c. 35-47.
- KAZIM BEK M: *Möridizm i Şamil*, Russkoe slovo, KN. XII. SPB. 1859.
- HAKVERDİOĞLU, M: *Gül Kokulu Mevlânâ (Şirvânî)*, Ankara, 2015, Gece Kıtaphlığı Yayınları, 147 s.
- XƏLİLLİ, F: 1854-1856-cı illərdə Şirvanda üsyana cəhd haqqında (I məqalə) // *Tarix və onun problemləri*, 2003, N 3-4.
- MƏHƏMMƏDCƏLİL, M., XƏLİLLİ, F: *Mövlana İsmayıl Siracəddin Şirvani. Həyatı, fəaliyyəti və ardıcilları*, Bakı 2003, Adiloğlu nəşriyyatı.
- NƏRİMANOĞLU, H: Ruhü Qarabağda, cismi Amasyada. Mir Həmzə Seyid Nigari Qarabağının anadan olmasının 210, vəfatının 130 illiyi. 525-ci qəzet, 22 avqust 2015.
- PAŞAYEVA, Q. Bəzmi səmadan keçməzəm... Qarabağdan Amasiyaya Könül Körpüsü, *I Beynəlxalq Həmzə Nigari simpoziumunun materialları*, Amasiya: 31 May-1 İyun, 2012, s. 11-31.
- ПЕТРУШЕВСКИЙ I. P: Ислам в Иране VII-XV вв. Л.: Издательство Ленинградского университета, 1996, с. 341-342.
- POKROVSKIY M. V: О характере dvijeniya qorçev Zapadnoqo Kavkaza v. 40-60-x qodax, *XIX veka- Voprosi istorii*, 1957, № 2. c.64-77.
- RIHTİM, M., XƏLİLLİ, F: Güllü Mövlana, *Miras Jurnalı*, İyun. 2012, s. 12-17.
- RUNOVSKİ A: *Şamil haqqında Xatirələr*-Moskva 1989, (rus dilində), 135 s.
- SEYİD, R: Osmanlı baş vəzirinin atası olmuş kürdəmirli şeyx. <https://kulis.az/xeber/tarix/xeber-6837>, Kulis.az.28 noyabr, 2013.
- SEYİDOV F: *Aslanbəylidən Başlanan Xatirələr*, Bakı 2000, Təfəkkür NPM, 350 s.
- ŞAMİL, Ə: Türk dünyasının məşhurları: İsmayıl Şirvani. <https://ali-shamil.tr.gg/%26%23304%3Bsmay%26%23305%3Bl-%26%23350%3Bshirvani.htm>
- ZELKİNA A: Qafqaz azadlıq müharibəsində Nəqşibəndiyyənin rolu haqqında. // *BEKM*. 13-14 oktyabr 1993-Maxaçqala 1997, (rus dilində).

Extended Abstract

Who Was Shirvani Ismail Efendi, The Scientist And Enlightener Idea Leader Of The National Hero Sheikh Shamil, Father Of The Ottoman Sedr-Azami

This article deals with the Sufism, which has existed in the history Azerbaijani people and is in the focus of attention also in our time, as well as the personalities who have benefited from it, their activities, and the historical figures that still need to be studied extensively. Ismail Shirvani was one of the prominent figures of the 19th century, whose life and activities were inseparably entwined with the social and political events.

Researchers investigating his heritage mentioned that Ismail Anvar oglu Shirvani was born in 1782 in the village of Kurdamir, which was part of the Bolukat district of the former Shirvan khanate. Now this village is the district center in Azerbaijan. The full name of this famous scientist is Mevlana Ismail Sirajaddin al-Kurdamiri al-Shirvani. The great Islamic scientist Mevlana Khalid, who was his teacher in Baghdad, gave him the pseudonym “Siraj al-Din”, i.e. “the light of religion”. “Al-Kurdamiri ash-Shirvani” used as a surname was the name of the village and region where he was born and lived.

It is noted that he received his first education – reading and writing from his father Sheikh Anvar Shirvani. Then he was sent to study at the madrasa where Muhammad Nuri Efendi worked in Shamakhi, and after graduating from the madrasa, he went to Erzinjan and learned Islam from one of the famous religious scientists of his time, Abdurrahman Efendi Evliyazadeh. After receiving a religious rank, he came to Tokat, and then to Baghdad, Burdur (Anatolia), where he increased his knowledge with famous scientists. Then he returned to Kurdamir and worked as a teacher in his hometown for 7 years. His return to Kurdamir coincided with the years of the occupation of the Caucasus by Russia. The young religious scientist witnessed the negative attitude and cruelty of the invaders towards Islam. Seeing the impossibility of fighting against them on his own, Ismail Shirvani gathered young people and teenagers around him and taught them the basics of Islam, and educated them in a fighting spirit besides science and knowledge. After living in Shirvan for seven years, he left for Hajj in 1913. He returned to Kurdamir in 1817. Kurdamir became the center of Naqshbandi sect. Ismail Shirvani developed the main ideas of Muridism during the 9 years he lived in Kurdamir, and his fame spread throughout the Caucasus soon. Even Sheikh Shamil was a supporter of the ideas of Naqshbandi.

A.R.Yermalov, the governor who was distinguished by his cruelty in the occupation of the Caucasus, instructed Madatov of Armenian origin, who was the commandant of Shirvan, to limit Ismail Shirvani’s work, to take him under strict control and to arrest him. When General Yermalov’s entourage explained that the arrest of Ismail Efendi would make the situation in the Caucasus even more tense, he changed his order, and although he did not arrest Ismail

Efendi, he arrested his murids (followers) and sent them into exile. However, shortly after this incident, the commandant of Shirvan advised I. Shirvani through his Shamakhi friends to leave the borders of Russia with his own will.

Madatov did not arrest Shirvani, considering the great influence of the sheikh and the request of Mustafa Khan's wife. But after that, Ismail Shirvani left his homeland and moved to Ahiska, Ottoman territory. Ismail Efendi, who came to Ahiska with the help of his murids (followers), did not stay here for long. When the Russians occupied Ahiska, he emigrated to Amasya.

Ismail Shirvani was not satisfied with promoting Naqshbandi in Amasya, he also tried to help Caucasian mujahideen by all means. Russia's special services also controlled his works constantly, sent letters to the Ottoman government and demanded to limit Ismail Efendi's work. Ismail Shirvani came to Sivas in 1832 to avoid pressure and lived there for 9 years. He returned to Amasya in 1841 and continued his work there until the end of his life. Mir Hamza Seyyed Nigari, one of the great personalities of his time, was Ismail Shirvani's murid (follower).

Ismail Shirvani got married while living in Kurdamir, Azerbaijan, and had five children from this marriage. His children also made great contributions to Turkey and the nation. One of his sons, Shirvanizadeh Mehmet Rushdi Pasha, worked in high government positions in the Ottoman State, he rose to the position of Governor of Damascus, Governor of Syria, Minister of Finance, Minister of Internal Affairs in different years, and finally Prime Minister of the Ottoman State during the reign of the Ottoman sultan Abdulaziz. Another son, Ahmet Hulusi Efendi, was the kadi (judge) of Istanbul. Abdurrahim Efendi Shirvani, another son of Ismail Shirvani, was the first mayor of Amasya when the first municipal organization was established in 1881. According to some information, his other son Mahmud Efendi returned to Azerbaijan and lived in Mijan village of Ismayilli district.

Even before he became the Prime Minister of the Ottoman State – in 1869, Shirvanizade Mehmet Rushdi Pasha built a tomb and a mosque on his father's grave. Today, the tomb, which is protected as a historical state monument, is located at the foot of the mountain overlooking the city in the Shamlar cemetery in the district of the same name of Amasya.

Ismail Shirvani was a well-known statesman, prominent publisher and public figure in Azerbaijan, great-grandfather of Rashid Mahmudov. Another representative of the Shirvani generation, Agharasul Mammadov, is a chemical scientist, the author of numerous books and textbooks on exact sciences. Agharasul Mammadov, who continues his scientific work even today, says that the yard where his great-grandfather Sheikh lived and "Movlana's Garden" are in the present-day village of Shikhimli in Kurdamir.

Studying the life and activities of Ismail Shirvani is of great importance in terms of studying the social and political situation in Azerbaijan of that time, as well as the place and influence of the religious-philosophical thinking of the 19th century. It has not been possible for a long time to study the life, he-

ritage, personality and works of Ismail Shirvani, who was one of the greatest representatives of the Sufism. As a result of the bans imposed during the Soviet era, the activity of this prominent figure was left unstudied. The article provides information about the place where he was born, his life, the events he has witnessed during his lifetime, the artefacts and his personal belongings preserved to the present day, as well as the information about his family.

Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde Renk Adlarıyla Kurulan Bitki Adları Üzerine

On Plant Names Formed By Color Names In Turkish Language Spoken In Turkiye And Azerbaijan

Hatice Şahin* - Ramila TAKHİROVA**

* Prof. Dr., Bursa, Türkiye

Orcid Id: 0000-0002-8832-8240

** Bilim Uzmanı, Bursa, Türkiye

Orcid Id: 0000-0003-3673-536X

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Hatice Şahin

Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat

Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Bursa - Türkiye

Ramila Takhirova

Bursa, Türkiye

E-posta / E-mail:

hatices@uludag.edu.tr

ramila19987@gmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:

4 Nisan 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:

8 Mayıs 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atrf / Citation:

Hatice Şahin - Ramila Takhirova

"Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde Renk Adlarıyla Kurulan Bitki Adları

Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt

133, Sayı 263, İstanbul 2023, s. 271-282.

doi: 10.55773/tda.1276951

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Türk dilinin ve Oğuz grubunun en dikkat çeken, gelişmiş yazı dillerinden olan Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi Türk dilleri içinde birbirine en yakın diller konumundadır. Dolayısıyla söz konusu iki dil arasında fonetik, morfolojik, semantik ve dilin diğer düzlemlerinde önemli benzerlikler bulunmaktadır. Adlandırma konusunda da kendini gösteren bu benzerlikler, bitki adları konusunda da bazı ayrılıklar göstermesine rağmen çoğunlukla örtüşmektedir. Bu yazıda bu aynı grubun iki çok yakın temsilcisi olan bu diller, bitki adları açısından karşılaştırılmaya çalışılacaktır. Ancak bütün bitki adları değil, sadece renk adlarıyla kurulmuş bitki adlarının yapı ve kuruluş açısından karşılaştırılması ve tespit edilen örneklerin tasnif edilerek verilmesi amaçlanmaktadır. Üzerinde yoğun araştırmalar yapılan ancak daha çok çalışılması gereken bu konunun Türk dilinin tüm kolları arasında gerçekleştirilmesi buna benzer karşılaştırmaların yapılması ve daha da önemlisi bunların bir araya getirilerek bütünleştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Çünkü bitki adları, kişilerin, toplumların yaşam deneyimini, kendisini çevreleyen dünyaya dair gözlemlerini, somutlaştırma yöntemlerini, kültürel ve tarihsel geleneklerini canlı bir şekilde temsil eden söz varlığı unsurlarındandır.

Anahtar Kelimeler: Oğuz Grubu, Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Bitki Adları, Renk Adları

Abstract

Turkish language spoken in Turkiye and Azerbaijan, which are the most remarkable and developed written languages of the Turkic language and Oguz group, are the closest languages to each other among the Turkic languages. Therefore, there are important similarities in phonetic, morphological, semantic and other planes of language. These similarities, which also manifest themselves in naming, mostly overlap, although there are some differences in plant names. In this article, these languages, which are very close representatives of this same group, will be compared in terms of plant names. However, it is

aimed to compare the plant names established with color names, not all plant names, in terms of structure and organization, and to classify the identified samples. It is of great importance that this subject, which has been extensively researched but needs more study, to be carried out among all branches of the Turkic language, to make similar comparisons and, more importantly, to bring them together and integrate them. Because plant names are elements of vocabulary that vividly represent the life experience of individuals and societies, their observations of the world around them, their embodiment methods, and their cultural and historical traditions.

Keywords: Oghuz Group, Azerbaijan Turkish, Turkey Turkish, Plant Names, Color Names.

Giriş

Bitkiler, insanoğlunun ilk dönemlerinden itibaren hayatında önemli yer tutan unsurlardandır. İnsanlar, hangi zamanda ve dünyanın hangi coğrafyasında olursa olsun bitkilerden öncelikle beslenme ve tedavi gibi temel ihtiyaçlarını gidermek üzere yararlanmışlar, bir taraftan tanımaya diğer taraftan da tanıtmaya çalışmışlardır. Türk lehçelerinde ve halk ağızlarında farklı farklı adlarla anılan bitkilerle ilgili olarak tıp, botanik, ziraat, kozmetik gibi farklı bilim dallarında tasnif ve adlandırma çalışmaları ile bitkilerden etkin ve verimli bir şekilde yararlanabilme yönünde araştırmalar da devam etmektedir.

Dil araştırmalarında da yerini bulan bitki adları; yapıları, kuruluşları, anlam değerleri açısından tasviri ve karşılaştırmalı çalışmalar kapsamında ele alınmaktadır. Özellikle yazılı tarihi 7. yüzyıldan itibaren takip edilebilen ve günümüzde farklı coğrafyalarda, farklı siyasi yapılarda sözlü ve yazılı biçimde devam eden Türk lehçelerinde bitki adları, önemli bir çalışma sahası olarak kendini göstermektedir.

İnsan için hayati önem taşıyan bitkilerin bir yazı dilinin kullanıldığı alan içinde standart dilde ve ağızlarında farklı adlarla anılabildiği bilinmektedir. Bu farklılık bazen yakın veya uzak ağızlarda aynı bitkinin farklı adlandırılması veya bir adın bu ağızlarda farklı bitkilere verilmesi şeklinde kendini gösterebilir. Bu karışıklığı gidermek üzere ve bu söz varlığı hazinesinin ortaya çıkarılması yönünde farklı bilim dalları mensuplarının gayretleri görülmektedir.

Bitki adlarının dil içinde kullanımında metnin kuruluş amacına bağlı olarak da farklılıklar görülebilmektedir. Bitki ve hayvan adlarına çoğunlukla tıp, halk hekimliği, botanik, zooloji gibi alan eserlerinde gerçek anlamlarıyla rastlanırken, edebî eserlerde bu adlar daha çok mecaz anlamlarıyla yer almıştır. Şair ve yazarların kullandıkları kelimelere, eserlerin muhtevasına göre değişik anlamlar yüklenmiştir. Tıp, eczacılık, ziraat, botanik ve zooloji ile ilgili metinlerde bitki/hayvan adları gerçek anlamlarıyla kullanılırken, edebî bir metinde bitki ve hayvan adları daha çok sevgiliye ait özelliklerin anlatımında sevgilinin boyunun serviye veya gözlerinin ahunun gözlerine benzetilmesi gibi birer benzetme unsuru olarak kullanılırlar.¹

Her dilde, her lehçede olduğu gibi Oğuz grubunu oluşturan Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde de kelime hazinesi bakımından ortak olan ve farklılık

¹ Sibel Murad, "Kadi Burhaneddin ve Nesimi'nin Şiirlerinde Geçen Bitki ve Hayvan Adları Üzerine", *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 2019, 5 (2) , s. 194.

gösteren bazı söz varlığı unsurları vardır.² Türk dilinin ve Oğuz grubunun en gelişmiş yazı dillerinden olan Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi de bitki adları konusunda bazı ayrılıklar gösterse de birçok açıdan örtüşmektedir. Bu yazıda bu grubun iki çok yakın temsilcisi olan bu iki dil, bitki adları açısından karşılaştırılmaya çalışılacaktır. Bu tarz tespit ve tasnif çalışmalarının Türk dilinin tarihi ve çağdaş tüm kolları arasında yapılması büyük önem taşımaktadır. Çünkü tüm diğer söz varlığı unsurları gibi bitki adları da kişilerin, toplumların yaşam deneyimini, kendisini çevreleyen dünyaya dair gözlemlerini ve somutlaştırma geleneğini canlı bir şekilde temsil eder.

Öte yandan renklerin tüm insanlar üzerinde yaygın bazı anlam etkileri olmakla beraber, bazı renklerin bazı kültürlerde özel anlamlar da kazanabildiği de bilinmektedir.

Evrensel niteliği olmakla beraber bazı renkler, farklı kültürlerde farklı anlam ve temsil değeri kazanıp buna göre kullanım sıklığı yaşayabilir. “Birçok toplumda renkler birtakım anlamlara gelmekte, örneğin siyah renk genellikle matem anlatmaktadır. Fakat kimi Uzakdoğu ülkelerinde matem rengi siyah değil beyazdır. Kırmızı renk de genel olarak kan, savaş anlamına gelir.”³

Renklerin Türk kültüründeki anlam değerleriyle ilgili çalışmalarda zaman zaman değerli tespitler de dile getirilmiştir. Türkler, renkler yoluyla, mitolojide, destanlarda, efsanelerde, bayraklarında, giyim kuşamında kendini ustalıkla ifade etmeyi başarabilmiştir.⁴

Türk kültüründe renk kavramını yeterli bir şekilde ortaya koyabilmek için çeşitli coğrafi unsurlar, kıyafetler, kullanılan eşyalar da etnolojik, sosyolojik ve kültürel mânâda bizim için önemlidir. Çünkü, Türklerin renklerle ilgili davranışları, eski çağlardan günümüze kadar günlük hayatlarına, ayinlere, savaşla ilgili çeşitli uygulamalara, kültürel dokuya; bayram törenlerine ve merasimlere, kullanmış oldukları çadır, bayrak, elbise vb. araç ve gereçlere, Türk dünyasının millî bayramlarından Nevruz kutlamalarına doğrudan yansımıştır.⁵

Tümünü bu yazıda anamayacağımız kadar çok olan bitki adlarıyla ilgili çalışmalarda ortaya konan bu anlam değerlerine bağlı olarak renk adları, adbilimdeki kullanımına göre de tasnif edilmiştir. Buna göre, Akyaka, Akdağ, Karataş, Gökova vb. yer adlarında, Ak Koyunlular, Gök Türkler, Kara Kırgızlar, Sarı Uygurlar gibi boy adlarında, Mavi, Gökçe gibi kişi adlarında kullanılmaktadır.⁶

² Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 184.

³ Doğan Aksan, *Türkçenin Sözvarlığı*, Bilgi Yayınevi, 2015, s. 43.

⁴ Salim Küçük, Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı, *Bilig, Yaz*, (54), 2010, s. 185-210.

⁵ Mirali Seyidov, “Gök, Ak ve Kara Renklerinin Eski İnançlarla Alakası”, Çev. Orhan Yavuz, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1988, s. 33.

⁶ Ali Akar, “Renge Bağlı Yer Adlandırmalarında Muğla Örneği”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı, 2006, s. 51-63. Nesrin Bayraktar, “Türkçede Renk Adlarıyla Özel Ad Yapımı”, *Journal of Language and Linguistic Studies*, 9/2, 2013, s. 95-114. Zeki Kaymaz, “Türkiye Türkçesi ve Ağzlarında Renk Bildiren Kelimelerin Kullanılışı ve Sistematiği”, *TDAY-Belleten*, s. 251-341.

Bunlara ilave olarak renk adlarının bitki adlarında da çok yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Renk adlarının hangi alanda hangi anlam değeriyle kullanıldığına tespiti gibi bitkilerde de hangi ölçüde dayanarak kullanıldığına ve bu yapıların hangi anlam değeriyle oluşturulduğunun tartışılması, genellikle yönü temel alan sistem üzerinden verilip verilmediği, bitkilerin özellikleri, yetiştiği yerler ve konumları değerlendirilerek yapılabilir.

Bitkilerin adlandırılmasında rol oynayabilecek etmenler genel olarak tespit edilebilmiştir. “Bitkinin morfolojik özelliğine (tikanlı ot “dikenli ot”, tikanyarpağ “dikenli yaprak”), bitkinin kokusuna (kokar ağaç, kokulu ardıç), çiçeğin açma ve kokusunun yoğunlaştığı vaktine (gecəbənövşəsi “gece menekşesi”), tadına (acı badam “acı badem”, şirinkök “tatlı kök”) bakılarak bitki adlarının verildiği görülebilmektedir. Tat özelliğine ek olarak acı bir tada sahip olan biber, sıcaklık hissine sebep olduğu için istiot “biber” adını alabilmiştir. Bunların dışında bitkinin rengine göre de ad verildiği sıklıkla gözlemlenen bir durumdur. Bu yolla oluşan kara tut “karadut” meyve adları kullandığı gibi, kızsöyüd “kızılsöğüt” ağaç adları ve sarıyonca “sarıyonca” gibi çiçek adları mevcuttur.”⁷

Bu yazı, renklerin anlam değerlerinden ve bitki adlarında kullanılış biçimlerini tartışmaktan ziyade tespit ve karşılaştırma amacıyla hazırlanmıştır. Araştırmanın verileri Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti, Turhan Baytop’un “Türkçe Bitki Adları Sözlüğü” ve Güncel Türkçe Sözlük taranarak elde edilmiştir. Kelimeler anlam bakımından nitel ve örnekleme yöntemleriyle incelenmiştir. Elde edilen renk adlarıyla kurulmuş bitki adları, önce her renk için ayrı ayrı yapı bakımından tasnif edilmiş, ardından her iki dilde renk adıyla kurulan bitki adları Latince karşılıkları da verilerek bir karşılaştırma yoluna gidilmiştir.⁸

Buna göre her iki dildeki bitkilerin adlandırılmasında kullanılan renk adları, ağırlıklı olarak ana renk adları olmak üzere; ak, ala, kara, sarı, gök, kırmızı, kızdır. Bu renk adlarıyla kurulmuş bitki adlarının yapı açısından aşağıdaki gibi özetlenebilir.

Renk Adlarıyla Kurulmuş Bitki Adlarının Yapısı

Ağ (Az. Tk.) – ak (T. Tk.)

Renk adı+ bitki adı

ağəsmə – ak asma, ağ gül – ak gül, ağ xardal – akhardal, ağqovaq – akkavak, ağ pıtraq – akbıtıraq, ağsöyüd – aksöğüt, ağ tut – akdüt, ağ zanbaq – akzambak, ağ üzüm – ak üzüm, ağyonca – ak yonca

Renk adı + bitki bölümü adı

ağtikan – akdiken

⁷ Ramila Takhirova, Azərbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Bitki Adlarının Karşılaştırılması, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022, s. 13.

⁸ Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

Renk adı+ organ adı

ağqanad – akkanat

ala (Az. Tk.) – ala (T. Tk.)

Renk adı+ bitki adı

alacəhrə - ala cehri

Renk adı + bitki bölümü adı

alaqanqal – ala kangal

qara (Az. Tk.) – kara (T. Tk.)

Renk adı+ bitki adı

qarabaşaq – karabaşak, qarabibər – karabiber, qarabuğda – karabuğday, qaracadarı – karaca darısı, qarağac – karaağaç, qarahləllə - kara helile, qaraqo-vaq – kara kovak, qaraot – kara ot, qarapürən – kara piren, qara tut – karadut, qaraşam – karaçam, qarayonca – kara yonca

Renk adı+ bitki adı+ bitki adı

qaraçörəkotu – kara çörek otu

Renk adı+ organ adı

qarabaş – karabaş

Renk + organ adı + türetme eki

qarabaşlı – karabaşlı

Renk adı + organ adı + bitki adı

qarabaşotu – karabaş otu

Renk adı + bitki bölümü adı

qaratikan- kara diken

Renk adı + türetme eki

qaraca – karaca

qırmızı (Az. Tk.) – kırmızı (T. Tk.)

Renk adı+ bitki adı

qırmızı bibər – kırmızıbiber, qırmızı turp – kırmızı turp

qızıl (Az. Tk.) – kızıl (T. Tk.)

Renk adı+ cins ad

qızılboya – kızıl boya

Renk adı + bitki adı

qızılpancər – kızıl pancar, qızılsarmaşıq – kızıl sarmaşıq, qızılsöyüd - kızıl-sögüt

Renk adı + türetme eki

qızılca – kızılca, qızılciq – kızılciq Cornus mas

sarı (Az. Tk.) – sarı (T. Tk.)

Renk adı+ bitki adı

sarıççek – sarı çiçek, sarı nilüfer – sarı nilüfer, sarısüsən – sarı süsen, sarıtikan – sarıdiken, sarızanbaq – sarızambak, sarı yonca-sarı yonca

Renk adı + bitki bölümü adı

sarıkök – sarıkök, sarıtikan – sarı diken

Türkiye Türkçesiyle Azerbaycan Türkçesinde renk adıyla kurulan bitki adlarının Latince karşılıkları da gösterilerek karşılaştırılması sonucunda da aşağıdaki gibi bir tablo ortaya çıkmıştır.

SIRA	AZERBAJYCAN TÜRKÇESİ	TÜRKİYE TÜRKÇESİ	LATİNCE KARŞILIĞI
1. AZERBAJYCAN TÜRKÇESİ İLE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE YAZILIŞI VE ANLAMI AYNI OLAN BİTKİ ADLARI			
1.	ağyonca	ağ yonca	Trifolium repens
2.	sarı yonca	sarı yonca	Medicago lupulina
2. AZERBAJYCAN TÜRKÇESİ İLE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE YAZILIŞI FARKLI AMA ANLAMI AYNI OLAN BİTKİ ADLARI			
2.1. FONETİK DEĞİŞİKLİKLERE UĞRAMIŞ AMA ANLAMI AYNI OLAN BİTKİ ADLARI			
3.	ağamiri	akmeri	
4.	ağcabaş	akçabaş	Anthemis austriaca
5.	ağcoğan	ak çöven	Gypsophila parva
6.	ağcaqovaq	akçakavak, akkavak	Populus alba
7.	ağdən	akdene	
8.	ağ tut	akdut	Morus alba
9.	ağəsmə	ak asma	Clematis
10.	ağ xardal	akhardal	Sinapis alba
11.	ağqanad	akkanat	
12.	ağqovaq	akkavak	Populus alba
13.	ağsöyüd	aksöğüt	Salix alba
14.	ağtikan	akdiken	Rhamnus cathartica
15.	ağ üzüm	ak üzüm	
16.	ağ zanbaq	akzambak	Lilium candidum
17.	alacəhrə	ala cehri	Rhamnus
18.	alacaqal	ala kangal, gengel	Silybum marianum
19.	qarağac	karaağaç	Ulmus
20.	qarabaş	karabaş	Lavandula stoechas
21.	qarabaşaq	karabaşak	Fagopyrum

SIRA	AZERBAJCAN TÜRKÇESİ	TÜRKİYE TÜRKÇESİ	LATİNCE KARŞILIĞI
22.	qarabaşlı	karabaşlı	
23.	qarabaşotu	karabaş otu	Lavandula stoechhas
24.	qarabiber	karabiber	Piper nigrum
25.	qarabuğda	karabuğday	Fagopyrum
26.	qaraca	karaca ot	Helleborus niger
27.	qara tut	karadut	Morus nigra
28.	qaracaları	karaca darısı	Panicum milliaceum
29.	qaraçörökotu	kara çörek, çörek otu	Nigella sativa
30.	qarahəllə	kara helile	
31.	qaramix	karamih, karamuk	Berberis crataegina
32.	qarapürən	kara piren	
33.	qaratikan	kara diken	Paliurus spina-christi
34.	qaraqovaq	kara kavak	Populus nigra
35.	qaraot	kara ot	Origanum
36.	qarayonca	kara yonca	Medicago sativa
37.	qırmızı biber	kırmızibiber	Capsicum annuum
38.	qırmızı turp	kırmızı turp	Raphanus sativus varradicula
39.	qızılağac	kızılağaç	Alnus
40.	qızılboya	kızıl boya	Rubia tinctorum
41.	qızılca	kızılca	
42.	qızılıq	kızılık	Cornus
43.	qızılsarmaşiq	kızıl sarmaşık, bostanbozan	Cuscuta
44.	qızılsöyüd	kızıl söğüt	Salix laevigata
45.	sarı nilüfer	sarı nilüfer	
46.	sarısüsen	sarı süsen, bataklık süseni	Iris pseudacorus L.
47.	sarıtikan	sarı diken	Carthamus lanatus
48.	sarızanbaq	sarızambak	
2.2. YAZILIŞI TAMAMEN FARKLI AMA ANLAMI AYNI OLAN BİTKİ ADLARI			
49.	adamkökü	adam otu	Mandragora autumnalis
50.	ağ akasiya	beyaz akasya	Robinia pseudoacacia
51.	ağ boranı	ak kabak	Cucurbita pepo
52.	ağcaqayın	akçaağaç	Acer
53.	ağcaqayınkimilər	akçaağaçgiller	Aceraceae
54.	ağkirpik	papatya	Matricaria chamomilla
55.	ağ küstüşam	şeytan şalgamı	Bryonia alba

SIRA	AZERBAJCAN TÜRKÇESİ	TÜRKİYE TÜRKÇESİ	LATİNCE KARŞILIĞI
56.	ağ tozağacı	ak huş	Betula pendula
57.	ala-bəzək bənövşə	alacamenekşe	Viola tricolor
58.	daşkələm	alabaş	Brassica oleracea var gongylodes
59.	dəfnəgilas	karayemiş	Prunus laurocerasus
60.	göyçiçək	mavi kantaron	Centaurea cyanus
61.	göy noxud	bezelye	Pisum sativum
62.	göytikan	boğa dikenini	Eryngium
63.	göyzəban	hodan	Borago officinalis
64.	Qafqaz xurması	kara hurma	Diospyros lotus
65.	qara gəndalaş	kara mürver, mürver	Sambucus nigra
66.	qaragilə	çoban üzümü	Vaccinium myrtillus
67.	qarağat	Frenk üzümü	Ribes nigrum
68.	qara istiot	karabiber	Piper nigrum
69.	qaraqınıq	mercanköşk	Origanum
70.	qırmızı ardıc	katran ardıcı	Juniperus oxycedrus
71.	qırmızı tut	mor dut	Morus rubra
72.	qızılbaş	çayır düğmesi	Sanguisorba officinalis
73.	qızılgül	gül	Rosa
74.	qızılçətir	kırmızı kantaron	Centaurium erythraea
75.	qızılsebet	altınbaşak	Solidago officinalis
76.	qızılzanbaq	lale	Tulipa
77.	qlisiniya	mor salkım	Wisteria sinensis
78.	lakmusotu	akbaş	Chrozophora tinctoria
79.	mamır	yapraklı kara yosunları	Bryophyta
80.	murdarça	ala cehri	Rhamnus
81.	axyarpaq	suoku	Sagittaria
82.	sarıbənövşə	şebboy	Cheiranthus cheiri
83.	sarı xaniməli	zifin	Rhododendron luteum
84.	yabanı albalı	yabanî kiraz	Cerasus microcarpa
85.	yabanı qızılgül	yabanı gül	Rosa canina
86.	zəncirotu	karahindiba	Taraxacum
87.	zirinc	sarıçalı	Berberis vulgaris
88.	zoğalçiçəklilər	kızılıçküller	Cornaceae

3. AZERBAJCAN TÜRKÇESİYLE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE YAZILIŞI AYNI AMA ANLAMI FARKLI OLAN BİTKİ ADLARI				
89.	ağot	Stipa	ak ot	Lythrum salicaria
90.	ağ soğan	Allium album	aksoğan, ada soğanı	Urginea maritima
91.	qaraçöpləmə	Actaea	kara çöpləme, karaca ot	Helleborus orientalis
92.	qaraşam	Larix	karaçam	Pinus nigra
93.	sarıbaş	Kalidium	sarıbaş	Centaurea macrocephala
94.	sarıçiçək	Carthamus	sarıçiçək, ölmez çiçək	Helichrysum

Sonuç

Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi dil, kültür ve akrabalık bağı açısından birbirine çok yakın, benzerliklerin ayrılıklardan daha çok olduğu dil sahalarındandır. Bu durum, doğal olarak dilin hemen her sahasında kendini göstermektedir. İki dil arasındaki benzerlik ve ortak kullanım genel olarak bitki adlarında ve özel olarak bitki adlarının renk adlarıyla kurulmuş olanlarında da kendini göstermektedir. Bu yazıda ulaşılabilen kaynaklardan derlenerek bir araya getirilen bitki isimlerinden renk adlarıyla kurulanlar ayrılmış, ses, yapı ve anlam açısından bir tasnife tabi tutulmaya çalışılmıştır. Bitkilerin adlandırılmasında Türk dilinin temayülleri ve bunların Türk dilinin kolları arasında karşılaştırılmasının öncelikle var olan malzemenin bir araya getirilip tasnif edilmesiyle mümkün olacağı açıktır. Dolayısıyla bu yazı, hem bundan sonra eklenecek yeni veriler için hem de bitkilerin adlandırılmasıyla, bitki adlarında renklerin anlam değerinin ortaya çıkarılması için malzeme sunmayı amaçlamıştır.

Kaynakça

- AKAR, Ali: "Renge Bağlı Yer Adlandırmalarında Muğla Örneği", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı, 2006, sayı. 20, s. 51-63.
- AKSAN, Doğan: *Türkçenin Sözcüğü*, Bilgi Yayınevi, 2015.
- Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti, Bakı: Şərq-Qərb, C. 1-4, 2006.
- BAYRAKTAR, Nesrin: "Türkçede Renk Adlarıyla Özel Ad Yapımı" *Journal of Language and Linguistic Studies*, 2013, sayı. 9/2, s. 95-114.
- BAYTOP, Turhan: *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- KAYMAZ, Zeki: "Türkiye Türkçesi ve Ağızlarında Renk Bildiren Kelimelerin Kullanılışı ve Sistematigi", *TDAY-Belleten*, s. 251-341.

- KORKMAZ, Zeynep: *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- KÜÇÜK, Salim: “Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı”, *Bilig, Yaz*, (54), 2010, s. 185-210.
- MURAD, Sibel: “Kadi Burhaneddin ve Nesimi’nin Şiirlerinde Geçen Bitki ve Hayvan Adları Üzerine”, *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, sayı 5 (2), s. 194-206. SEYİDOV, M., “Gök, Ak ve Kara Renklerinin Eski İnançlarla Alakası”, Çev. Orhan Yavuz, *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul 1988, 33-52.
- ŞAHİN, Hatice ve ARZYBAEVA, Zhamila: “Renk Adlarının Pekiştirme İşlevine Dair (Kırgız Türkçesi Bağlamında)”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, sayı 7(3), s. 1538-1557.
- ŞAHİN, Hatice: “Bursa Ağzındaki Bitki İsimlerinin Yapı ve Anlam Değerleri Üzerine”, *Doç. Dr. İlknur Mangır Karagöz Anı Kitabı*, İstanbul: Kesit, s. 51-64.
- TAKHIROVA, Ramilia: *Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Bitki Adlarının Karşılaştırılması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.

Extended Abstract

On Plant Names Formed By Color Names In Turkish Language Spoken In Turkiye And Azerbaijan

Turkish language spoken in Turkiye and Azerbaijan, which are the most remarkable and developed written languages of the Turkic language and Oguz group, are the closest languages to each other among the Turkic languages. Therefore, there are important similarities in phonetic, morphological, semantic and other planes of language. These similarities, which also manifest themselves in naming, mostly overlap, although there are some differences in plant names. In this article, these languages, which are very close representatives of this same group, will be compared in terms of plant names. However, it is aimed to compare the plant names established with color names, not all plant names, in terms of structure and organization, and to classify the identified samples. It is of great importance that this subject, which has been extensively researched but needs more study, to be carried out among all branches of the Turkic language, to make similar comparisons and, more importantly, to bring them together and integrate them. Because plant names are elements of vocabulary that vividly represent the life experience of individuals and societies, their observations of the world around them, their embodiment methods, and their cultural and historical traditions.

Plants are one of the elements that have an important place in the life of human beings since the first periods. Regardless of the time and geography of the world, people benefited from plants primarily to meet their basic needs such as nutrition and treatment, on the one hand, they tried to get to know them and on the other hand, they tried to introduce them. Classification and naming studies in different branches of science such as medicine, botany, agriculture and cosmetics regarding plants, which are called with different names in Turkish dialects and public mouths, and researches in order to benefit from plants effectively and efficiently.

Plant names that also find their place in language studies; structure, organization, description in terms of meaning values and are discussed within the scope of comparative studies. Especially in Turkish dialects, whose written history can be traced since the 7th century and continues in different geographies and political structures in oral and written form, plant names show themselves as an important field of study.

It is known that plants that are vital for humans can be called with different names in the standard language and dialects in the area where a written language is used.

This difference can sometimes show itself in the form of naming the same plant differently in close or distant dialects, or giving a name to different plants in these dialects. Efforts of members of different branches of science are observed in order to eliminate this confusion and to reveal this vocabulary treasure.

On the other hand, although colors have some common meaning effects on all people, it is also known that some colors can gain special meanings in some cultures.

In the studies on the meaning values of colors in Turkish culture, valuable determinations were also made from time to time. Turks were able to express themselves skillfully in mythology, epics, legends, flags and clothing through colors.

In order to adequately reveal the concept of color in Turkish culture, various geographical elements, clothes and used items are also important for us in ethnological, sociological and cultural terms. Because, the behavior of the Turks about colors, from ancient times to the present day, their daily life, rituals, various practices related to war, cultural texture; tents, flags, clothes, etc., which they used to festive ceremonies and ceremonies. It was directly reflected in the tools and equipment, and in the celebrations of Nevruz, one of the national holidays of the Turkic world.

In addition to these, it is seen that color names are used very commonly in plant names. Just like the determination of the meaning of the color names in which area, the discussion of the criteria on which they are used in plants and the meaning value of these structures can be made by evaluating the characteristics of the plants, the places where they grow and their locations, whether they are usually given over the system based on the direction.

This article has been prepared for the purpose of determination and comparison, rather than discussing the meaning values of colors and their use in plant names. Words were examined in terms of meaning with qualitative and sampling methods. The plant names established with the color names obtained were first classified in terms of structure for each color separately, then a comparison was made by giving the Latin equivalents of the plant names established with the color names in both languages Turkish language spoken in Azerbaijan and Turkey Turkish are language fields that are very close to each other in terms of language, culture and kinship, and where the similarities are more than the differences. This situation naturally manifests itself in almost every field of language. The similarity and common usage between the two languages also shows itself in plant names in general and in those that are established with the color names of plant names in particular. In this article, the plant names that were compiled from the available sources and those that were established with the color names were separated and tried to be classified in terms of sound, structure and meaning. It is clear that the tendencies of the Turkish language in naming plants and their comparison between the branches of the Turkish language will be possible by first bringing together and classifying the existing material. Therefore, this article aims to provide material both for new data to be added and to reveal the meaning value of colors in plant names by naming plants.